

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2017

З М І С Т

До 85-річчя Сергія Дмитровича Крижицького

3

Статті

ЗАЛІЗНЯК Л.Л. «Неолітична революція» в археології України початку ХХІ ст.

5

РАССАМАКІН Ю.Я. Могили Ігрені (Огринь) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування та культурної приналежності

26

СКОРИЙ С.А., САЄНКО В.М. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження)

49

Історія науки

КУЧЕРА М.П. Городища уличів у Середньому Побужжі

61

МОЦЯ О.П. Давньоруське оборонне будівництво у працях М.П. Кучери

74

ТОМАСШЕВСЬКИЙ А.П., БОРИСОВ А.В. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука

79

CONTENTS

To the 85th Anniversary of Serhii Dmytrovych Kryzhytskyi

Articles

ZALIZNIAK L.L. «Neolithic Revolution» in Archaeology of Ukraine at the Beginning of the 21st Century

RASSAMAKIN Yu.Ya. Ihren (Ohren) 8 and Oleksandriia Burial Grounds of Chalcolithic Period: Problems of Dating and Cultural Inhering

SKORYI S.A., SAIENKO V.N. Professor Oleksii Ivanovych Terenozhkin (to the 110 Years since the Day of Birth)

History of Science

KUCHERA M.P. Uliches' Hill-Forts in Buh River Middle Region

MOTSIA O.P. Ancient Rus Defensive Building in Works by M.P. Kuchera

TOMASHEVSKYI A.P., BORYSOV A.V. Mykhailo Petrovych Kuchera and Homeland Historic and Archaeological Science

Публікації археологічного матеріалу

ВОЙЦЕШУК Н.В., ПАВЛІВ Д.Ю., ОСАУЛЬ-
ЧУК О.М., ЧОПЕК С., ТРИБАЛА-ЗАВІС-
ЛЯК К. Дослідження пам'яток в басейні р. Ви-
шня 2014—2015 рр.

ГОЛУБЕВ А.М. Салтово-маяцький кремацій-
ний могильник біля с. Нижній Бишкін на Сі-
верському Дінці

ОСИПЕНКО М.С. Саадачні трійники-розпо-
дільники золотоординського часу

НИКОНЕНКО Д.Д., РАДЧЕНКО С.Б., ВОЛ-
КОВ А.В. Вігтовта вежа за даними сучасних
фотограмметричних досліджень

87 VOITSESHCHUK N.V., PAVLIV D.Yu.,
OSAULCHUK O.M., CZOPEK S., TRYBALA-
ZAWISLAK K. Research of Archaeological Sites in
Vyshnia River Basin in 2014—2015

105 HOLUBIEV A.M. Saltiv-Maiaky Burial Ground
with Cremations near Nyzhnii Byshkyn at Siver-
skyi Donets River

111 OSYPENKO M.S. Tees-Distributors for Bowca-
ses of Golden Horde Period

120 NYKONENKO D.D., RADCHENKO S.B.,
VOLKOV A.V. Vytautas Tower According to
Modern Photogrammetric Studies

Публікації архівних матеріалів

ТАРАСЕНКО І.Г. До історії рятівних дослід-
жень на Кам'яній Могилі у 1950-х рр.

Publications of Archival Materials

130 TARASENKO I.H. History of Rescue Studies at
Kamiana Mohyla in 1950s

Хроніка

СИМОНЕНКО О.В. До ювілею Анатолія
Михайловича Хазанова

СКОРИЙ С.А., ГРЕЧКО Д.С., КАРАВАЙКО Д.В.
Міжнародна археологічна конференція «Видат-
ний археолог ХХ ст. професор Олексій Івано-
вич Тереножкін»

Пам'яті Юрія Спиридоновича Гребенникова

News Review

145 SYMONENKO O.V. To the Jubilee of Anatolii
Mykhailovych Khazanov

147 SKORYI S.A., HRECHKO D.S., KARAVAI-
KO D.V. International Archaeological Confer-
ence «Professor Oleksii Ivanovych Terenozhkin, a
Prominent Archaeologist of the 20th Century»

149 To the Memory of Yurii Spirydonovych Hreben-
nykov

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археоло-
гія» за 2017 р.

151 Index of Publications in «Arhaeology» Journal in
2017

ДО 85-річчя СЕРГІЯ ДМИТРОВИЧА КРИЖИЦЬКОГО

Видатному українському антикознавцю, член-кореспонденту НАН України, професору, академіку Академії архітектури України, доктору архітектури Сергію Дмитровичу Крижицькому 11 грудня 2017 р. виповнилося 85 років. Сергій Дмитрович народився в Києві, тут він навчався в середній школі, закінчив художню школу, а згодом — архітектурний факультет Київського художнього інституту (нині — Академія мистецтв). Сергій Дмитрович працює в Інституту археології НАН України з 1964 р., спочатку на посаді молодшого, пізніше старшого наукового співробітника, тут він став кандидатом історичних наук (1968 р.), згодом — доктором архітектури (1980 р.). У 1981 р. він очолив відділ античної археології і обіймав цю посаду наступні 33 роки. З 1987 по 2003 рр. Сергій Дмитрович працював на посаді заступника директора Інституту з наукової роботи; в 1990 р. його було вибрано член-кореспондентом Національної Академії наук України, а в 1991 р. — присвоєно наукове звання професора.

Ще студентом, 1956 р. Сергій Дмитрович приїхав на практику в Ольвію — і залишився тут на все життя. Його зацікавленість античною архітектурою підтримав тогочасний начальник Ольвійської експедиції, член-кореспондент АН УРСР Л.М. Славін, який ініціював перехід Сергія Дмитровича до Інституту археології. З рук Л.М. Славіна він перейняв Ольвійську експедицію, якою керував до 1995 р. Після цього С.Д. Крижицький ще п'ятнадцять років був її науковим керівником. На той час, 1972 р. він мав вже значний досвід розкопок античних пам'яток, оскільки, крім участі в розкопках в Ольвії, з 1969 по 1971 р. керував археологічними дослідженнями Тіри, піднявши їх за короткий час на якісно новий рівень. За сумісництвом, з 1974 по 1982 р. Сергій Дмитрович очолював історико-археологічний заповідник «Ольвія» АН УРСР. Саме в Ольвії розкрився талант ювіляра як організатора наукових досліджень цієї видатної археологічної пам'ятки.

Під керівництвом С.Д. Крижицького системне вивчення Ольвії було спрямовано на продовження археологічних досліджень вузлових об'єктів інфраструктури і монументального будівництва різних хронологічних епох. Під його науковим керівництвом було закінчено багаторічне дослідження Центрально-

го житлового кварталу, вивчено будівельний комплекс Західних міських воріт, закінчено дослідження Західного теменосу, розкопано квартали житлових будинків у північній частині Нижнього міста, площею у декілька гектарів, розпочалося планомірне вивчення римської цитаделі. На початку 1970-х рр. було проведено серію підводних пошукових досліджень, що кардинально змінили сучасні уявлення про затоплену частину Нижнього міста. Від початку 1970-х і аж до кінця 1990-х рр. під головуванням С.Д. Крижицького проводилося планомірне вивчення різночасових пам'яток хори Ольвії.

Сергій Дмитрович увійшов у вітчизняну історіографію і як неперевершений методист — саме він долучив усю античну археологічну спільноту до єдиної системи опису античних кладок; заклав підвалини науково обґрунтованих реконструкцій житлових, оборонних та культових споруд античного часу. Останніми десятиліттями він активно переймається загальними проблемами консервації, музеєфікації і часткової реставрації будівельних решток античної Ольвії, а також Березані, здійснивши цілу низку серйозних методичних розробок і в цій галузі. За його ескізним проектом реконструйовано кріпиду кургану Єврисивія та Арети на некрополі Ольвії — зараз, разом із

відтвореним насипом, ця архітектурна і поховальна пам'ятка є своєрідною візитівкою Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України.

Багато уваги Сергій Дмитрович приділяв організації наукового процесу як в Інституті археології на посаді заступника директора, так і на посаді завідувача античним відділом. Всі ті, чиї наукові роботи йшли через античний відділ, на собі відчували його вимогливу руку наукового керівника або наукового редактора — різниці у ставленні не було ані для старшого наукового співробітника, ані для того, хто лише вибирав свій шлях у науці. Він виховав півтора десятки кандидатів історичних наук,

два з них вже стали докторами наук і самі виховують молоде покоління. Слово Крижицького ще довго буде залишатись вирішальним у численних наукових дискусіях, незважаючи на поважний вік, він продовжує активно працювати і щедро ділитися своїми знаннями. Саме останніми роками ювіляр планомірно публікує ту наукову спадщину, що роками зберігалася в архіві Інституту і залучає до обігу неопубліковані матеріали розкопок і аналітичного вивчення Ольвії.

Колектив Інституту археології НАН України бажає Вам, Сергію Дмитровичу, міцного здоров'я і нових творчих досягнень на квітучій ниві вітчизняного антикознавства.

*Дирекція та колектив
Інституту археології НАН України*

Л.Л. Залізняк *

«НЕОЛІТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ» В АРХЕОЛОГІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті йдеться про принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися останніми роками.

К л ю ч о в і с л о в а: неоліт України, відтворювальне господарство, культури Гребеники, Криш, бугодністровська, лінійно-стрічкової кераміки, Трипілля, докерамічний неоліт.

Вступ

Неоліт — доба виникнення і поширення відтворювального господарства, археологічною ознакою якої є найдавніший керамічний посуд. Тобто маємо два формальні критерії неоліту — відтворювальна економіка та кераміка, час поширення яких, принаймні в помірній та північній смугах Європи, не збігається. У лісовій та лісостеповій зонах поява кераміки передувала поширенню елементів землеробства та скотарства. Фактично помірна смуга Європи у VI—IV тис. до н. е. переживала добу своєрідного керамічного мезоліту, коли місцеві мезолітичні мисливці та рибалки запозичили від південних неолітичних колоністів Балкано-Дунайського регіону (культури Криш-Старчево, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля) керамічний посуд, але не перейшли до землеробства та скотарства.

Кераміка не випадково стала формальним критерієм неоліту. Її виникнення тісно пов'язане із зародженням відтворювального господарства в центрах domestикації зернових культур та приручення вівці та кози на Близькому Сході. Різке збільшення ролі зерна в раціоні людини супроводжувалося поширенням термостійкого і водотривкого глиняного

посуду з двох причин. Зібраний врожай зерна можна зберігати тривалий час лише в сухому середовищі, зокрема у великих посудинах корчагах-зерновиках. Крім того, людський організм не пристосований до вживання зерна в сирому стані, а лише у вареному, зокрема у вигляді каші. Тому вогнетривкий глиняний горщик став обов'язковим атрибутом культури неолітичних вирощувачів зернових культур — пшениці, ячменю, гороху, сочевиці.

Була й третя причина виникнення керамічного посуду саме в неоліті. Вона пов'язана з утилізацією не зерна, як перші дві, а м'яса та риби. Криза мисливського господарства, що передувала неолітичній революції, супроводжувалася винищенням промислових тварин і різким скороченням продуктів мисливства. Перші спроби domestикації кіз та овець не могли забезпечити колективи достатньою кількістю м'яса. Глиняний посуд створював додаткові можливості повніше, раціональніше використовувати продукти примітивного тваринництва, мисливства і рибальства. Кістки тварин, які в попередню мезолітичну епоху не використовувалися в їжу, в неоліті почали варити в горщиках. Варіння риби суттєво подовжувало час її зберігання, дозволяло повніше використати харчовий потенціал рибальства.

Саме можливість раціональнішого використання продуктів мисливства, рибальства та збиральництва стало головною причиною запозичення кераміки мезолітичними мисливцями лісової смуги Європи від неолітичних землеробів Балкан та Подунав'я. Поширення глиняного посуду у мезолітичній Європі, в якій наростала криза мисливського господарства, продовжило вік привласнювальної економіки в лісовій зоні на кілька тисячоліть. Фактично перехід до відтворювального господарства у лісах Європи відбувся лише з початком доби палеометалів.

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, заввідділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, zaliznyakl@ukr.net

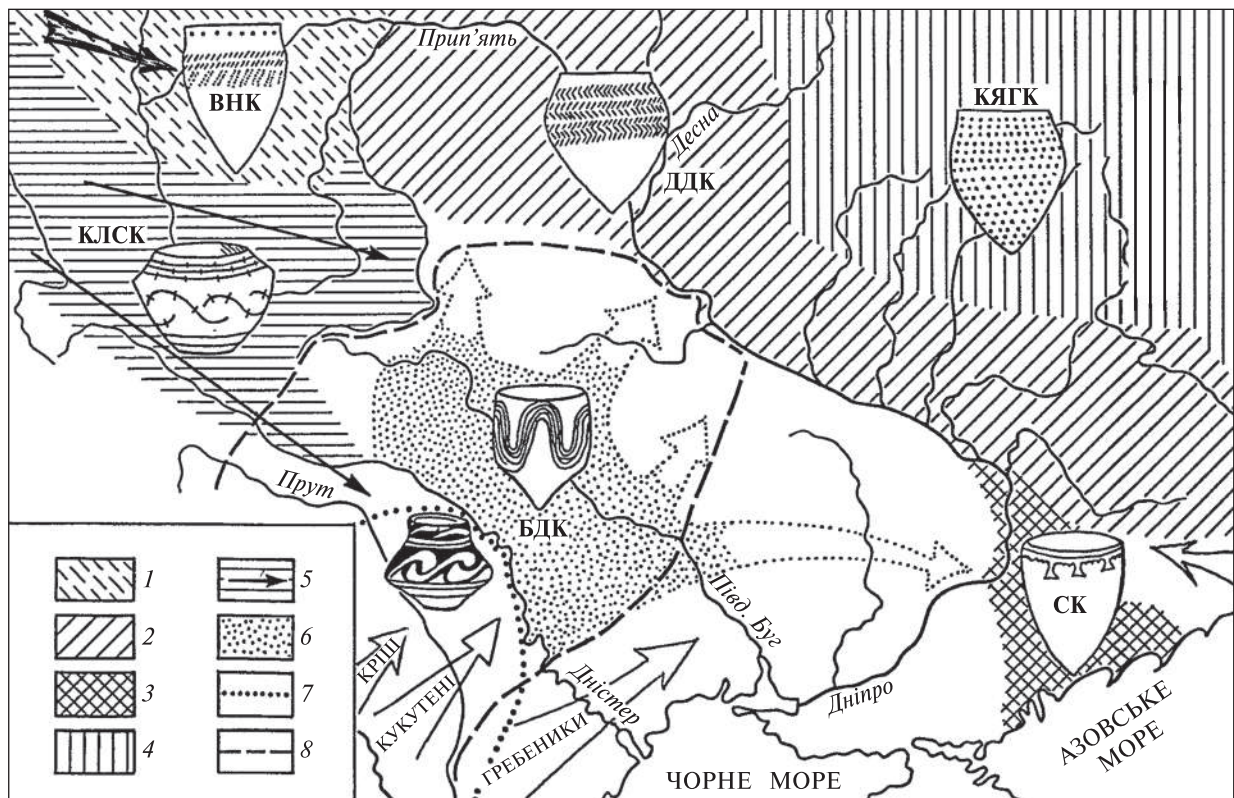

Рис. 1. Неолітичні культури України. Умовні знаки: 1 — волинська або німанська; 2 — дніпро-донецька; 3 — сурська; 4 — ямково-гребінцева; 5 — лінійно-стрічкової кераміки; 6 — буго-дністровська; 7 — Кукутені; 8 — Трипілля

Серед визначальних передумов та причин неолітизації Європи відзначимо наступні:

1. ріст населення на Близькому Сході внаслідок демографічних вибухів через поширення відтворювального господарства;

2. пошуки землеробами нових, ще не виснажених аграрних угідь;

3. поширення на північ сприятливих для землеробства кліматичних умов в період атлантичного потепління;

4. потреба в неолітичних новаціях мезолітичних мисливців Європи через кризу мисливського господарства у лісовій зоні.

Зазначені фактори у VII—VI тис. до н. е. спричинили колонізацію стародавніми землеробами Близького Сходу спочатку Балканського півострова, а потім і басейну Дунаю. Перші навички виробництва глиняного посуду, а пізніше землеробства і скотарства, автохтонне населення лісової Європи отримало від неолітичних колоністів Подунав'я. Тому в Європі маємо два типи неоліту: південний балкано-дунайський з керамікою і відтворювальною економікою і північний лісовий — з керамікою, але без будь-яких слідів землеробства чи скотарства.

Сказане повною мірою стосується території України, де маємо дві культурно-історичні провінції неоліту — південно-західну та північно-

східну (рис. 1). Південний захід України у VI—IV тис. до н.е. колонізували неолітичні землероби та скотарі з Балкан та Подунав'я (культури Криш (КК), лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), Кукутені-Трипілля (КТК)). Саме від них місцеве мисливське населення центру, півночі та сходу України отримало навички виробництва кераміки, лишаючись ще тривалий час мисливцями та рибалками — культури буго-дністровська (БДК), дніпро-донецька (ДДК), волинська (ВНК), сурська (СК), ямково-гребінцевої кераміки (КЯГК), таш-аїрська (ТАК).

Витоки відтворювального господарства неоліту України

Принципові зміни в баченні українськими вченими процесу неолітизації країни торкнулися, перш за все, шляхів та часу поширення відтворювального господарства на території України. Загалом відомо три основні концепції неолітизації України (Залізняк та ін. 2016):

1. автохтоністська;
2. південно-східна;
3. південно-західна.

Автохтоністський підхід в культурно-генетичних побудовах — характерна риса радян-

ської археології. Адже на тлі космополітичного міграціонізму відстоювання місцевого коріння стародавніх культур і народів набувало певного патріотичного забарвлення. Ця радянська традиція у дещо трансформованому вигляді збереглася і після набуття Україною незалежності.

Певну данину місцевому походженню неоліту свого часу віддав Д.Я. Телегін, автохтонізм якого полягав у виведенні найдавніших неолітичних пам'яток Середнього Подніпров'я (струміль-гастятинський тип) з кудлаївської мезолітичної культури Полісся (Телегін 1973, с. 180). Разом з тим, дослідник не заперечував, що неоліт Полісся та Середнього Подніпров'я, формуючись на місцевій базі, отримав перші навички керамічного виробництва, а пізніше й відтворювального господарства з півдня — з Подунав'я та Кавказу.

Елементи подібної версії автохтонізму простежуються у працях усіх дослідників, які торкалися проблеми генези культур лісового неоліту України (ДДК, ВК, КЯГК, ДК), в тому числі і автора цих рядків. Адже лісовий неоліт постав на місцевій мезолітичній базі внаслідок запозичення глиняного посуду з півдня у більш розвинених неолітичних землеробів Подунав'я.

У статті під автохтоністською версією походження неоліту України маються на увазі досить численні побудови відомих в Україні фантастів на ниві передісторії України. Вони переконані, що саме на наших теренах були вперше приручені основні домашні тварини та культурні рослини, які пізніше поширилися з неолітичної України по усьому світі. Цей радикальний автохтонізм базується на не підтверджених наукою припущеннях про ранню місцеву domestикацію диких рослин і тварин. В якості аргументів прибічники місцевих коренів відтворювального господарства посиляються на широко відомий ботанікам факт наявності серед рослин України диких форм пшениці, винограду, вишні, груш, слив, яблук, часнику, цибулі, моркви тощо. Чи достатньо присутності диких родичів domestикованих культур, щоб стверджувати, що вони були одомашнені саме в Україні? Виявляється ні. Адже центри domestикації тих чи інших тварин та рослин, як правило, значно вужчі від зони поширення їхніх диких предків.

Фундаментальний внесок у проблему визначення первинних центрів одомашнення сільськогосподарських культур, в тому числі і поширених в Україні, зробив знаний генетик М.І. Вавілов (1926; 1987).

Як відомо, переважна більшість культурних рослин України має закордонне походження. Зокрема, це стосується широко відомого «американського пакету» сільськогосподарських культур: соняшник, кукурудза, картопля, томати, соя, квасоля, гарбуз, стручковий перець (гіркий та солодкий), тютюн тощо. Навіть символ України «чорнобривці, що посіяла мати» родом з Америки, як і багато інших українських культурних квітів України (наприклад, майори). Усі ці культури, без яких неможливо уявити собі традиційну Україну, були завезені в Європу протягом останніх сторіч з Нового Світу.

Диких різновидів капусти найбільше в Середземномор'ї. Вважається, що Східна Європа запозичила капусту вже у культивованому вигляді від греко-римських колоністів. Крім капусти з півночі Середземномор'я (Балкани, Апенніни, Піренеї), за М.І. Вавіловим, походять domestиковані виноград та овес, а також різноманітна городина: морква, буряк, цибуля, часник, редька, петрушка, кріп, шавель, салат. Про запозичення культурної цибулі з Північного Середземномор'я свідчить сама її назва, що походить від італійського *cippola*. Попри первинну domestикацію моркви в Середземномор'ї, поширений в наш час по всьому світу багатий на каротин помаранчевий різновид моркви був виведений селекційним шляхом у Нідерландах в XVII ст.

Дикі прашури гречки ростуть у передгір'ях Непалу та Північної Індії. У Європі гречка з'явилася у середньовіччі під назвою «арабського чи татарського зерна». Тому за однією версією гречку в Європу принесли араби, за іншою — монголо-татари. Слов'янська назва «гречка» може свідчити, що на південь Східної Європи ця культура могла потрапити з монастирських угідь Греції.

Дикі предки кавунів і динь досі ростуть на півдні Африки. Кавун у Західну Європу занесений хрестоносцями, а у Східну — татарами. Диня на сході Європи відома з XVI ст. Огірки родом з Індії, абрикоси — з Китаю.

Попри наявність серед місцевих ботанічних автохтонів України згаданих дикого винограду, вишні, груш, слив, яблук центрами їх первинної domestикації були Близький Схід, Центральна Азія, Середземномор'я. Поширені у наш час культивовані версії цих фруктів і ягід були завезені в Україну з Європи досить пізно у XVIII—XIX ст. Не випадково селекційна версія вишні, що має дикого прашура і в Україні, носить похідну від англійського *cherry* назву —

черешня. Монастирські сади півдня Європи у пізньому середньовіччі та у нові часи були центрами селекції овочів та фруктів.

Найдавніші в Україні культурні півчасті пшениці (зокрема спелта) відомі з поселень культур лінійно-стрічкової кераміки та Кукутені-Трипілля, генетично походять від диких різновидів з Близького Сходу, а не від інших диких пшениць, що і в наш час ростуть на півдні України, зокрема у передгір'ях Криму. Близький Схід був первинним центром одомашнення кількох видів пшениць (в т. ч. спелти), ячменя, жита, гороху, льону. Ці культури були принесені через Балкани в Європу неолітичними колоністами з Анатолії ще у VII, VI тис. до н. е. Стародавні півчасті пшениці (зокрема спелта, більше відома під назвою полба) мають низьку врожайність і зерно, яке важко вимолотити з колосу. Нині їх повсюдно замінили врожайні голозернові різновиди пшениць, що, на думку відомого українського палеоботаніка Г.О. Пашкевич, потрапили в Україну із Середземномор'я в античні часи.

Доместиковані види тварин України у переважній більшості також походять з поза меж країни. Це однозначно стосується овець та кіз, диких прашури яких не мешкали на території України в часи її неолітизації. Дикий тур зустрічався в Україні до середини XVII ст. Масові рештки турів на мезолітичній стоянці Мире на Одещині дали підстави В.Н. Станко писати про доместикацію турів у Північному Надчорномор'ї наприкінці мезоліту (Станко 1991, с. 8, 14). Останнім часом генний аналіз показав, що велика рогата худоба Європи походить не від місцевої популяції турів, а також має генетичних прашурів в неоліті Близького Сходу.

Поширення диких різновидів свині в Європі не гарантує, що саме від них походять європейські домашні свині. Іншими словами, ситуація з домашньою свинею може виявитися така ж, як і з великою рогатою худобою Європи: місцева популяція диких тварин (турів) існувала поряд з їх доместикованими версіями, що були привнесені з поза меж регіону. Вирішення питання місця одомашнення європейських різновидів свійської свині, імовірно, лежить в площині майбутніх генетичних досліджень.

Лишається відкритим питання, щодо місця і часу доместикації коня. У 1970-х рр. поширилася версія про доместикацію коня населенням середньостогівської культури в IV тис. до н. е. Вона спиралася на знахідку великої кількості кісток коня та рогових стрижнів з отворами, що нагадували псалії, у культурному шарі

поселення Деревка на Дніпрі (Телегін 1973, с. 135—139). На користь наявності домашнього коня у середньостогівців нібито свідчили характерні потертості (імовірно вудилами) зубів коня з черепа знайденого на Деревці. Однак, радіокарбонівий аналіз згаданого черепа коня дав дату II тис. до н. е. Оскільки на Деревці є культурний шар катакомбної культури то кінський череп, найімовірніше, пов'язаний з катакомбниками. Щодо згаданих рогових «псаліїв» з Деревки, то сучасні дослідники однозначно не визнають їх такими.

У наш час на первинне вогнище доместикації коня претендує Північний Казахстан. На поселенні Батаї IV тис. до н. е. досліджені численні рештки коней, а також місце полювання на диких коней уздовж берегового урвища річки. На Батаї наявні переконливі свідчення вживання м'яса коня в їжу, але відсутні докази їх доместикації.

У науці домінує думка про доместикацію коня в західній частині євразійських степів, до якої входить степове Надчорномор'я та Надазов'я. Однак, на думку зоологів, на ранніх етапах доместикації скелет домашніх коней не відрізнявся від диких. Отже, початок приручення коня можна визначити лише за археологічними даними. А переконливі археологічні свідчення наявності домашнього коня в степу маємо лише з початку II тис. до н. е. У Могильнику Синташта та похованнях бабинської культури знайдені характерні круглі кістяні вудила з шипами та рештки колісниць зі спицями. У попередній ямний період історії Степу (III тис. до н. е.) вози мали масивні суцільні колеса без спиць, які свідчать, що тягловими тваринами були скоріше бики ніж коні.

Незалежно від місця доместикації, домашній кінь на території України з'явився значно пізніше ніж доместикована вівця, коза, бик, свиня, вже після завершення неолітизації регіону, схоже вже за доби бронзи.

Таким чином, перші доместиковані рослини і тварини неоліту України потрапили в регіон ззовні, і не є наслідком місцевої культивування диких прашурів. Це робить маловірогідною автохтоністську концепцію неолітизації України. У наш час місцеві витоки неоліту України відстоюють лише прибічники квазінаукових концепцій на кшталт «священної трипільської Аратти».

Сучасний стан знань дозволяє стверджувати, що найдавніші культурні рослини та доместиковані тварини неоліту України (пшениця, ячмінь, жито, горох, вівця, коза, бик) були

приручені на Близькому Сході і потрапили в регіон у процесі його неолітизації. Питання лише, коли саме і яким шляхом — через Кавказ чи через Балкани?

Проблема «східного імпульсу» в неолітизації України

Першою в українській археології концепцією неолітизації регіону була домінуюча у другій половині ХХ ст. південно-східна версія поширення неолітичних новацій з Прикаспію та Передкавказзя. Її батьком був відомий український археолог В.М.Даниленко, який розвинув її у формі т. зв. «східного імпульсу» у книзі свого життя «Неолит Украины», що вийшла друком у 1969 р. у Києві. В основу праці лягли матеріали поселення Кам'яна Могила I та ключової для неоліту України буго-дністровської культури, пам'ятки якої В.М. Даниленко копав з 1949 по 1961 р. На основі періодизації цієї культури дослідник розробив першу загальну періодизацію неоліту усієї України.

Зазначимо, що В.М. Даниленко був провідним ідеологом у неолітичній проблематиці України другої половини ХХ ст. Інші фахівці з неоліту України, фактично, йшли у фарватері теоретичних схем дослідника. Зокрема такі знані українські неолітики того часу як Д.Я. Телегін, В.І. Непріна в своїх працях торкалися теорії неолітичної революції в регіоні мінімально, віддаючи перевагу польовій археології та побудовам культурно-періодизаційних схем, які часом не узгоджувалися зі схемами В.М. Даниленка. Саме В.М. Даниленко розробив першу концептуальну схему неолітичної революції території України, в якій поєднав як послідовні фази південно-східну та південно-західну версії неолітизації України.

Концепція «східного імпульсу» В.М. Даниленка була дітищем свого часу і формувалася у повоєнний період під впливом новомодних ідей Гордона Чайлда про «неолітичну революцію», провідна роль у ній відводилась Близькому Сходу, де на той час відкрили ранньонеолітичні шари без кераміки, але зі слідами відтворювальної економіки. Почалися пошуки докерамічного неоліту і поза Близьким Сходом — у Греції, Подунав'ї і навіть в Україні. В.М. Даниленко відніс до докерамічного неоліту нижні мезолітичні шари поселення Кам'яна Могила в Надазов'ї, а найдавнішу кераміку півдня України, за аналогіями з керамікою ранніх неолітичних шарів поселень Джебел і Джейтун в Туркменії, зв'язав з Близьким

Сходом. Крім Гордона Чайлда, на погляди дослідника щодо процесу неолітизації України, схоже, також вплинули ідеологеми марксизму, про що йтиметься далі.

«Східний імпульс» до неолітизації України, за В.М. Даниленком, зародився у VII тис. до н. е. у Прикаспії та Передкавказзі. Аридізація клімату змусила місцеве мисливське населення перейти до скотарства, domestикувати вівцю, козу та бика і рухатися степами у західному напрямку у пошуках кращих пасовиськ. Ці найдавніші скотарі, які були пращурами людності відомої кукурекської культури півдня України, ще не знали глиняного посуду. Вони досягли західного Надазов'я, зокрема Кам'яної Могили, звідки розселилися на південь у Крим, долиною Дніпра на північ у Середнє Подніпров'я та на захід до Дністра. Так постав докерамічний неоліт півдня України, носіями якого були скотарі кукурекської культури, представлені нижніми докерамічними шарами Кам'яної Могили. Дещо пізніше нова хвиля мігрантів зі сходу принесла із Закаспію найдавніший «шиподонний» посуд, прямі аналогії якому дослідник бачив у матеріалах багатшарового поселення Джебел у Закаспії (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186).

Якщо скотарство й перша кераміка, за В.М. Даниленком, потрапили в Україну зі сходу, то землеробство, на його думку, принесли мігранти культури Криш з південного-заходу, а саме з Подунав'я. Криські мігранти започаткували буго-дністровську культуру з керамікою, що на ранньому етапі нагадує криську. Рух буго-дністровського населення на північний схід у Києво-Черкаське Подніпров'я призвів до неолітизації Середнього Подніпров'я. Тут постала перша фаза дніпро-донецької культури, кераміка якої має прямі паралелі в буго-дністровській, і яку дослідник називав «своєрідною етнокультурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34).

Положення про походження буго-дністровської культури від культури Криш Подунав'я та посередницьку роль БДК як провідника неолітичних новацій від балкано-дунайських неолітичних землеробів до автохтонів лісової зони Північної України витримало перевірку часом і стало базовим для українського неолітознавства. Тоді як ідея «східного імпульсу», який нібито приніс із Прикаспію в Україну спочатку domestикованих овець, кіз та корів, а пізніше найдавнішу кераміку східного типу, не підтвердилася подальшими дослідженнями.

Н.С. Котова є давньою і послідовною прибічницею східних ідей В.М. Даниленка, хоча й має з ним досить принципові розбіжності у поглядах на періодизацію неоліту України. Вона також вважає, що скотарство принесено в Україну зі сходу, а землеробство — з Подунав'я мігрантами культури Криш. Визнає вона і посередницьку роль між землеробами Подунав'я та аборигенами Подніпров'я започаткованої криськими землеробами буго-дністровської культури (Котова 2002, с. 10).

Дослідниця суттєво розвинула і навіть гіпертрофувала ідею «східного скотарського імпульсу» В.М. Даниленка, сміливо стверджуючи, що у Передкавказзі та Надазов'ї ще у VIII тис. до н. е. були доместиковані не лише всі основні свійські тварини України: вівці, кози, бики, коні, свині, собаки — але й культурні рослини. На її думку, саме з Надазов'я вони поширилися по всій Україні: «...Культурні рослини були запозичені мешканцями України у населення Північного Надазов'я та Передкавказзя, а не Балкано-Карпатського регіону» (Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

З південно-східною версією неолітизації України, що домінувала в другій половині XX ст., в наш час успішно конкурує південно-західна або балкано-дунайська.

Час поширення відтворювального господарства в Україні

У другій половині XX ст. серед дослідників були домінуючими уявлення про досить раннє поширення відтворювального господарства в неоліті регіону. Як зазначалося, В.М. Даниленко навіть виділив на матеріалах Кам'яної Могили докерамічний неоліт VII тис. до н. е. з кістками дрібної і великої рогатої худоби (Даниленко 1969, с. 15). Його послідовниця Н.Д. Котова опускала початок неолітизації півдня України у VIII тис. до н. е. і вважала, що саме тоді у Передкавказзі та Надазов'ї були доместиковані вівця, коза, бик, свиня, собака, а також культурні рослини. І саме з цього регіону вони нібито поширилися по усій неолітичній Україні (Котова 2002, 60, 75, 76, 82). Інші дослідники неоліту України у 1980—1990-х рр. знаходили відбитки зернівок культурних злаків (пшениці, ячменю, жита, проса, гороху) на кераміці дніпро-донецької, волинської, сурської та інших неолітичних культур України.

Суттєвий внесок в ілюзію надзвичайної давності неоліту України зробили ранні дати Київської радіокарбонкової лабораторії. Згідно з ци-

ми датуваннями початок таких провідних культур українського неоліту як буго-дністровська та трипільська був подавлений порівняно з датуванням європейськими лабораторіями на 400—500 р. Тобто за київськими датами похідна від пізнього етапу культури Криш БДК народилася раніше самої Криш — в останній третині VII тис. ВС (cal.). А ранньотрипільське поселення Бернашівка отримало дату 5400 р. ВС (cal.), тобто трипільська пам'ятка виявилася давнішою за культуру Кукутені, від якої власне походить Трипілля. На невідповідність київських дат усталеним положенням хронології неоліту Європи, що базується на великих серіях радіокарбонівих дат різних лабораторій світу не раз писали різні дослідники (Бурдо 2003, с. 15; Товкайло 2004; 2005, с. 45; Залізняк 2005, с. 125; 2006, с. 15; Гаскевич 2014).

Останніми роками відбулася своєрідна ревізія свідчень про раннє поширення відтворювального господарства в неоліті України. У 2012 р. опубліковані результати пошуків слідів відтворювального господарства на ранньонеолітичних пам'ятках Надазов'я, басейну Сіверського Дінця та Нижнього Дону. Дослідження велися на 18 опорних неолітичних пам'ятках Східної України та Нижнього Дону шляхом перемивання культурного шару в пошуках зерен, обстеження кераміки на предмет відбитків зернівок та вивчення фауністичних решток. Авторка дослідження переконливо показала на великому масиві матеріалу, що найдавніші сліди вирощування культурних злаків у зазначеному регіоні фіксуються лише з другої половини V — початку IV тис. ВС на енеолітичних поселеннях середньостогівської культури. Цим же часом датуються найдавніші кістки доместикованих тварин (Motuzaite-Motuzeviciute 2012, р. 14—17).

Подібні палеоботанічні дослідження вже два роки поспіль ведуть співробітники відділу кам'яного віку ІА НАНУ Д.Л. Гаскевич та О.О. Яневич разом з японськими колегами на матеріалах дніпро-донецької, буго-дністровської, волинської культур Правобережної України. Жодного відбитку зернівок культурних злаків на поверхні кераміки зазначених культур поки що не виявлено. Найдавніші достовірні відбитки зернівок культурних злаків зафіксовані на черепках культур лінійно-стрічкової кераміки (друга половина VI тис. ВС) та Кукутені-Трипілля (V—IV тис. ВС). Є вони й на кераміці культури Кереш Угорщини, східною філією якої є керешські пам'ятки українського Закарпаття.

Особливо дивує і бентежить відсутність слідів вирощування культурних злаків на стоянках БДК Побужжя. Адже це ключова культура в неоліті України, що безпосередньо контактувала із розвинутими землеробами Подунав'я (культура Криш) і була провідником неолітичних новацій на північ в лісове Подніпров'я та Полісся. Після цього не дивує брак ознак відтворювального господарства на стоянках ДДК, ВНК, КЯГК Подніпров'я, Полісся та Подесення.

Відсутність відбитків зернівок культурних злаків на кераміці лісового неоліту України, як і решток зерен у культурних шарах пам'яток, ставить під сумнів і наявність скотарства у населення культур БДК, ДДК, ВНК, СК. Адже найдавніше скотарство відоме лише в комплексі з раннім землеробством (Шнирельман 1980, с. 216).

Ще В.М. Даниленко звернув увагу на нечисленність кісток домашніх тварин на пам'ятках БДК і дійшов висновку про «домінуючу роль полювання і незначну роль скотарства» в економіці БДК. Він писав: «...потреба у м'ясній їжі у племен буго-дністровського ареалу задовольнялася за рахунок інтенсивного розвитку мисливства, і аж ніяк не за рахунок скотарства» (Даниленко 1969, с. 165, 180). Фауна domestikованих тварин на стоянках БДК представлена нечисленними кістками домашніх биків та собак. Їх ідентифікувала відомий український палеозоолог В.І. Бібікова, яка однак не мала повної впевненості в правильності своїх визначень (Журавльов, Котова 1996, с. 5). Сумнівні ознаки одомашнення на кістках биків вона пояснила «ранньою формою domestифікації» (Даниленко 1969, с. 178). До речі у 1990-х рр. сліди domestикації на кістках з буго-дністровських пам'яток безрезультатно шукав відомий німецький палеозоолог, фахівець з одомашнення тварин К.П. Бенеке.

У другій половині ХХ ст. пошуки глибоких коренів domestикації диких тварин в Україні стали своєрідною модою. Підвалини цим уявленням, як зазначалося, заклав В.М. Даниленко своєю концепцією дуже раннього «докерамічного скотарського неоліту», джерельною базою якої були матеріали нижнього докерамічного шару поселення Кам'яна Могила 1 в Надазов'ї. Вона формувалася під відчутним впливом новомодної на той час концепції «неолітичної революції» Гордона Чайлда та певних ідеологем марксизму, на які звернув увагу Д.Л. Гаскевич (2012).

Оскільки радянська наука була партійною, а особливо в часи пізнього сталінізму, про які

якраз йдеться, дослідники у своїх працях не могли не враховувати ідеологеми марксизму-ленінізму. Внаслідок їхнього впливу на дослідника докерамічний неоліт Кам'яної Могили виявився принципово відмінним від свого прообразу — найдавнішого неоліту Близького Сходу. Якщо на пам'ятках останнього примітивне скотарство обов'язково супроводжується землеробством, то в Надазов'ї скотарство, за В.М. Даниленком, з'явилося самостійно і задовго до землеробства. Виникнення такої неприродної ситуації, яка радикально суперечить принципам зародження відтворювального господарства, зокрема скотарства, схоже пояснюється тиском певних ідеологічних догм.

У періодизації первісної історії Ф. Енгельса зародження скотарства передувало поширенню землеробства: «На сході середній ступінь варварства розпочався з приручення тварин, які дають молоко і м'ясо, тоді як культура рослин ще дуже довго впродовж цього періоду залишалася тут невідомою» (Енгельс 1979, с. 228). Схоже, що цей догмат суттєво сприяв появі в побудовах В.М. Даниленка неприродного, суто скотарського докерамічного неоліту.

Співавтором В.М. Даниленка у відкритті останнього був відомий український зоолог акад. І.Г. Підоплічко. На час обробки остеологічної колекції з Кам'яної Могили він, на думку Д.Л. Гаскевича (2012, с. 56), був заангажований у боротьбі з «буржуазними теоріями... які заперечували роль слов'янських, зокрема руських, племен в одомашненні диких тварин і виведенні нових порід» (Підоплічко 1952). Вчений рішуче доводив можливість domestикації на півдні СРСР бика, кози, вівці, свині і коня. Зрозуміло, що така упереджена, тенденційна позиція дослідників під час роботи з матеріалами Кам'яної Могили не сприяла його об'єктивності і не могла не вплинути на висновки, зокрема про дуже раннє поширення скотарства в регіоні.

Слідом за В.М. Даниленком, який знайшов у шарах докерамічного неоліту Кам'яної Могили VII тис. до н. е. кістки великої та дрібної рогатої худоби, В.Н. Станко на матеріалах розкопаної ним мезолітичної стоянки Мирне на Одещині, де знайдено велику кількість кісток тура, дійшов висновку про domestикацію турів у Північно-Західному Надчорномор'ї ще у мезоліті і місцеве коріння європейської популяції корів (Станко 1991, с. 8, 14).

Д.О. Крайнов та О.Л. Дмитрієва на фауністичних матеріалах печерної неолітичної стоянки Таш-Аір I та Заміль-Коба дійшли висновку

про domestикацію свині, а також вівці, тура і навіть коня у Криму (Крайнов 1960, с. 123—140). Як аргументація на користь одомашнення свині в неоліті Гірського Криму був використаний факт наявності на пам'ятках значної кількості кісток молодих свиней. Пізніше з'ясувалося, що це ознака спеціалізованого полювання на диких свиней, а не їх domestикації.

На думку Н.С. Котової, на користь ранньої domestикації дрібної рогатої худоби в Надазов'ї нібито свідчать кістки вівці з нижніх шарів стоянки Семенівка, що поблизу Кам'яної Могили. Однак при повторному аналізі згаданих решток з'ясувалося, що вони належать не домашній вівці, а дикій сайзі і датуються за С-14 не VIII, а серединою VI тис. BC (Motuzaite-Motuzeviciute 2012, р. 14—17).

Ключовим аргументом на користь раннього поширення скотарства на територію України зі сходу є висновки 60-річної давнини акад. І.Г. Підоплічка про численні остеологічні рештки великої та дрібної рогатої худоби в шарах докерамічного неоліту Кам'яної Могили (Підоплічка 1956, с. 54). Отримані нещодавно радіокарбоніві дати (близько 7500 BC cal.) роблять домашню худобу з нижніх шарів Кам'яної Могили найдавнішою в Європі, у що важко повірити.

Зазначимо, що згадані визначення фауністичних решток з розкопок В.М. Даниленка 1947 р. викликають сумніви у переважної більшості фахівців через велику імовірність змішування матеріалів різних шарів багат шарового поселення в процесі розкопок. Зокрема такі знані палеозоологи, як В.І. Бібікова і В.І. Цалкін, попри добру обізнаність як із зазначеними фауністичними матеріалами, так і з сенсаційними висновками І.Г. Підоплічка, однак ніколи не посилалися на них і не використовували у своїх працях, фактично ігноруючи ці висновки (Гаскевич 2012, с. 56).

Сумнівалися в їх достовірності і В.А. Шнірельман (1989) та О.П. Журавльов, на палеозоологічні дані яких спирається концепція східних витоків неоліту України Н.С. Котової. Цікаво, що різка критика цих палеозоологічних визначень І.Г. Підоплічка остеологічних матеріалів з Кам'яної Могили, аж до повного їх заперечення, міститься в статті, співавтором якої є сама Н.С. Котова: «На думку авторів статті, стратиграфія поселення I поблизу Кам'яної Могили викликає багато запитань, відповідь на які... одержати неможливо» (Журавльов, Котова 1996, с. 5, 6).

Відносно сумнівності висновків І.Г. Підоплічка про наявність кісток домашніх тварин в

нижніх докерамічних шарах Кам'яної Могили 1 висловлювався автор цих рядків (Залізняк, Панченко 2007, с. 8, 9) та Д.Л. Гаскевич (2012). На жаль, перевірити достовірність визначень фауністичних решток з розкопок 1947 р. І.Г. Підоплічком неможливо через втрату колекцій. Однак у наш час пам'ятку досліджує Н.С. Котова, що відкриває можливість нових палеозоологічних досліджень фауни з нижніх шарів Кам'яної Могили 1.

Сказане породжує сумніви щодо загальноприйнятих уявлень про час і шляхи поширення відтворювальної економіки у Південно-Східній Європі, що сформулювалися протягом другої половини XX ст. Маємо нагальну потребу перевірити із залученням новітніх методик якості і достовірності джерельної бази та зроблених на ній висновків щодо початкових етапів поширення відтворювальної економіки на території України, тобто неолітизації регіону. Зокрема слід повторно дослідити рештки фауни та флори зі стоянок лісового неоліту України на предмет достовірності визначень domestикованих тварин та культурних рослин.

Зазначимо, що отримані останніми роками дані суперечать результатам палеоботанічних досліджень 1980—1990-х рр., коли відбитки зернівок пшениці, ячменю, жита, гороху, проса, льону масово знаходили на кераміці БДК, ДДК, ВНК, СК, а серед фауни пам'яток визначали домашніх овець, кіз, биків, свиней і навіть коней. Звичайно, остаточний результат дадуть лише подальші дослідження, в тому числі ревізія старих даних. Однак зазначені висновки достатньо вражаючі, оскільки ламають усталені стереотипи в уявленнях про раннє поширення відтворювальної економіки в регіоні ще на стадії докерамічного неоліту зі сходу, а саме з Прикаспію, Передкавказзя, Надазов'я (Даниленко 1969, с. 11, 176, 177, 186; Котова 2002, с. 60, 75, 76, 82).

Південно-східній версії неолітизації України суперечать наведені вище нові дані про шляхи і час поширення відтворювальних форм господарювання в Україні. Domestикація основних домашніх тварин та рослин стала далеко за межами України, куди вони потрапили не раніше середини VI тис. до н. е. і не зі сходу, а скоріш за все, з південного заходу з Подунав'я. Як зазначалося, найдавніші прояви землеробства і скотарства у Надазов'ї, на Сіверському Дінці, на Нижньому Дону та на Кубані простежуються не раніше V—IV тис. до н. е. в шарах середньостогівської культури, тоді як на південному заході України достовір-

ні сліди відтворювального господарства простежуються принаймні на тисячу років раніше з VI тис. до н. е. — в культурах дунайського походження (Криш, ЛСК, Трипілля).

Сказане ставить під сумнів не лише можливість походження скотарства у Східній Європі з Передкавказзя та Надазов'я, але й саму ідею «східного імпульсу» як каталізатора неолітизації України. Принаймні саме існування останнього наразі потребує додаткової аргументації.

Звичайно, повністю виключати будь-які східні впливи на неоліт України не варто. Зокрема на сході Донбасу, неподалік від кордону з Росією маємо кілька пам'яток типу Платівський став з трапеціями та сегментами з характерною для Закавказзя т. зв. «гелуанською» ретушню (Платівський став, Мурзіна Балка, Зимовники 3). Вони мають прямі паралелі в комплексах нижньоволзької культурної єдності межі мезоліту та неоліту, пам'ятки якої поширені на Нижньому Дону, у Прикаспію, Передкавказзі (Кремінна 2, 3, Розсипна I—VII, Жуковська 1—5, Джангар, Буденівська, Сатанай, Кістрик) (Цыбрий 2003, с. 54; Залізник 2005, с. 96, 97). Схоже, східне походження мають численні трапеції зі струганою спинкою, що поширилися на півдні України у VI—IV тис. до н. е. Неолітична кераміка південного сходу України часом має паралелі в кераміці багатшарової стоянки Ракушечний Яр на Нижньому Дону.

Однак, східні зв'язки неоліту України за археологічними даними суттєво поступаються його потужним і різноманітним зв'язкам з неолітом Подунав'я.

Справедливості ради зазначимо, що в останній своїй книзі 2015 р. Н.С. Котова опускає корені неоліту України в неоліт Греції та Подунав'я VII тис. до н. е. Різка переорієнтація однієї з найбільш палких прибічниць «східного імпульсу» на балкано-дунайську версію неолітизації України свідчить про переконливість аргументів на користь останньої.

Отже, відтворювальне господарство в неоліті України з'явилося досить пізно (середина—друга половина VI тис. BC) і не зі сходу, як вважали прибічники концепції «східного імпульсу», а з південного заходу. Адже найдавніші достовірні сліди відтворювального господарства виявлені саме в культурах балкано-дунайського походження — Криш, лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля. Сказане ставить під сумнів базові положення південно-східної версії неолітизації України, що домінувала протягом другої половини XX ст.

Південно-західна або балкано-дунайська версія неолітизації України

Певні впливи з Балкан та Подунав'я на процес неолітизації України тією чи іншою мірою визнавали практично всі дослідники, що торкалися цієї тематики. Сучасні прибічники місцевих витоків неоліту України традиційно посилаються на авторитет згаданих класиків археології та історії України, не підозрюючи, що всі вони виводили його з Подунав'я, Балкан та Малої Азії. Особливу однакості дослідники першої половини XX ст. проявили відносно балкано-дунайського і навіть малоазійського коріння трипільської культури, причому одразу ж після її відкриття.

М. Грушевський бачив аналогії до щойно досліджених В. Хвойкою матеріалів далеко на півдні від України — серед «знахідок середньодунайських країв», у Фессалії і «в пам'ятках старої егейської культури передмікенських часів». Ці паралелі, на думку історика, «роблять досить мало правдоподібною гіпотезу самостійності (Трипілля — Л.З.) і більш кажуть сподіватися розв'язання справи від дальших азійських нахідок» (Грушевський 1913, с. 45, 46).

М. Біляшівський вважав, що трипільська культура «проникла с юга через Эгейское и Мраморное моря с берегов Малой Азии или через Средиземное море из Финикии или Египта и в расписной керамике чувствуется больше всего влияние Востока» (Беляшевский 1899, с. 45). На тих же позиціях стояли фундатори російської археології В. Городцов та О. Спіцин: «Высокоразвитая культура киевских площадок — восточная, именно малоазийская» (Спицын 1904, с. 14; Городцов 1907, с. 149—155).

В. Щербаківський (1941, с. 39) писав: «Трипільці — це круглоголові передньоазійського типу (яфетити), які принесли цілу цю хліборобську культуру з Передньої Азії».

В. Петров був учнем В. Щербаківського і слідом за ним вважав, що «трипільці належать до так званого передньоазійського антропологічного типу. Вони є представниками арменоїдного (баскоїдного) типу...» і споріднені з хетитами Малої Азії (Петров 1992, с. 22, 24).

О. Кандиба-Ольжич вважав: «Культура мальованої кераміки... була одним із форпостів могутньої цивілізації Близького Сходу» (1937, с. 9).

В.М. Даниленко, використовуючи нову джерельну базу повоєнного часу, запропонував власне бачення балкано-дунайських впливів на неоліт України. Дослідник вважав їх вторинними після «східного скотарського імпульсу» з

Прикаспію. Як зазначалося, за В.М. Даниленком, скотарство в Україну було принесено ку-крекськими мігрантами зі сходу, які заснували докерамічний неоліт півдня України. Пізніше зі сходу ж в Україну потрапила найдавніша гостродонна кераміка. І нарешті носії культури Криш з Подунав'я принесли перші навички землеробства і започаткували бугодністровську культуру Правобережної України (Даниленко 1969, с. 11, 34, 176, 177, 186).

Автор цих рядків неодноразово висловлював сумніви відносно докерамічного «східного скотарського імпульсу» і наприкінці ХХ ст. сформулював власну версію неолітизації України. Вона відбувалася в режимі «балканізації» чотирма послідовними хвилями неолітичних мігрантів-колоністів з Подунав'я — Гребеники, Криш, культура лінійно-стрічкової кераміки і Кукутені-Трипілля (Залізняк 1995; 1998, с. 231—235; 1999, с. 89, 90; 2006б, с. 3—18; 2016). Також висловлено припущення про можливе поширення неолітичних новацій з Анатолії на північ шляхом каботажного плавання уздовж західного берега Чорного моря (Залізняк 1998, с. 173). Зазначені хвилі неолітизації України значною мірою корелюються з фазами неолітизації Європи найдавнішими землеробами та скотарями Близького Сходу, головними з яких є наступні:

1. Поширення неолітичного пакету разом з керамікою «імпресо» на узбережжях Середземного моря, в тому числі Балканського півострова, шляхом каботажного плавання уздовж узбережжя — VII—VI тис. ВС (cal).

2. Колонізація Балканського півострова у VII тис. ВС (cal).

3. Колонізація Середнього Подунав'я носіями культури Старчеве-Кереш-Криш — перша половина VI тис. ВС (cal).

4. Колонізація півдня Центральної Європи людністю культури лінійно-стрічкової кераміки у другій половині VI тис. ВС (cal).

Не важко помітити, що чотири послідовні хвилі неолітичних колоністів з Балкан та Подунав'я в Україну фактично є локальними проявами зазначених глобальних фаз неолітизації Південної та Центральної Європи — морської, старчеве-кришської, лінійно-стрічкової. Трипільська хвиля — це вже специфіка процесу неолітизації території України та Молдови. Зазначимо, що крім згаданих чотирьох потужних хвиль неолітичних колоністів з Подунав'я, судячи з археологічних матеріалів Північно-Західного Надчорномор'я, могли бути й інші дрібніші, зумовлені розселенням людності культур Хамаджія, Боян, Гумельниця, Лендель та ін.

Перша гребениківська хвиля неолітизації України

Сліди першої докерамічної хвилі з Балкан простежуються за матеріалами пізньомезолітичної гребениківської культури (ГК) Одещини, яка датується другою половиною VII—VI тис. ВС (cal). За канонами традиційного для радянських часів автохтонізму українські дослідники ХХ ст. вважали гребениківську культуру місцевою за походженням. Слідом за В.М. Даниленком, який виводив «місцеву культуру гребениківського типу» від фінальнопалеолітичних «нижніх шарів Осокорівки та Роголика-Акимівського» (Даниленко 1969, с. 61, 176), В.Н. Станко генетично пов'язував мезолітичні Гребеники з місцевим палеолітом — стоянка Царинка. Наявність значної кількості архаїчних трапецій у фінальнопалеолітичному комплексі Царинка дала підстави віднести його до ранньої фази гребениківської культури, таким чином опустивши її коріння в пізній палеоліт Одещини (Станко 1982; 1991, с. 8, 14; Залізняк 2006, с. 10). Погляди В.М. Даниленка та В.Н. Станко на походження Гребеників від пам'яток типу Осокорівка-Царинка поділяли інші дослідники мезоліту Надчорномор'я: Д.Я. Телегін, С.П. Смольянинова, М.П. Оленковський (1991, с. 184).

Подальший розвиток започаткованої В.М. Даниленком і розвиненої В.Н. Станко автохтонної версії генези ГК знаходимо в статті І.В. Сапожникова 2005 р. Дослідник вважає, що культура сформувалася у Північно-Західному Надчорномор'ї на основі фінальнопалеолітичних пам'яток типу Михайлівка (Білолісся) і проіснувала в регіоні протягом усього мезоліту та першої половини неоліту, тобто з Дріасу III до розвиненого атлантикуму (від 11 до 6 тис. ВР).

Ця смілива, але, на жаль, мало доказова через бідність джерел, реконструкція гребениківської історії не витримує критики. Перш за все, звертає на себе увагу принципова різниця у культуровизначальних елементах крем'яних артефактів Михайлівки та Гребеників. Якщо першій властиві грубі сегменти, то другій — досконалі трапеції. Отже, Михайлівку та Гребеники через принципову відмінність типології та технології їх крем'яного інвентарю фактично нічого не пов'язує крім розташування в одному регіоні. До того ж вражає безпрецедентна живучість гребениківської культури, яка за І.В. Сапожниковим, проіснувала майже 6 тис. років.

У світлі сказаного, висновок І.В. Сапожнікова, що «гіпотеза про те, що носії традицій мезолітичної гребениківської, а також неолітичної буго-дністровської культур, з'явилися у Північно-Західному Причорномор'ї внаслідок міграцій з Південних Балкан і навіть Анатолії, не знайшли свого підтвердження», на нашу думку, нелогічний. Скоріше, не знаходять підтвердження новими археологічними фактами та аргументами старі автохтоністські побудови (навіть у реанімованому І.В. Сапожніковим вигляді) щодо походження гребениківської культури від фінальнопалеолітичних пам'яток Одешини типу Михайлівка—Білолісся (Залізник 2006, с. 10, 11).

Автор цих рядків з 1990-х рр. не раз висловлювався за «балкано-дунайські витоки чи генетичні зв'язки Гребеників та БДК з раннім неолітом Подунав'я та безкерамічним неолітом Східної Греції» (Залізник 1995, с. 6, 11, 12; 1998, с. 183; 2005, с. 122—126; 2006, с. 11—14).

Для крем'яного інвентарю гребениківської культури характерна протонеолітична відтискна техніка обробки кременю. З її допомогою з одnobічних пласких нуклеусів знімалися пластини середньої ширини. З перетинів цих пластин виготовлялися численні трапеції. У гребениківських комплексах багато скребачок на відщепі, менше кінцевих, а різці майже відсутні (рис. 2).

Саме такий крем'яний інвентар властивий культурі Криш-Старчево Подунав'я та Румунії кінця VII—VI тис. BC (рис. 3), генетично пов'язаний із найдавнішим неолітом Балкан. Маються на увазі докерамічні та ранньокерамічні шари Неа Нікомедія, Аргісса, Ахіллон, Сескло, Франхті та ін. Фессалії VII тис. BC (Perles 1985, p. 19—39, tabl. IV).

Іншими словами, прямі аналогії крем'яному інвентарю ГК в ранньому неоліті Подунав'я, а саме в культурах Криш, Старчево, Кереш, дають підстави говорити про генетичний зв'язок ГК зі згаданими культурними явищами. А оскільки ранньокерамічний неоліт Подунав'я, на думку переважної більшості дослідників Європи, походить від докерамічного неоліту Фессалії (Whittle 1985, p. 37—49; Perles 1985; 2001; Biagi, Shennan, Spataro 2005), то і генетичне коріння Гребеників опосередковано сягає найдавнішого неоліту Східної Греції. На це вказують і прямі типологічні паралелі гребениківським крем'яним комплексам у докерамічних комплексах Греції (Аргісса, Франхті, Кнос) (рис. 2, 4).

Враховуючи сучасний стан вивчення джерел, поширення представленої в матеріалах

ГК протонеолітичної техніки обробки кременю могло відбуватися наступним чином. Власити Гребеникам серії трапецій на перетинах правильних відтискних пластин є характерним елементом протонеолітичної техніки обробки кременю, витоки якої, на думку Януша та Стефана Козловських, слід шукати поза межами мезолітичної Європи. Вони припускають, що на Балканах ця технологія могла поширитися на зорі неоліту з Близького Сходу (Kozłowski S. 1985; Kozłowski J. 1985). Зокрема С.К. Козловський (1985, р. 13) серед можливих попередників цієї індустрії називає протонеолітичні комплекси культури Джармо в Іраці та Дам Дам Чешме в Центральній Азії.

Найдавніші її прояви в Європі, як вже зазначалося, маємо в комплексах докерамічного неоліту Криту (Кнос), Пелопоннесу (Франхті, фаза X), Фессалії (Аргісса), які датуються кінцем VIII — початком VII тис. BC (cal.) (Perles 1985, p. 35) (рис. 4). У своїй останній монографії znana дослідниця мезоліту та неоліту Греції Катрін Перлес називає докерамічний неоліт Греції початковим (Initial Neolithic) і датує на основі радіокарбонів дат печери Франхті та нижніх шарів Кноса, Аргісси та Сескло в межах 7500—6500 BC (cal.) (Perles 2001, p. 85—87). Численні прямі паралелі в давніших матеріалах неоліту Південної Анатолії дали підстави дослідниці, разом з переважною більшістю сучасних вчених, виводити неоліт Греції з Малої Азії (Perles 2001, p. 52—54, 96, 97; Hassan 2001; College, Conolly, Shennan 2004).

Переважаюча більшість вчених вважає, що неолітизація Греції розпочалася переселеннями з півдня Анатолії на пізньому етапі докерамічного неоліту В (PPNB), тобто у кінці VIII тис. BC (cal.) (Perles 2001, p. 96, 97; Hassan 2001, p. 13; College, Conolly, Shennan 2004, p. 47). Саме у цей час досконала відтискна технологія обробки обсидіану та кременю з'являється у найдавніших шарах докерамічного неоліту Греції (Кнос, Франхті, Аргісса).

К. Перлес докладно аналізує зміни в крем'яній індустрії півдня Балкан у процесі неолітизації регіону (2001, p. 31—37, 45—50, 89, 201—208).

За К. Перлес (2001, p. 31—37, 45—50, 89, 201—208), початок неолітизації Балкан фіксує поява на пам'ятках Східної Греції імпортованого з о. Мілос в Егейському морі обсидіану у вигляді підготовлених нуклеусів, досконалих відтискних пластин та симетричних трапецій з їх перетинів. К. Перлес називає останні «трапеціями ранньонеолітичного типу». Мілоський

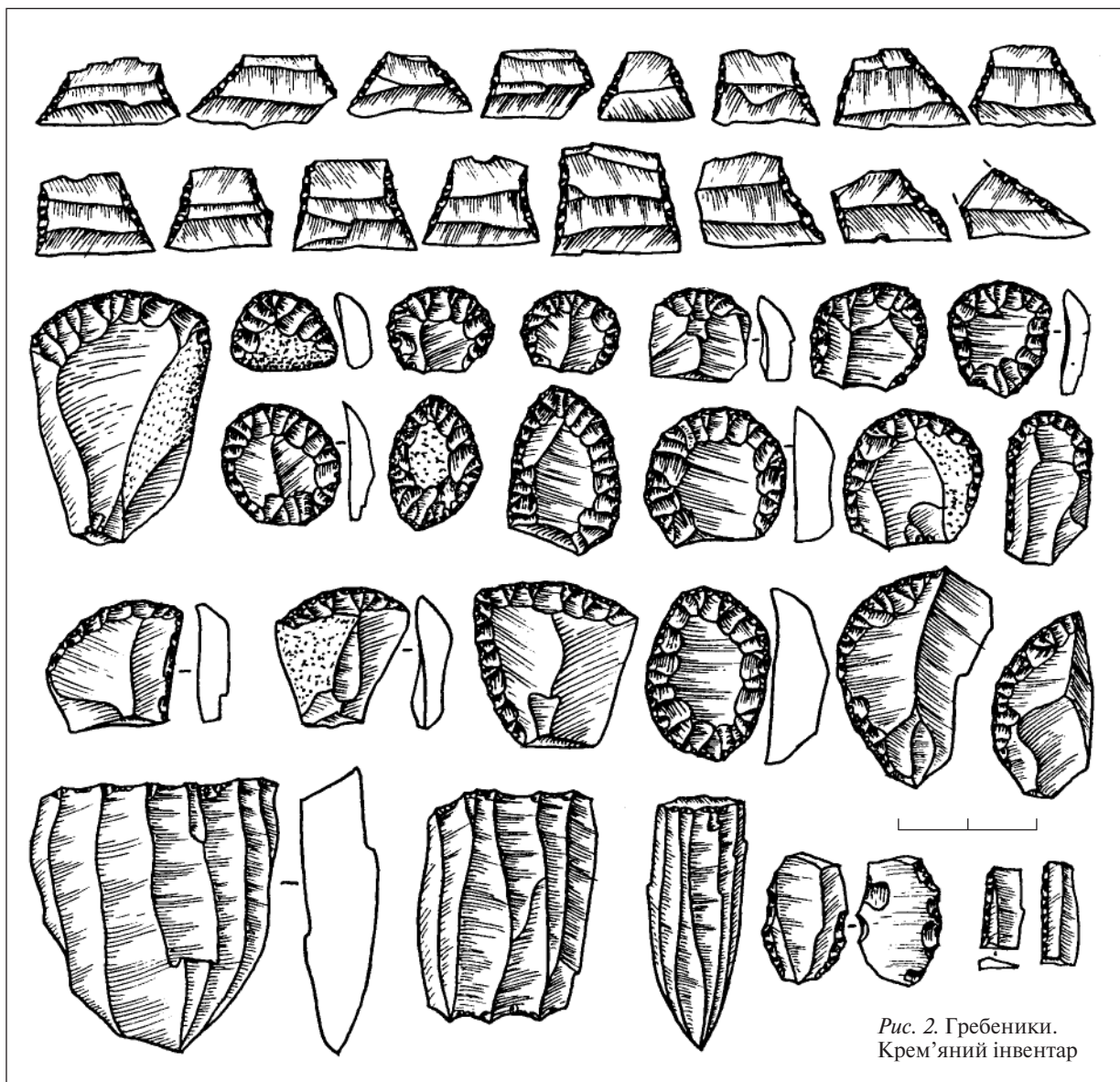

Рис. 2. Гребеники.
Крем'яний інвентар

обсидіан, відтискна технологія та аналогічні гребениківським трапеції домінують не лише у докерамічному, але і в ранньокерамічному неоліті Греції протягом усього VII тис. BC (cal.) (рис. 4). Як відомо, саме на цьому підґрунті у кінці VII тис. BC (cal.) формується ранній неоліт Подунав'я (Старчеве, Кереш, Криш) з аналогічною відтискною технологією і трапеціями (рис. 3).

К. Перлес припускає, що ранньонеолітична відтискна технологія була принесена у другій половині VIII BC (cal.) до Східної Греції морським шляхом з Анатолії (Perles 2001, p. 52—54, 202). Численні паралелі найдавнішому неоліту Фессалії в Малій Азії, масовий імпорт обсидіану з Егеїди тощо, вказують на найбільш імовірні витoki ранньонеолітичної відтискної техніки Балкан. Не випадково, вона вперше з'явилася в Греції саме як техніка обробки при-

везеного зі сходу пластичного мілоського обсидіану. Правильні трапеції раннього неоліту Балкан також можуть мати східне походження.

Ще до поширення кераміки відтискна технологія з супроводжуючими її правильними трапеціями сягнула Подунав'я у VII тис. BC (Лепинський Вир I, II), території Румунії та Молдови (безкерамічні пам'ятки румунського «тарденуазу»), Подністров'я (Сороки, докерамічні шари). Археологічним відповідником цих перших протонеолітичних впливів з південного заходу є безкерамічна гребениківська культура Одещини (Залізняк 1995; 1998; 2005; 2006), крем'яний інвентар якої є типовим прикладом згаданої відтискної техніки обробки кременю Балкан.

Л.Я. Крижевська (1992, с. 113) висловила думку про участь носіїв гребениківських традицій у формуванні пам'яток типу Мат-

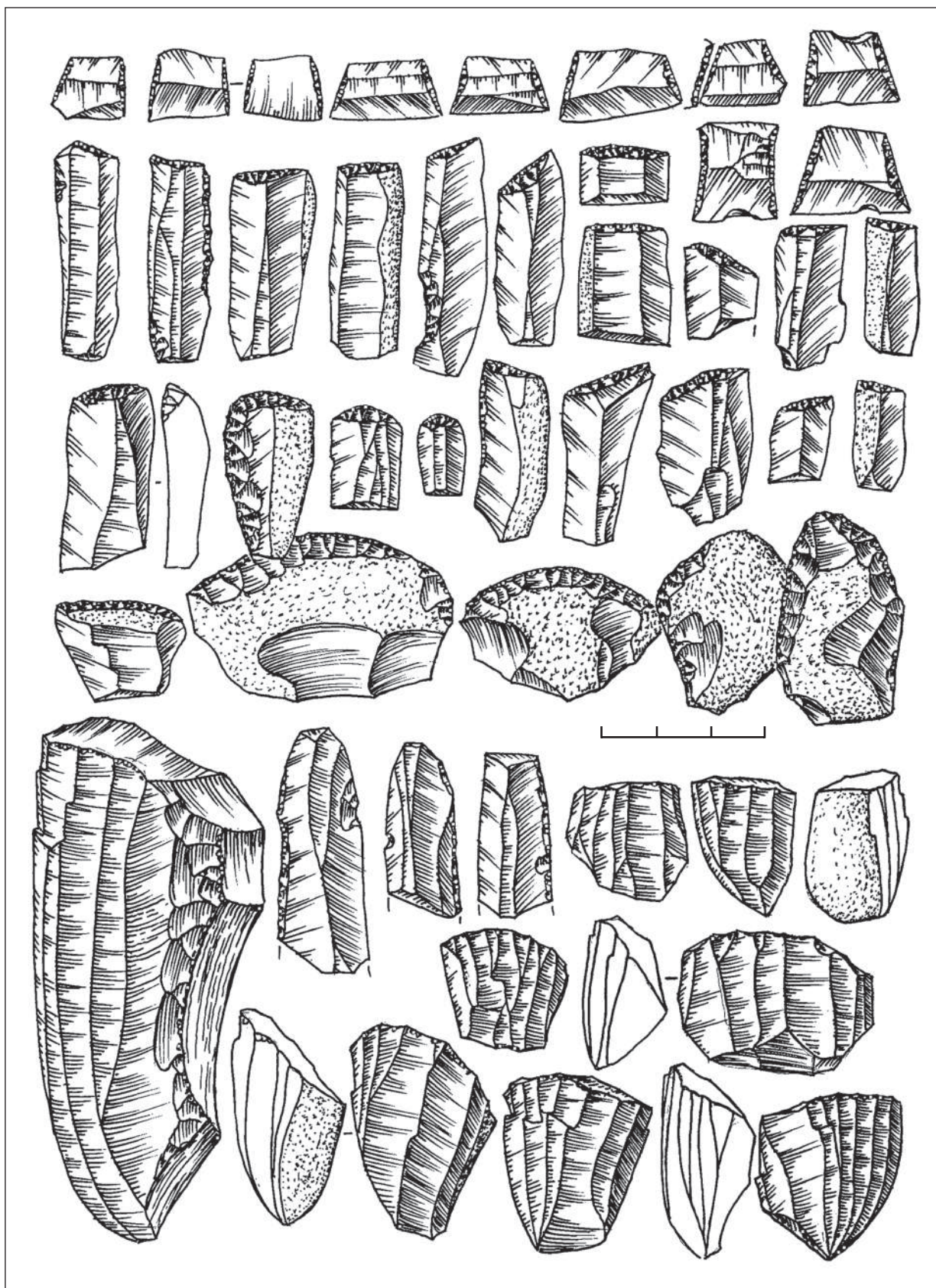

Рис. 3. Стоянка Мехтелек, Закарпаття. Обсидіановий інвентар культури Кереш-Кріш

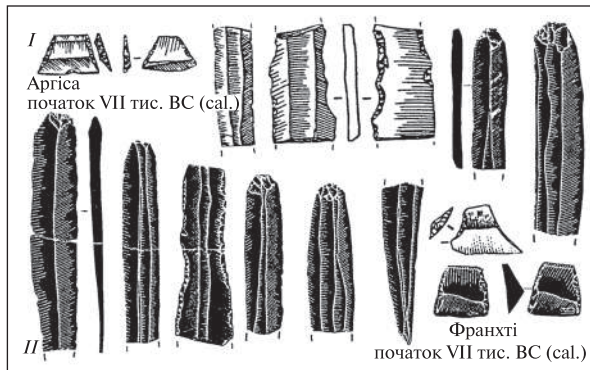

Рис. 4. Аргіса (I) та печера Франхті (II) в Греції. Крем'яний та обсидіановий інвентар

віїв Курган у Надазов'ї, а В.Н. Станко припускав гребениківські впливи на донецьку та навіть мурзак-кобинську культури. У світлі нових даних факт швидкого поширення гребениківцями протонеолітичної техніки шляхом далекої міграції степами на схід не здається малоімовірним. Про можливість такої мандрівки з Південно-Західної України на схід свідчить подібний до гребениківського крем'яний інвентар стоянок Кам'яна Могила 3 (Тубольцев 1995) та Матвіїв Курган Надазов'я, виразні серії трапецій гребениківського типу у пізніх кукрецьких комплексах Надпоріжжя (Кізлевий 1, 5) та певні буго-дністровські елементи в кераміці сурської і навіть донецької культур.

Отже, сучасний стан джерел дозволяє говорити про поширення близько середини VII тис. BC протонеолітичної відтискної техніки обробки кременю з властивими гребениківській культурі особливостями крем'яного інвентарю (пласкі нуклеуси для відтискних пластин середніх розмірів, серії правильних трапецій) у степовій смузі України від гирла Дунаю майже до пониззя Дону (Гребеники, докерамічні шари Сорок, Кам'яна Могила 3, Матвіїв Курган). Кукрецькі домішки у гребениківських комплексах Одещини, а також у ранніх безкерамічних шарах Сорок, свідчать, що тут гребениківці зустрілися і почали контактувати з кукрецькими автохтонами надчорноморських степів, які заселили Північно-Західне Надчорномор'я ще до приходу протонеолітичних колоністів з Подунав'я.

Крім сухопутного можливого і морський шлях потрапляння протонеолітичної відтискної техніки близькосхідного походження до Північного Надчорномор'я та Криму. Двадцять років тому автор цих рядків висловив припущення про можливість поширення де-

яких неолітичних новацій (відтискної техніки розщеплення кременю, кераміки «імпресо») на південний захід України морським шляхом, тобто за допомогою каботажного плавання уздовж західного берега Чорного моря. До таких висновків спонукали відомі факти поширення у VII—VI тис. BC (cal.) з Близького Сходу на узбережжя Балканського, Апеннінського півостровів та Західного Середземномор'я шляхом каботажного плавання пакету неолітичних новацій — відтискної техніки розщеплення кременю, доместикованих вівці, кози, пшениці та ячменю, кераміки «імпресо», в тому числі з відбитками раковин «кардіум». До того ж відтискна технологія та типологія пам'яток пізньомезолітичної мурзак-кобинської культури Гірського Криму дуже нагадує т. зв. Кастельнов'єн середземноморського узбережжя Франції та Іспанії, а також капсійські пам'ятки узбережжя Марокко та Лівії (Залізник 1998, с. 173, 229; Залізник та ін. 2013, с. 250).

Кілька років тому Д.Л. Гаскевич ретельно проаналізував можливість поширення кераміки з гребінчастим декором у Північно-Західне Надчорномор'я шляхом її транспортування морем каботажним плаванням уздовж берега. Висловлено припущення, що принесена морем із Середземномор'я у VII—VI тис. BC (cal.) кераміка «імпресо» отримала подальший розвиток в кераміці самчинського типу БДК з декором у вигляді протягнутої гребінки, а від неї походить гребінчаста кераміка лісового неоліту Подніпров'я, Полісся та сходу України. На жаль, крім відомих опосередкованих аргументів знайти якісь нові конкретні докази морської неолітичної колонізації північно-західного узбережжя Чорного моря не вдалося. Дослідник вважає, що сліди колонізації могли опинитися під водою, оскільки рівень моря за останні тисячоліття піднявся на 10 м (Гаскевич 2010).

М.Т. Товкайло відшукав кераміку з відбитками морської мушлі кардіум на поселенні буго-дністровської культури Гард, що в пониззі Південного Бугу. Як аналогії дослідник залучає неолітичну кардіумну кераміку Адриатики і припускає її появу на Гарді розселенням носіїв культури «імпресо» уздовж узбереж не лише Середземного, але й Чорного морів (Товкайло 2012, с. 27—36).

Отже, маємо вагомі підстави припускати можливість поширення неолітичних новацій у Північне Надчорномор'я та Крим не лише сухопутним, але й морським шляхом.

Друга кришська хвиля неолітичних колоністів з Подунав'я

Услід за протонеолітичною гребениківською на Правобережну Україну докотилася з Подунав'я друга хвиля неолітичної колонізації — носії культури Старчево-Кереш-Криш. Її поява в Подунав'ї фіксується поширенням монохромного керамічного посуду. Останні дослідження хронології раннього неоліту Балкан та Подунав'я свідчать про надзвичайно швидке поширення найдавнішої кераміки на Нижньому та Середньому Дунаї (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

Спершу вона з'явилася близько 6500 BC (cal.) у Фессалії (Сескло). Північніше в долині річки Стримон найдавніша кераміка знайдена на поселенні Гулубник, що датується близько 6100 BC. З басейну р. Стримон у Болгарії неолітична людність з монохромною керамікою розселилася усього за 150 років на величезних просторах від Тиси на заході і до Пруту на сході, започаткувавши згадану культурну спільноту Старчево-Кереш-Криш. Найдавніші пам'ятки Криш Центральної Румунії датуються самим кінцем VII, а Кереш Потисся — початком VI BC (cal.) (Biagi, Shennan, Spataro 2005; Biagi, Spataro 2005).

У першій половині VI тис. BC (cal.) кришські поселення з'явилися у Закарпатті, а у другій чверті того ж тисячоліття у Подністров'ї — пам'ятки типу Сакарівка 1, продатованої 6650 ± 60 BP (Bln 2425) або 5480 BC (cal.) (Ларина 1999). Схоже, що саме ця людність принесла на Правобережну Україну найдавнішу кераміку та перші навички відтворювального господарства.

Потужна кришська хвиля неолітичних колоністів зумовила поширення відповідної кераміки з кришським декором не лише у Подністров'ї (Сакарівка 1), але і в Побужжі. Схоже кришська хвиля з Трансильванії сягнула не тільки басейнів Пруту, Середнього Дністра, але й Середнього Бугу. Тобто не можна виключати вірогідності відкриття у майбутньому пам'яток кришської культури у Буго-Дністровському межиріччі. Саме під впливом цієї людності на місцевих кукрецьких мисливців та рибалок Середнього Бугу постав бузький варіант найдавнішої неолітичної культури України — буго-дністровської (Даниленко 1969, с. 57—61; Залізняк 1995; 1998, с. 183).

Оскільки буго-дністровська культура України формувалася під впливом Криш Молдови, то рання печерська фаза БДК не може бути старшою за найдавніші кришські пам'ятки

Подністров'я. Таким чином, початок формування БДК, очевидно, припадає на середину VI тис. BC (cal.). Сучасний стан джерельної бази неоліту України дає підстави вважати ранню буго-дністровську кераміку, що має прямі паралелі в кераміці 3 та 4 фази культури Криш, однією з найдавніших в Україні.

Започаткований гребениківцями, а пізніше продовжений людністю КЛСК та Кукутені, тривалий демографічний тиск з південного заходу на аборигенів Середнього Бугу спричинив постійний відтік автохтонного кукрецького населення у північно-східному напрямку. З кінця VII по V тис. до н. е. все нові й нові хвилі балкано-дунайських мігрантів котилися з південного заходу на Побужжя, витісняючи в Середнє Подніпров'я спочатку мезолітичних автохтонів кукрекців, а потім людність поставлої під балкано-дунайськими (зокрема кришськими) впливами буго-дністровської культури. По суті, вона являла собою синтез місцевих кукрецьких (крем'яних) та принесених мігрантами з Молдови кришських (кераміка, трапезії) традицій. На розвиненому самчинському етапі БДК ці переселенці з Південного Бугу досягли Середнього Подніпров'я (Велика Андрусівка, Старосілля) та Київського Полісся (Лазарівка, Крушники, Прибір 7а). За їхньої безпосередньої участі у другій половині VI тис. BC почалася неолітизація Середнього Подніпров'я та Київського Полісся (Залізняк 1998, с. 183, 231, 232; 2005а; 2005б; 2013; 2016), зокрема формування дніпро-донецької культури Києво-Черкаського Подніпров'я.

Ранні дніпро-донецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я В.М. Даниленко називав «своєрідною етно-культурною філіацією буго-дністровської культури» (Даниленко 1969, с. 34), бо вони мають кераміку з характерним для пізніх поселень БДК (самченський тип) декором.

Третя лінійно-стрічкова хвиля неолітизації України

Культура лінійно-стрічкової кераміки сформувалася в середині VI тис. BC (cal.) на Середньому Дунаї на основі пізньої фази культури Кереш. Ця культура відіграла провідну роль в неолітизації середньої смуги Європи від Північної Франції до Західної України. Масштабність землеробської колонізації племенами КЛСК природної зони листяних лісів Європи пояснювалася принципово новим на той час методом підсічно-вогневого землеробства. Спираючись на останній, неолітичні земле-

роби КЛСК просунулися долиною Верхнього Дунаю до Баварії і далі на захід до Північної Франції. Інша частина людності КЛСК рушила з Середнього Дунаю на північ і через Моравську браму вийшла на землі Південної Польщі. Звідти вони рушили на схід і досягли Волині, Верхнього та Середнього Дністра, території Молдови, де відомі численні поселення КЛСК другої половини VI тис. ВС (рис. 1). Землероби КЛСК Волинської височини суттєво вплинули на неолітизацію мезолітичних мисливців Західного Полісся, людність яніславицької культури, на основі якої на початку V тис. ВС постала Волинська неолітична культура.

Тиск лінійно-стрічковиків із заходу на людність БДК зумовив відхід останніх у північно-східному напрямку у Середнє Подніпров'я.

Четверта трипільська хвиля неолітизації України

Справжня аграрна колонізація лісостепової смуги Правобережної України пов'язана з просуванням з Румунської Молдови у північно-східному напрямку мотичних землеробів культури Кукутені-Трипілля. Культура Кукутені постала у Південному Прикарпатті у другій половині VI тис. ВС (cal.) на основі традицій дунайських культур Криш, Хамаджія, Боян, ЛСК та ін. Колонізація чорноземів Правобережної України на рубежі VI—V тис. ВС привела кукутенців спочатку на Середній Дністер, а на початок IV тис. ВС і у Київське та Черкаське Подніпров'я. Мотичне, а пізніше й плужне землеробство (пшениця, ячмінь, горох), доповнюване прихатнім скотарством (вівця, коза, корова, свиня), були основою господарства трипільців, які поширили їх по лісостеповій смузі України від Дністра до Дніпра. Археологічно простежено потужні впливи Трипілля на автохтонне населення Середнього Подніпров'я, Південного Полісся, лісостепового і навіть степового Лівобережжя Дніпра.

Історичне значення трипільської культури для первісної історії України полягає в остаточній перемозі відтворювального господарства спочатку на Правобережній, а пізніше і на півдні Лівобережної України. Адже мешканці степового Надчорномор'я, Надазов'я, Донбасу отримали перші навички скотарства та землеробства, очевидно, від трипільців. Про це свідчать матеріали т. зв. «степового трипілля». Маються на увазі, поховання животиливськововчанського типу IV тис. до н.е., досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півно-

чі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т.Г. Мовші, М.Ю. Відейка, Ю.Я. Рассмакіна (Рассмакін 2004), були полишені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід з Пруто-Дністровського межиріччя. Опинившись у степу, трипільці були змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, передаючи навички останнього місцевому населенню степового неоліту та енеоліту — маріупільцям, скелянцям, квітянцям, стогівцям.

Висновки

Сучасний стан археологічних джерел з неоліту України суперечить досить популярному наприкінці XX ст. твердженню про місцеву доместикацію найдавніших домашніх тварин (вівця, коза, бик) та культурних рослин (пшениця, ячмінь, горох). Численні факти переконливо свідчать на користь їх одомашнення на Близькому Сході з наступним поширенням через Балкани і Подунав'я у Центрально-Східну Європу, у тому числі і на Правобережну Україну.

Не підтвердилася південно-східна версія неолітизації України, що була широко відома у другій половині XX ст. під назвою «східного скотарського імпульсу». Натомість маємо численні археологічні, палеозоологічні та палеоботанічні свідчення на користь південно-західного варіанту неолітизації України. Як уся Центрально-Східна Європа Україна, передусім Правобережна, перейшла до неоліту у VI—V тис. ВС, запозичивши його з Балкан через Подунав'я. Це сталося в режимі «балканізації» завдяки чотирьом головним хвилям неолітичних землеробів-колоністів з Балкан та Подунав'я — Гребеники, Криш, культура лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля.

Як і в Центральній Європі на території України маємо два типи неоліту — північно-східний лісовий та південно-західний землеробсько-скотарський. До південно-західної провінції неоліту України входять землеробсько-скотарські культури Криш, КЛСК, Кукутені-Трипілля, генетично пов'язані з неолітом Балкан та Подунав'я. До лісового неоліту входять культури автохтонних мисливців та риба-лок, які вже знали глиняний посуд, але ще не володіли навичками відтворювального господарства — дніпро-донецька, волинська, ямково-гребінцевої кераміки, сурська, донецька, таш-аїрська (рис. 1).

Якщо на пам'ятках лісового неоліту достовірні дані про культурні рослини та домашню худобу відсутні, то рештки domestikованих тварин і рослин представлені в матеріалах згаданих культур південно-західної провінції неоліту України, носіями яких були мігранти з балкано-дунайського регіону. Саме вони принесли в мезолітичну Україну з південного заходу перші навички керамічного виробництва, землеробства та скотарства. Найдавніші в Україні достовірні сліди відтворювальної економіки простежені на матеріалах культури Кереш Закарпаття другої чверті VI тис. BC (cal.), культури лінійно-стрічкової кераміки Волині та Подністров'я другої половини VI тис. BC (cal.). А у V тис. BC (cal.) прибуле з південного заходу в неолітичну Україну населення культури Кукутені-Трипілля неолітизувало увесь правобережний лісостеп від Карпат до Дніпра.

Під кришським впливом з території Молдови на межириччя Дністра та Південного Бугу в середині VI тис. BC (cal.) постала бугодністровська культура. Під тиском нових міграційних хвиль неолітичних землеробів з південного заходу (КЛСК, Кукутені-Трипілля) носії БДК відійшли у північно-східному напрямку у Києво-Черкаське Подніпров'я, де наприкінці VI тис. BC (cal.) започатковують дніпро-донецьку культуру.

Перемога відтворювального господарства відбулася спочатку на Правобережній, а дещо пізніше і на півдні Лівобережної України. Провідником цих неолітичних новацій від Трипілля до степового енеоліту Надчорномор'я та Надазов'я було т. зв. «степове трипілля», відоме за похованнями животилівсько-вовчанського типу V—IV тис. BC (cal.).

Принципові зміни в концепції неолітизації України, що сталися на початку XXI ст., за своєю суттю є відходом від старого бачення «неолітичної революції» в регіоні. Останнє формувалося у повоєнні часи в умовах ізоляціонізму та ідеологічного протистояння Заходу, значною мірою під впливом відомих радянських ідеологем. Зокрема, неписаним принципом радянської археології був патріотичний автохтонізм, що протиставлявся буржуазним ідеям безрідних космополітів-міграціоністів. Сформована у повоєнний час концепція «східного скотарського імпульсу» теж несе певний наліт радянського патріотичного автохтонізму. За В.М. Даниленком, скотарство було привнесено на південь України з поза її меж, але з радянської Туркменії та Передкавказзя, а не з країн ненависного НАТО (Туреччини та Греції).

Відхід від політичного та ідейного протистояння Заходу зняв зазначені ідеологічні обмеження в науці, а розвиток археології показав, що неоліт України, перш за все Правобережної, є органічною частиною неоліту Центральної Європи. Неолітичні культури Правобережжя є локальними проявами культурних спільнот Центральної Європи, а послідовні фази неолітизації останньої (морська, кришсько-керешська, лінійно-стрічкова та ін.) прямо корелюються зі згаданими хвилями неолітичних колоністів з Балкан через Подунав'я на південний захід України.

Таким чином, неоліт України не є винятком із загальноєвропейського контексту. Правобережна Україна перейшла до неоліту синхронно з Центральною Європою внаслідок колонізації найдавнішими неолітичними землеробами з Подунав'я у VI—V тис. BC. А у V—IV тис. BC неолітичні новації з Правобережжя поширилися на північ у Полісся, на схід та південний схід України.

Фактично, на початку XXI ст. в археології України сталася зміна концепцій неолітизації регіону. На зміну старій південно-східній версії приходить південно-західна, що відповідає загальноєвропейському баченню неолітичної революції в Центральній Європі шляхом її колонізації неолітичними землеробами з Балкан через Подунав'я.

- Билишевский Н.Ф.* Археологическая летопись Южной России. — 1899. — Т. 1. — С. 45, 46.
- Бурдо Н.Б.* Історія дослідження проблеми походження Трипілля-Кукутені у світлі нових даних // Археологія. — № 4. — 2003. — С. 5—18.
- Вавилов Н.И.* Центры происхождения культурных растений. — Ленинград: Всес. Ин-т. прикл. ботан. и нов. культ., 1926.
- Вавилов Н.И.* Пять континентов. — Л.: Наука, 1987.
- Гаскевич Д.Л.* Северо-понтийское импесо: происхождение неолитической керамики с гребенчатым орнаментом на юге Восточной Европы // *Stratum plus*. — Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2010. — № 2. — С. 213—251.
- Гаскевич Д.Л.* Фауна поселения Кам'яна Могила I: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надазов'я // Проблеми дослідження пам'яток Східної України. — Луганськ, 2012. — С. 53—57.
- Гаскевич Д.Л.* Проблеми радіовуглицевого датування бугодністровської неолітичної культури // Археологія. — 2014. — № 4. — С. 3—17.
- Городцов А.А.* Бытовая археология. — М., 1907.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — К., 1913.
- Даниленко В.Н.* Неолит Украины. — К., 1969.
- Журавльов О.П., Котова Н.С.* Тваринництво неолітичного населення України // Археологія. — 1996. — № 2. — С. 3—17.

- Залізняк Л.Л. Пізній мезоліт України // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 3—16.
- Залізняк Л.Л. Передісторія України Х—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Залізняк Л.Л. Первісна історія України. — К.: Вища школа, 1999.
- Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 8).
- Залізняк Л.Л. Гребениківська мезолітична культура: походження, хронологія, історична доля // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 3—18.
- Залізняк Л.Л., Панченко Ю.В. Неолітизація Правобережної України: балканізація чи «східний імпульс»? // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — Вип. 7. — С. 6—14.
- Залізняк Л.Л. та ін. Найдавніше минуле Новомиргородщини (Кам'яна доба України. — № 15). — К.: Шлях, 2013.
- Залізняк Л.Л., Сорокун А.А., Переверзєв С.В., Хоптинцев І.М. Неолітизація Київського Подніпров'я у світлі нових досліджень // Археологія. — 2016. — № 1. — С. 3—18.
- Кандиба-Ольжич О. Шипенці. — Прага, 1937; Чернівці, 2004.
- Котова Н.С. Неолитизация Украины. — Луганск: Шлях, 2002.
- Котова Н.С. Древнейшая керамика Украины. — Киев; Харьков: «Майдан», 2015.
- Країнов Д.А. Пещерная стоянка Таш-Аир 1, как основа периодизации палеолитических культур Крыма. — М.: 1960 (Материалы и исследования по археологии СССР. — № 91).
- Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья. — СПб, 1992 (Археологические изыскания. — Вип. 5).
- Ларина О.В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона // Stratum plus. — СПб; Кишинев; Одесса, 1999. — № 2. — С. 10—140.
- Оленковський М.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
- Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.
- Підоплічко І.Г. Походження свійських тварин. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952.
- Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — Вип. 2.
- Рассамакін Ю.Я. Степи Причерноморья в контексті розвитку перших землеробських культур // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.
- Сапожников І.В., Сапожникова Г.В. Проблеми хронології і культурної періодизації мезоліту і неоліту Північно-Західного Причорномор'я // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2005. — Т. XII. — С. 14—27.
- Спицын А.А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // Известие арх. Комиссии. — М., 1904. — Вип. 12. — С. 14.
- Станко В.Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1986.
- Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 5—17.
- Телегин Д.Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1973. — № 172. — С. 173—183.
- Телегин Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К.: Наукова думка, 1973.
- Товкайло М.Т. До проблеми датування буго-дністровського неоліту // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 236—246.
- Товкайло М.Т. Неоліт степового Побужжя. — К., 2005 (Кам'яна доба України. — Вип. 6).
- Товкайло М.Т. Неолітична кераміка з домішкою черепашкових рачків *ostracoda* (до проблеми походження кардіумної кераміки в Україні) // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 27—36.
- Тубольцев О.В. Новое мезолитическое поселение Каменная Могила III // Старожитності Причорномор'я. — Одеса, 1995. — Вип. 1. — С. 1—6.
- Цебрій А.В. Неолитические памятники Восточного Приазовья // Неолит-энеолит юга и неолит севера Восточной Европы. — СПб, 2003. — С. 41—55.
- Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1980.
- Шнирельман В.А. Происхождение воспроизводящего хозяйства. — М.: Наука, 1989.
- Щербаківський В. Формация української нації. — Прага, 1941.
- Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избр. произв. в 3-х т. — М.: Политиздат, 1979. — Т. 3. — С. 211—370.
- Biagi P. & Spataro M. Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. — 2005. — P. 35—40 (Reports of Prehistoric Research Projects 6—7).
- Biagi P. Shennan S. & Spataro M. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. — 2005. — P. 41—50 (Reports of Prehistoric Research Projects 6—7).
- Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean // Current Anthropology. — 2004. — Vol. 45 — P. 35—58.
- Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East // A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World. — January, 2000. — Issue № 1. — P. 7—28.
- Kozłowski J. Stone Industries and Ceramic Cultures in the Neolithic // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw, 1985. — S. 559—566.
- Kozłowski S.K. The Preneolithic Base of the Early Neolithic Stone in Europe // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw: Warsaw University, 1985. — P. 9—18.
- Motuzaitė-Motuzeviciute G. The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe // Documenta Praehistorica. — Ljubljana, 2012. — T. XXXIX. — P. 1—21.
- Perles C. Les industries du néolithique «precéramique» de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations // Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe. — Warsaw: Warsaw University, 1985. — P. 19—40.
- Perles C. The Early Neolithic in Greece. — Cambridge, 2001.
- Starnini E. Tipological and Technological Analyses of the Koros Culture Chipped, Polished and Ground Stone Assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary) // Atti della Società per la preistoria e protostoria della Regione Friuli Venezia Giulia. — Trieste, 1993 (1994). — VIII. — P. 29—96.
- Whittle A. Europe in the Neolithic. — Cambridge, 1985.

Надійшла 26.09.2017

Л.Л. Зализняк

Доктор исторических наук, профессор,
заведующий отделом каменного века Института археологии НАН Украины, zaliznyakl@ukr.net

«НЕОЛИТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ» В АРХЕОЛОГИИ УКРАИНЫ НАЧАЛА XXI ВЕКА

Вследствие существенного пополнения источников в начале XXI ст. произошла смена концепций процесса неолитизации территории Украины.

Не подтвердилась юго-восточная версия неолитизации Украины, которая была широко известна во второй половине XX ст. под названием «восточного скотоводческого импульса». Зато имеем многочисленные свидетельства археологии, палеозоологии и палеоботаники в пользу юго-западного варианта неолитизации Украины. Как и вся Центральная Европа, Украина, прежде всего Правобережная, перешла к неолиту в VI—V тыс. до н. э. Это случилось в режиме «балканизации» благодаря четырем главным волнам неолитических земледельцев-колонистов из Балкан и Подунавья:

1. Гребеники (вторая половина VII тыс. до н. э. (cal.));
2. Криш (первая половина VI тыс. до н. э.);
3. культура линейно-ленточной керамики (вторая половина VI тыс. до н. э.);
4. Кукутени-Триполье (V тыс. до н. э.).

Как и в Центральной Европе, на территории Украины существовало два типа неолита — северо-восточный лесной и юго-западный земледельческо-скотоводческий. К юго-западной провинции неолита Украины относятся земледельцы-скотоводы культуры Криш, линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья, генетически связанные с неолитом Балкан и Подунавья. В лесной неолит региона входят культуры автохтонных охотников и рыболовов, которые уже знали глиняную посуду, но еще не владели навыками производящего хозяйства — культуры днепро-донецкая, волынская, ямочно-гребенчатой керамика, сурская, донецкая, таш-аирская.

Наиболее ранние в Украине достоверные следы производящей экономики прослежены на материалах культуры Кереш Закарпатья второй четверти VI тыс. до н. э. (cal.), культуры линейно-ленточной керамики Волыни и Поднестровья второй половины VI тыс. до н. э. А в V тыс. до н. э. прибывшее из юго-запада в неолитическую Украину население культуры Кукутени-Триполье окончательно неолитизировало всю правобережную лесостепь от Карпат до Днепра.

Под кришским влиянием из территории Молдовы на междуречье Днестра и Южного Буга в середине VI тыс. до н. э. (cal.) сформировалась буго-днестровская культура (БДК). Под давлением новых миграционных волн неолитических земледельцев из Подунавья (линейно-ленточной керамики, Кукутени-Триполья) носители БДК отошли в северо-восточном направлении в Киево-Черкасское Поднепровье, где в конце VI тыс. до н. э. (cal.) возникла днепро-донецкая культура.

Историческое значение трипольской культуры для первобытной истории Украины заключается в окончательной победе производящего хозяйства сначала на Правобережной, а позже и на юге Левобережной Украины. Ведь население степного Причерноморья, Приазовья, Донбасса получили первые навыки скотоводства и земледелия от трипольцев в V—IV тыс. до н. э. (cal.). Проводником этих неолитических новаций от Триполья к степному энеолиту Причерноморья и Приазовья было т. наз. «степное триполье», известное по захоронениям животиловско-волчанского типа.

Таким образом, неолит Украины не является исключением из общеевропейского контекста. Правобережная Украина перешла к неолиту синхронно с Центральной Европой в результате колонизации древнейшими земледельцами Европы из Подунавья в VI—V тыс. BC. А в V—IV тыс. BC неолитические новации из лесостепей Правобережья распространились на север в Полесье, на восток и юго-восток Украины.

Фактически, в начале XXI ст. в археологии Украины произошла смена концепций неолитизации региона. На смену старой юго-восточной версии приходит юго-западная, что отвечает общеевропейскому видению неолитической революции в Центральной Европе путем ее колонизации в VII—V тыс. BC неолитическими земледельцами из Балкан через Подунавье.

К л ю ч е в ы е с л о в а: неолит Украины, производящее хозяйство, культуры Гребеники, Криш, буго-днестровская, линейно-ленточной керамики, Триполье, докерамический неолит.

Leonid L. Zaliznyak

DSc., professor, head of the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology,
the National Academy of Sciences of Ukraine, zaliznyakl@ukr.net

«NEOLITHIC REVOLUTION» IN ARCHAEOLOGY OF UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Due to a significant replenishment of the sources at the beginning of the 21st century, there was a change of conceptions on the Neolithization process on the territory of Ukraine.

The south-east version of neolithization of Ukraine, which was well-known at the second half of the 20th century with the name of «eastern stock breeding impulse», was not confirmed. On the other hand, there are numerous archaeological, palaeozoological and palaeobotanic data in behalf of south-western variant of neolithization of Ukraine. Ukraine, and first

of all the Dnipro right bank territory, switched to the Neolithic at the end of the 6th - 5th millennia BC (cal.), the way the whole Central Europe did. It happened in the mode of «balkanization» due to the four main waves of the Neolithic farmers-colonists from the Balkans and the Danube River region:

- 1) Hrebenyky culture (the second half of the 7th millennium BC);
- 2) Criș (the first half of the 6th millennium BC);
- 3) Linear Pottery culture (second half of the 6th millennium BC);
- 4) Cucuteni-Trypillia (the 5th millennium BC).

As in Central Europe, on territory of Ukraine, there were two types of the Neolithic: north-eastern woodland and south-western agriculture and cattle breeding ones. To the south-west province of the Neolithic in Ukraine included farmers and cattle breeders of the Criș, Linear Pottery, and Cucuteni-Trypillia cultures, genetically related to the Neolithic of the Balkans and the Danube region. The woodland Neolithic of the region covers the cultures of indigenous hunters and fishers, who were already acquainted with clay ware, but did not yet own the skills of productive economy. They were the Dnipro-Donetsk, Pit-Comb Ware, Volynian, Surska, Donetsk, and Tash-Air cultures.

The earliest in Ukraine reliable traces of substantiated economy are observed in the Körös culture materials of Zakarpattia region (first part of the 6th millennium BC (cal.)) and the Linear Pottery culture of Volyn and Dnister region (second half of the 6th millennium BC (cal.)). Finally, in the 5th millennium BC, the Cucuteni-Trypillia culture population arriving from the south-west to Neolithic Ukraine completely neolithized the Right-Bank forest-steppe region from the Carpathians to the Dnipro River.

The Buh-Dnister culture (BDC) developed under the Criș culture's influence from Moldova territory between the Dnister and the South Buh Rivers in the middle of the 6th millennium BC (cal.). Pressed by the new migration waves of the farmers from the Danube region (Linear Band Pottery and Cucuteni-Trypillia), the BDC bearers moved aside in the north-east direction in Kyiv and Cherkasy Dnipro regions, where the Dnipro-Donets culture appeared at the end of the 6th millennium BC (cal.).

The historical value of the Trypillia culture for the Ukrainian prehistory is in final victory of production economy on the Dnipro's right bank first, and later, on the south of Left-Bank Ukraine. In fact, the population of the Black Sea steppe region, the Sea of Azov, and Donbas regions obtained the first skills of cattle breeding and agriculture from the Trypillians in the 5th and the 4th millennia BC (cal.). These Neolithic innovations from Trypillia to the steppe Eneolithic of the Black and Azov Seas regions were provided by so called «steppe Trypillia», known by the burials of Zhyvotyliv-Vovcha type.

Consequently, the Neolithic of Ukraine is not an exception from the whole-European context. Right-Bank Ukraine was neolithized synchronously with Central Europe as a result of colonization by the oldest farmers-colonists from the Danube region in the 6th-5th millennia BC (cal.). While in the 5th-4th millennia BC, Neolithic innovations from forest-steppe of Right-Bank Ukraine spread northward to Polissia and to the east and south-east of Ukraine.

At the beginning of the 21st century, there was a change of conceptions of neolithization of the region in archaeology of Ukraine. The old south-west conception was replaced by the south-western one which corresponds to a general-European vision of the Neolithic revolution in Central Europe by its colonization in the 7th-5th millennia BC by the Neolithic farmers from the Balkans through the Danube region.

Key words: Ukrainian Neolithic, substantiated economy, Hrebenyky culture, Criș culture, Buh-Dnister culture, Linear Pottery culture, Trypillia, Pre-Pottery Neolithic.

References

- Biagi P. & Spataro M. Rapid Rivers and Slow Seas? New Data for the Radiocarbon Chronology of the Balkan Peninsula. *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. RPRP 6-7, 2005, pp. 35-40.
- Biagi P., Shennan S. & Spataro M. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starcevo-Kris and Coros Cultures. *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education*. RPRP 6-7, 2005, pp. 41-50.
- Biliashkevskyi M.M. Arkheologicheskaya letopis Yuzhnoi Rossii. 1889, vol. 1, pp. 45, 46.
- Burdo N.F. Istoriia doslidzhennia problem pokhodzhennia Trypillia-Kukuteni u svitli novykh danykh. *Arkheolohiia*, no 4, 2003, pp. 5-18.
- Colledge S., Connolly J., Shennan S. Archaeobotanical Evidence for the Spread of Farming in the Eastern Mediterranean. *Current Anthropology*. 2004, vol. 45, pp. 35-58.
- Danylenko V.N. Neolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1969.
- Engels F. Proiskhozhdenie semi, chastnoi sobstvennosti i gosudarstva. Marks K., Engels F. *Izbrannyye proizvedeniia v trekh tomakh*. Moskva: Politizdat, 1979, vol. 3, pp. 211-370.
- Gorodtsov A.A. Bytovaia arkheologia. Moskva, 1907, pp. 149-155.
- Haskevych D.L. Severo-pontiiskoe impresso: proiskhozhdeniie neoliticheskoi keramiki na yuge Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, no. 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odesa; Bukharest, 2010, p. 213-251.
- Haskevych D.L. Fauna poselennia Kamiana Mohyla I: faktor subiektyvnosti u stanovlenni kontseptsii neolityzatsii Pivnichnoho Nadazovia. *Problemy doslidzhennia pamiatok Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk, 2012, p. 53-57.
- Haskevych D.L. Problemy radiovuhletsevoho datuvannia buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Arkheolohiia*, no. 4, 2014, pp. 3-17.
- Hassan F.H. Spread of Food Production in the Middle East. *A Semi-Annual Archaeological Refereed Journal on the Arab World*. January, 2000, iss. 1, pp. 7-28.
- Hrushevskyi M.C. Istoriia Ukrainy-Rusy. Kyiv, 1913, vol. 1, pp. 45, 46.

- Kandyba-Olzhych O. Shypentsi. Praha, 1937; Chernivtsi, 2004, p. 9.
- Kotova N.S. Neolityzatsia Ukrainy. Luhansk: Shliakh, 2002.
- Kotova N.S. Drevneishaia keramika Ukrainy. Kyiv; Kharkiv: Maidan, 2015.
- Kozłowski J. Stone Industries and Ceramic Cultures in the Neolithic. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw, 1985, pp. 559-566.
- Kozłowski S.K. The Preneolithic Base of the Early Neolithic Stone in Europe. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw University, 1985, pp. 9-18.
- Krainov D.A. Peshcheraia stoianka Tash-Air 1, kak osnova periodizatsii paleolita Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. Moskva, 1960, no. 91.
- Krizhevskaia L.Ya. Nachalo neolita v stepakh Severnogo Prichernomia. *Arkheologicheskie izyskaniia*. Sankt-Peterburg, 1992, iss. 5.
- Larina O.V. Kultura lineino-lentochnoi keramiki Pruto-Dnestrovskogo regiona. *Stratum plus*, no. 2, Sankt-Peterburg; Kishinev; Odesa, 1999, pp. 10-140.
- Motuzaitė-Motuzeviciute G. The Earliest Appearance of Domesticated Plant Species and Their Origins on the Western Fringes of the Eurasian Steppe. *Documenta Praehistorica*. Ljubljana, vol. XXXIX, pp. 1-21.
- Olenkovskii N.P. Pozdnii paleolit i mezolit Nizhnego Dnepra. Kherson, 1991.
- Perles C. Les industries du néolithique «preceramique» de Grèce: nouvelles études, nouvelles interprétations. *Chipped Stone Industries of the Early Farming Cultures in Europe*. Warsaw: Warsaw University, 1985, pp. 19-40.
- Perles C. The Early Neolithic in Greece. Cambridge, 2001.
- Petrov V. Pokhodzhennia ukrainskoho narodu. Kyiv, 1992.
- Pidoplichko I.H. Pokhodzhennia sviiskykh tvaryn. Kyiv: Vydavnytstvo AN USSR, 1952.
- Pidoplichko I.H. Materialy do vyvchennia mynulykh faun URSS. Kyiv: Vydavnytstvo AN USSR, 1956, iss. 2.
- Rassamakin Yu.Ya. Stepy Prychornomia v konteksti rozvytku pershykh zemlerobskykh kultur. *Arkheolohiia*, 2004, no. 2, pp. 3-26.
- Sapozhnykov I.V., Sapozhnykova H.V. Problemy khronolohii i kulturnoi periodyzatsii mezolitu i neolitu Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomia i Krymu*. Zaporizhzhia, 2005, vol. XII, pp. 14-27.
- Spitsyn A.A. Raskopki gliniannykh ploshchadok bliz s. Kolodnogo v Kievskoi gubernii. *Izvestiia arkheologicheskoi Komissii*, Moskva, 1904, iss. 12, p. 14.
- Stanko V.N. K probleme slozheniia grebenikovskoi kultury. *Issledovaniia po arkheologii Severo-Zapadnogo Prichernomia*. Kyiv: Naukova dumka, 1986.
- Stanko V.N. Kulturno-istoricheskii protses v mezolite Severo-Zapadnogo Prichernomia. *Severo-Zapadnoie Prichernomie – kontaktnaia zona drevnikh kultur*. Kyiv: Naukova dumka, 1991, pp. 5-17.
- Telehin D.Ya. Seredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Tovkailo M.T. Do problem datuvannia buho-dnistrovskoho neolitu. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2004, iss. 5, pp. 236-246.
- Tovkailo M.T. Neolit stepovoho Pobuzhzhia. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2005, iss. 6.
- Tovkailo M.T. Neolitychna keramika z domishkamy cherepashkovykh rachkiv ostrakoda (do problem pokhodzhennia kardiumnoi keramiky v Ukraini). *Arkheolohiia*, 2012, no. 3, pp. 27-36.
- Tuboltsev O.V. Novoie mezoliticheskoe poseleniie Kamennaia Mogila III. *Starozhytnosti Prychornomia*. Odesa, 1995, iss. 1, pp. 1-6.
- Tsebrii A.B. Neoliticheskie pamiatniki Vostochnogo Priazovia. Neolit-eneolit yuga i neolit severa Vostochnoi Evropy. Sankt-Peterburg, 2003, pp. 41-55.
- Shnirelman V.A. Proiskhozhdeniie skotovodstva. Moskva: Nauka, 1980.
- Shnirelman V.A. Proiskhozhdeniie vosproizvodishchego khoziaistva. Moskva: Nauka, 1989.
- Shcherbakivskiy V. Formatsiia ukrainskoi natsii. Praha, 1941.
- Starnini E. Typological and Technological Analyses of the Koros Culture Chipped, Polished and Ground Stone Assemblages of Mehtelek-Nadas (North-Eastern Hungary). *Atti Soc. Preist. Protost. Friuli*. V.G., Trieste, VIII, 1993 (1994), pp. 29-96.
- Vavilov N.I. Tsentry proiskhozhdeniia kulturnykh rastenii. Leningrad, 1926.
- Vavilov N.I. Piat kontinentov. Leningrad: Nauka, 1987.
- Whittle A. Europe in the Neolithic. Cambridge, 1985.
- Zalizniak L.L. Piznii mezolit Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1995, no. 4, pp. 3-16.
- Zalizniak L.L. Peredistoriia Ukrainy X-V tys. do n.e. Kyiv, 1998.
- Zalizniak L.L. Pervisna istoriia Ukrainy. Kyiv: Vyshcha shkola, 1999.
- Zalizniak L.L. Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy. *Kamiana doba Ukrainy*, 2005, iss. 8.
- Zalizniak L.L. Hrebnykivska mezolitychna kultura: pokhodzhennia, khronolohiia, istorychna dolia. *Arkheolohiia*, 2006, no. 4, pp. 3-18.
- Zalizniak L.L., Panchenko Yu.V. Neolityzatsiia Pravoberezhnoi Ukrainy: «balkanizatsiia» chy «skhidnyi impuls»? *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*. Luhansk, 2007, iss. 7, pp. 6-14.
- Zalizniak L.L. et al. Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. *Kamiana doba Ukrainy*, Kyiv, 2013, no. 15.
- Zalizniak L.L., Sorokun A.A., Pereverzev C.V., Khoptynets I.M. Neolityzatsiia Kyivskoho Polissia u svitli novitnikh doslidzen. *Arkheolohiia*, 2016, no. 1, pp. 3-18.
- Zhuravlev O.P., Kotova N.S. Tvarynnystvo neolitychnoho naselennia Ukrainy. *Arkheolohiia*, 1996, no. 2, pp. 3-17.

Ю.Я. Рассамакін *

МОГИЛЬНИКИ ІГРЕНЬ (ОГРІНЬ) 8 ТА ОЛЕКСАНДРІЯ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ: ПРОБЛЕМИ ДАТУВАННЯ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ

Розглядаються дискусійні питання хронології та культурної приналежності двох ґрунтових могильників доби енеоліту — Ігреня 8 та Олександрія.

К л ю ч о в і с л о в а: ранній енеоліт, ґрунтові могильники, скелянська культура, стогівська група пам'яток, випростані поховання, крем'яні ножоподібні пластини.

Вступ

Одними з важливих, але нечисленних об'єктів у вивченні доби енеоліту степової та півдня лісостепової зон Подніпров'я та Лівобережної України можна вважати так звані ґрунтові могильники. Найбільш відомі з них знаходилися в зоні дніпровських порогів, зокрема, на півострові Ігреня 8 та на острові Виноградний (Добровольський 1929; 1930), а також на поселеннях, таких як Деревка II (Телегін 1973, с. 47—48), Молюхів Бугор (Нераденко 2009), Олександрія та Госпітальний Холм¹ (рис. 1). Відомі також і поодинокі поховання, зокрема, Кам'яні Потопки (Гладилин 1960, с. 1—8)². Складність вивчення таких могильників та окремих поховань полягає у визначенні їхньої хронології та культурної приналежності. Це пояснюється або ж відсутністю інвентарю, або ж невизначеністю останнього при його наявності.

Важливу роль відіграють в цьому питанні вже неодноразово обговорювані в літературі могильники енеолітичного часу Ігреня

(Огрінь) 8 та Олександрія³, зокрема тому, що більшість поховань, на відміну від інших могильників, супроводжувалися специфічними крем'яними знаряддями.

Могильник Ігреня (Огрінь) 8

Могильник був розташований на північній частині півострова, на території, яка була позначена під час розвідок у 1932 р., як «Станція 8». На півострові тоді було виявлено 18 археологічних місцезнаходжень (Міллер 1933⁴, с. 6—22; Міллер 1935, с. 163—165) (рис. 2). Історіографія вивчення могильника досить коротка і проблеми виникають після кожного звернення до його матеріалів, як в питаннях хронології, так і у визначенні культурної належності поховань.

М.О. Міллер зробив три розкопи А, В та С і дослідив крім різночасових шарів, ще «до двох десятків поховань різних стадій»⁵ (рис. 3). «Розкоп А площею 17 кв. метри виявив залишки п'яти поховань скорчених, з ритуальними кам'яними спорудами, керамікою гостроденною та гостро-реберною, та жертвними кістками великої рогатої худоби. Розкоп В площею 4 кв. метри виявив поховання на спині з ногами зігнутими вбік. Розкоп С площею 44 кв. метри виявив залишки не менше 12-и поховань. Між ними 2 парних — з жіночого кістяку з дитинячим, одно в «еротичному» стані, одно зігнуте на боку. Одно, пізніше, очевидно християнське» (Міллер 1933, с. 15)⁶. Власне, цим і обмежується опис поховань у звіті. Відсутня і графічна документація, але збереглася загальна фотографія розташування поховань на розкопі С (рис. 4). В публікації М.О. Міллер дав більш детальний опис де-

* РАССАМАКІН Юрій Якович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України

¹ Енеолітичні поховання могильника Госпітальний Холм неопубліковані, була представлена лише загальна характеристика та план могильника разом з іншими похованнями різного часу (Ковалева 1984, с. 27—28, рис. 3).

² Мова не йде про поховання та могильники типу Чаплі—Петро-Свистунове—Новоданилівка—Кривий Ріг з добре датованими речами у межах відносної хронології доби раннього енеоліту.

³ Аналіз інших згаданих могильників має бути темою наступних досліджень.

⁴ Текст звіту підписаний М.О. Міллером 5 червня 1933 р.

⁵ Мова йде про поховання від доби неоліту до пізньої бронзи.

⁶ Збережений рукопис оригіналу, з цитати вилучені тільки посилання на таблиці.

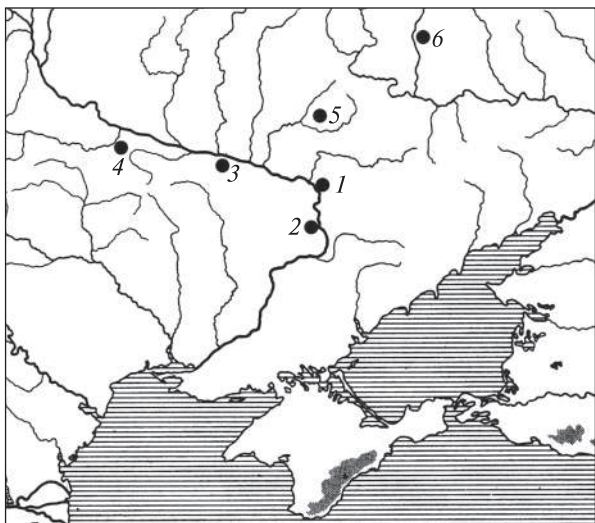

Рис. 1. Карта розповсюдження ґрунтових могильників: 1 — Ігрені 8; 2 — О. Виноградний; 3 — Деревка II; 4 — Молюхів Бугор; 5 — Госпітальний Холм; 6 — Олександрія

яких поховань, а головне, розмістив фотографію парного за його описом поховання жінки та дитини № 7—8, в якому дитячий кістяк супроводжувався трипільським розписним кубком (Миллер 1935, с. 172, рис. 6) (рис. 5). Власне, вивчення цієї фотографії і стало одним з поштовхів для написання даної статті, про що мова піде нижче.

Наступний етап досліджень Ігрені 8 проводив А.В. Добровольський у 1945—1946 рр. За два роки він додав до розкопів М.О. Міллера та розкопів, які були закладені під час німецької окупації у роки Другої світової війни, ще п'ять розкопів D, E, F, G та H (рис. 3), на яких також були виявлені поховання від доби неоліту до пізньої бронзи. В публікації дослідник згадує 13 поховань з розкопок 1945 р., але стисло описує тільки два неолітичні під непорушеним шаром черепашок (Добровольський 1949, с. 251). Вся інша інформація про поховання подана у звіті про розкопки (Добровольський 1946, с. 22—28; 32—33).

У 1974—1976 та 1978 рр. дослідження могильника на Ігрені 8 були продовжені Д.Я. Телегіним (Телегин, Филенко 1982), а завершені у 1986 р. (Telegin 1991, S. 77, Abb. 9)⁷.

Проблеми дослідження могильника, зокрема визначення поховань, які б відносилися до доби енеоліту, неодноразово розглядалися в тому чи іншому варіанті. Наприклад, Д.Я. Телегін, ще до власних розкопок на півострові, як середньостогівські згадує

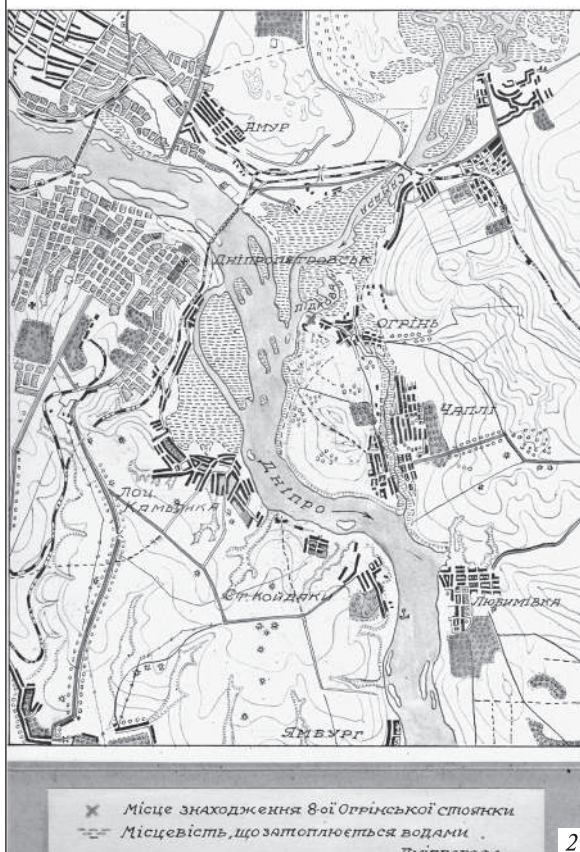
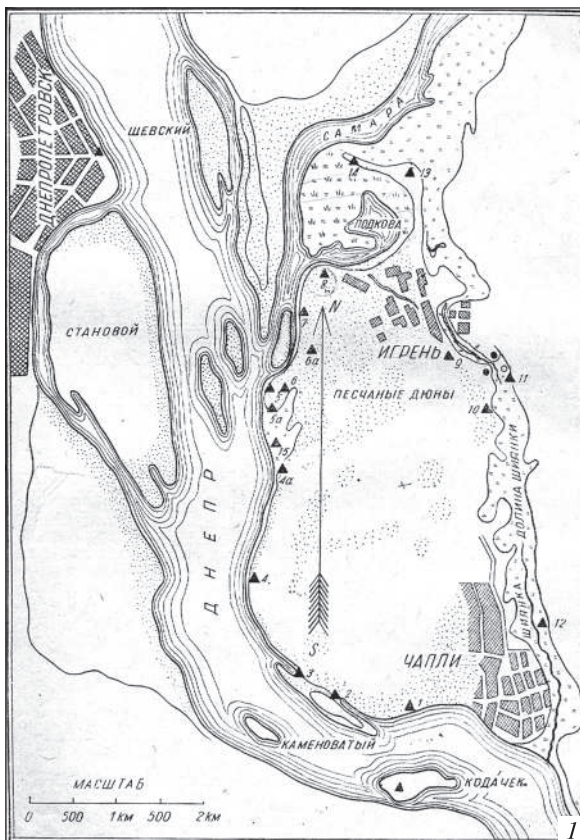

Рис. 2. План півострова Ігрені: 1 — з пам'ятками, знайденими за результатами досліджень у 1932 р. (Миллер 1935, рис. 1); 2 — із зоною затоплення та місцезнаходження стоянки VIII (Добровольський 1946; 1949, рис. 1)

⁷ До історії дослідження могильника див.: Rassamakin 2004, Teil II, S. 79—82, Taf. 249—257.

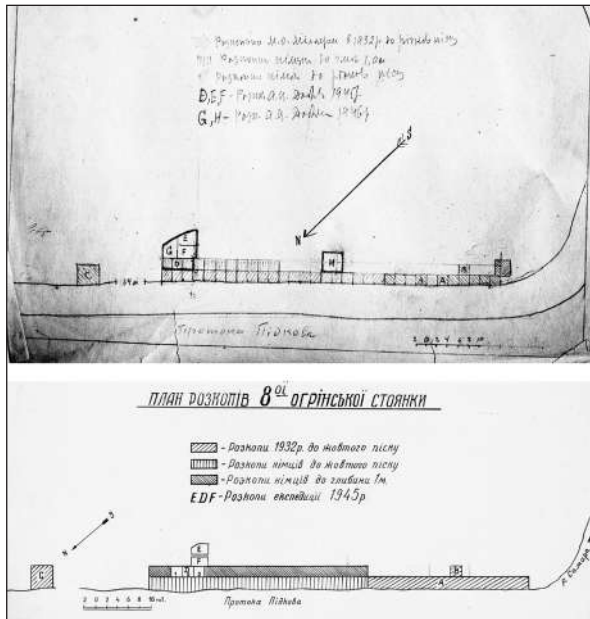

Рис. 3. План розкопок на стоянці Ігрень VIII з 1932 до 1946 р. (Добровольський 1946)

Рис. 4. Загальний вигляд могильника на розкопці С (1932 р.) (фото зі звіту: Міллер 1933)

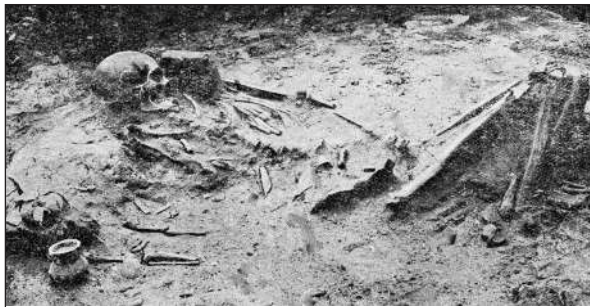

Рис. 5. Поховання 7—8 (1932 р.) (Міллер 1935, рис. 6) та трипільський кубок небелівської локальної групи при дитячому похованні (фото з архіву В.Г. Збеновича)

поховання 7—8 з розкопок М.О. Міллера та поховання 4, 11, 12 з розкопок А.В. Добровольського, але без їхнього опису. При цьому, не зовсім зрозумілим було датування цих

Рис. 6. Збільшений фрагмент могильника на розкопці С з похованнями 7—8

поховань у межах періодизації виділеної ним культури (Телегін 1973, с. 102). У той же час В.М. Даниленко відносив енеолітичні поховання могильника до стогівської фази середньостогівського періоду за розробленою ним періодизацією давньоямної лінії розвитку степового енеоліту. Зокрема, для підтвердження цього він дав опис поховань з інвентарем: поховання 1 та 7—8 з розкопок М.О. Міллера та поховання 1 та 7 з розкопок А.В. Добровольського (Даниленко 1974, с. 74). Але при цьому дослідник наводить деталі обряду, які невідомі з тих джерел, на які він посилається. Зокрема, М.О. Міллер поховання 1, яке супроводжувалося типовим горщиком стогівського типу (рис. 7, 1), на відміну від В.М. Даниленка, не описує як випростане, а лише лежачим на спині, та не

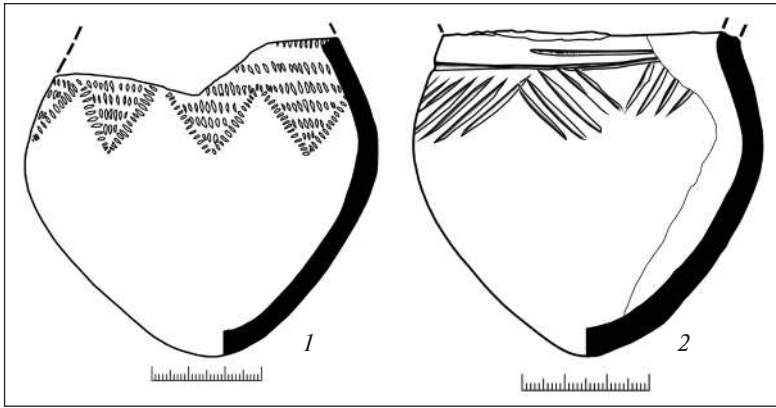

Рис. 7. Горщик стогівського типу з поховання 1, могильника Ігрень 8 з розкопок М.О. Міллера у 1932 р. (1), та горщик з пункту «Ігрень 6» (2) (фонди Національного музею історії України, відповідно, № а/44/1 та а/44/629, рисунки Ю.Я. Рассамкіна)

згадує кам'яну закладку з плит над ним (Міллер 1935, с. 172). Сильно скорчене на лівому боці, з руками, покладеними кистями перед обличчям поховання 1 у кам'яній скрині з розкопок А.В. Добровольського (Добровольський 1946, с. 23—24), скоріш за все, відноситься до доби пізньої бронзи. Незрозуміле також датування частково зруйнованого в нижній частині поховання 7, начебто випро- станого та частково заглибленого, за А.В. Добровольським, у шар черепашок (Добровольський 1946, с. 33). В.М. Даниленко, по суті, приписує цьому похованню фрагменти горщиків стогівського типу, нібито знайденими у ґрунті над похованням (Даниленко 1974, с. 74), хоча А.В. Добровольський про це не згадує у звіті. В.М. Даниленко взагалі вважав наявність в могильнику енеолітичних поховань зі стогівським та трипільським посудом не випадковим фактором з огляду на їхню унікальність, і не сумнівався у синхронності цих поховань, датуючи періодом Трипілья В/2 (Даниленко 1974, с. 75).

Д.Я. Телегін, публікуючи 19, на його думку, енеолітичних поховань з 29 ним досліджених у 1970-х рр., відносить без пояснень до енеолітичних ще 8 поховань з розкопок М.О. Міллера, але не називає, які саме з тих 19, досліджених останнім. Згадується лише трипільський горщик з поховання 7—8 (Телегін, Филенко 1982, с. 80). Оминув Д.Я. Телегін увагою і поховання з розкопок А.В. Добровольського, згадуючи, знову ж таки без пояснень, про три енеолітичні з його розкопок (Телегін, Филенко 1982, с. 80). Головну ж увагу дослідник зосередив на публікації 19 енеолітичних поховань з власних розкопок, серед яких два відносив до ямної культури, яка на той час вважалася культурою доби міді. З вирахуванням останніх, за підрахунками Д.Я. Телегіна, в могильнику Ігрень 8 було досліджено всього 28 енеолітичних поховань. Крім того були опу-

бліковані невеличкий плоскодонний горщик та трипільська миска з начебто зруйнованих поховань, які були знайдені іншими дослідниками в різні часи при обстеженнях берегової лінії (Телегін, Филенко 1982, с. 80, рис. 1, 1, 2). У публікації було надано характеристику обряду та інвентарю, а сам могильник разом з двома іншими Олександрія та Дерев'янка II був віднесений до могильників олександрійсько-дерев'янської групи середньостогівської культури, які, на думку Д.Я. Телегіна, відрізнялися від могильників іншого, новоданилівського типу тієї ж культури, з наявними у останніх кам'яними домовинами та численним інвентарем, включаючи вироби з міді (Телегін 1973, с. 108). Таким чином, для даної статті важливо підкреслити, що всі досліджені Д.Я. Телегіном поховання в Ігреньському могильнику, виходячи зі складу знахідок, були віднесені дослідником до пізнього другого дерев'янського періоду розвитку середньостогівської культури (Телегін, Филенко 1982, с. 87). При цьому незрозуміло, чи відносилися до цього ж періоду також і поховання з більш ранніх розкопок, адже Д.Я. Телегін, згадуючи горщик з могильника Ігрень 8, а судячи з усього, саме з поховання 1 з розкопок М.О. Міллера (рис. 7, 1), відносив останній до першого, а олександрійський та дерев'янський — до другого періоду розвитку середньостогівської культури, за його ж періодизацією (Телегін 1970, с. 19).

У процесі вивчення хронології та просторового розподілу поховань другої поховальної традиції (тобто, на спині, с підігнутими в колінах ногами та різним положенням рук, групи II-A, B та C) впродовж доби енеоліту та переходу до доби ранньої бронзи, автор даної статті запропонував періодизацію Ігреньського могильника, а також інших, на той час відомих енеолітичних ґрунтових могильників, виходячи з аналізу супроводжуючого інвентарю. Радіовуглецеві дати на той час були

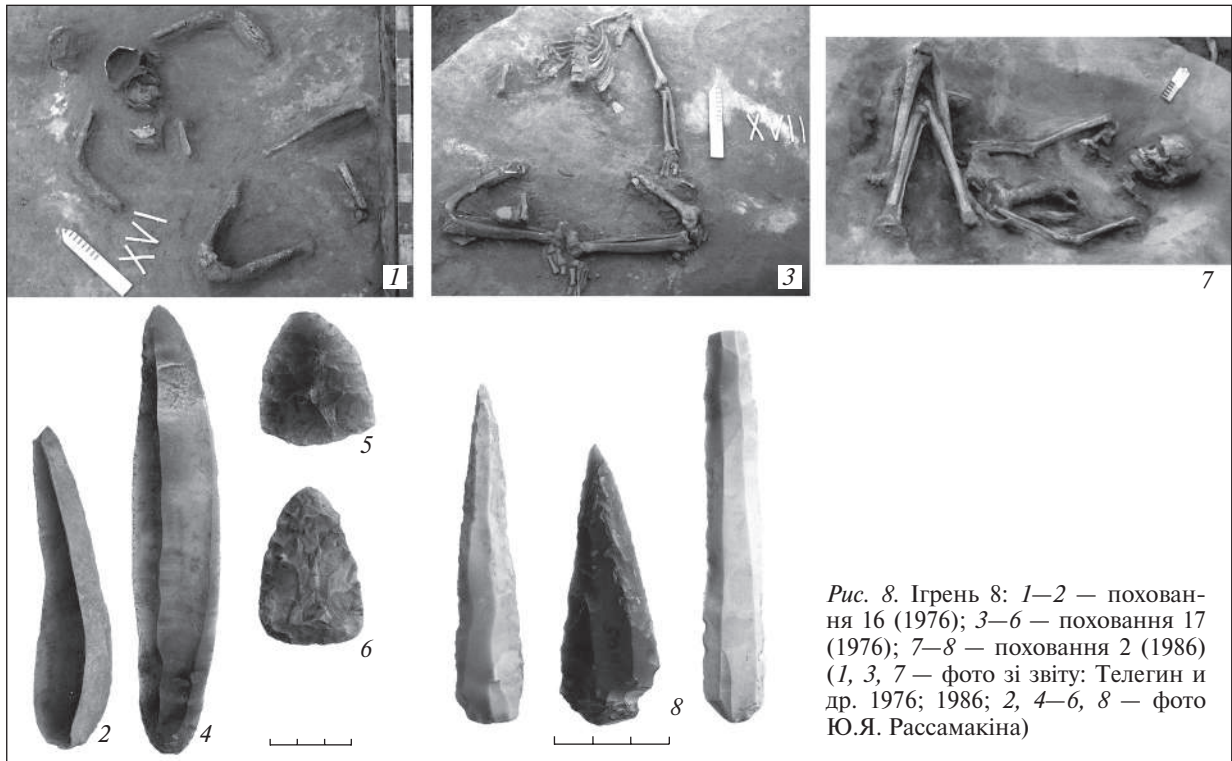

Рис. 8. Ігрень 8: 1–2 — поховання 16 (1976); 3–6 — поховання 17 (1976); 7–8 — поховання 2 (1986) (1, 3, 7 — фото зі звіту: Телегин і др. 1976; 1986; 2, 4–6, 8 — фото Ю.Я. Рассмакіна)

відсутні (Rassamakin 2004, Teil I, S. 151–168, Abb. 117)⁸. Розглядаючи енеолітичні поховання з могильника Ігрень 8, автор зробив спробу хронологічно розділити ці поховання на основі пошуку аналогій інвентарю з них або його відповідності в краще датованих комплексах доби енеоліту. Зокрема, мова йшла про такі знахідки, як довгі пластини-ножі та так звані трикутні «вістря дротиків», трипільська та стогівська кераміка, кістяні прикраси тощо (Rassamakin 2004, Teil I, S. 153–155, Abb. 118). У першу чергу привернули увагу декілька поховань (поховання 16, 17 та 2 з розкопок Д.Я. Телегіна у 1976 та 1986 рр.; поховання 11 з розкопок А.Д. Добровольського), які супроводжувалися довгими пластинами-ножами, а в одному з них (поховання 17) ще й у супроводі так званих вістрів дротиків трикутної форми (рис. 8). Ці типи виробів відомі в поховальних комплексах у складі інших, але краще датованих артефактів, зокрема, виробів з міді доби раннього енеоліту, які знаходили аналогії в культурах блоку Карано-

во VI—Варна—Гумельниця, а також Кукутені А—Трипілья В/І. Важливу роль для побудови періодизації відіграли знахідки трипільського посуду, в першу чергу, з парного біритуально-го поховання 7–8, які давали надійну можливість виділяти наступний після доби раннього енеоліту період розвитку могильника. До пізнього періоду доби енеоліту автор відносив поховання 10 з розкопок Д.Я. Телегіна, яке супроводжувалося специфічними кістяними пронизками, які візуально нагадували пронизки з «випростаних» енеолітичних поховань (Rassamakin 2004, Teil I, S. 153–154; Abb. 114; 118) (рис. 13).

Звичайно, це була не ідеальна схема, з суперечливими моментами (див. нижче), але вона була першою спробою розібратися з хронологією пам'ятки в контексті розвитку другої поховальної традиції доби степового енеоліту, представленої в могильнику в основному похованнями групи II-B (Rassamakin 1999, p. 73, fig. 3, 4; 2004, Teil I, S. 12–15, Abb. 1) (табл. 1), та визначенню культурно-хронологічного співвідношення т. зв. середньостогівських поховань та поховань новоданилівського типу, роз'єднаних на той час Д.Я. Телегіним на різні культурні явища (Телегин 1985; 1990; Телегин 1987; 1991).

Версію культурно-хронологічного поділу поховань могильника запропонувала також Н.С. Котова, отримавши при цьому досить

⁸ Рукопис книги був завершений у січні 1999 р., і не змінювався до його видання у 2004 р. після його перекладу на німецьку мову і редагування (Rassamakin 2004). До появи публікації автором була видана низка статей, присвячених більш детальному розгляду окремих проблем, розглянутих у книзі, в тому числі з публікацією табличного варіанту періодизації поховань в ґрунтових могильниках (Рассмакин, Евдокимов 2001, табл. 1).

сумнівну радіовуглецеву дату для практично не збереженого дитячого поховання 15 (розкопки Д.Я. Телегіна 1976 р.), що супроводжувалося горщиком стогівського типу, прикрашеного характерним гусеничним штампом (рис. 9) (табл. 2, № 1)⁹. Десять поховань (3, 5, 8, 10, 15, 16, 17, а також 2 з розкопок Д.Я. Телегіна у 1970 рр. та 1986 р.; поховання 1 з розкопок М.О. Міллера і 11 з розкопок А.Д. Добровольського) вона віднесла до середньостогівської культури доби раннього енеоліту з огляду на її бачення цієї культури (Котова 2005, с. 90–92; 2006, с. 44–46). Ще чотири поховання (біритуальне 7–8 з розкопок М.О. Міллера; 13, можливо, 18, та випростане 1 з розкопок Д.Я. Телегіна 1970 та 1986 р.) Н.С. Котова віднесла до дереївської культури доби середнього енеоліту в її трактуванні останньої (Котова 2005, с. 92).

Повернутися до теми культурно-хронологічного розподілу поховань могильника Ігрен 8 змусили автора кілька обставин: 1 — перегляд описаного М.О. Міллером як парного біритуального поховання 7–8 (1932 р.), у якому дитячий кістяк у випростаному стані супроводжувався трипільським розписним кубком (рис. 5); 2 — у зв'язку з цим перегляд інших «проблемних» пізніх поховань могильника; 3 — поява двох радіовуглецевих дат для поховань 5 та 13 з розкопок Д.Я. Телегіна (табл. 2, № 2, 3).

1. Відносно біритуальності поховання 7–8 сумніви у автора з'явилися під час підготовки статті щодо проблем радіовуглецевого та відносного датування так званих «випростаних» енеолітичних поховань (Рассамакін 2013), після публікації якої автор вирішив знову звернутися до матеріалів М.О. Міллера. На жаль, оригінал фото або негатив цього поховання знайти в архівних джерелах ІА НАНУ не вдалося, і у статті використовується скановане з публікації зображення не найкращої якості (рис. 5) (Міллер 1935, рис. 6). Але це поховання добре видно з іншої позиції на оригінальній архівній фотографії могильника в розкопі С (рис. 4), особливо при його збільшенні (рис. 6). Аналіз сканованих зображень вказує на те, що мова йде про два окремих різночасових поховання — раннього дорослого (поховання 7) та більш пізнього дитячого з трипільським кубком (поховання 8), який стояв біля правого стегна дитини, а його череп знаходив-

⁹ Сумніви в коректності цієї дати вже були висловлені (Рассамакін та ін. 2006, с. 52).

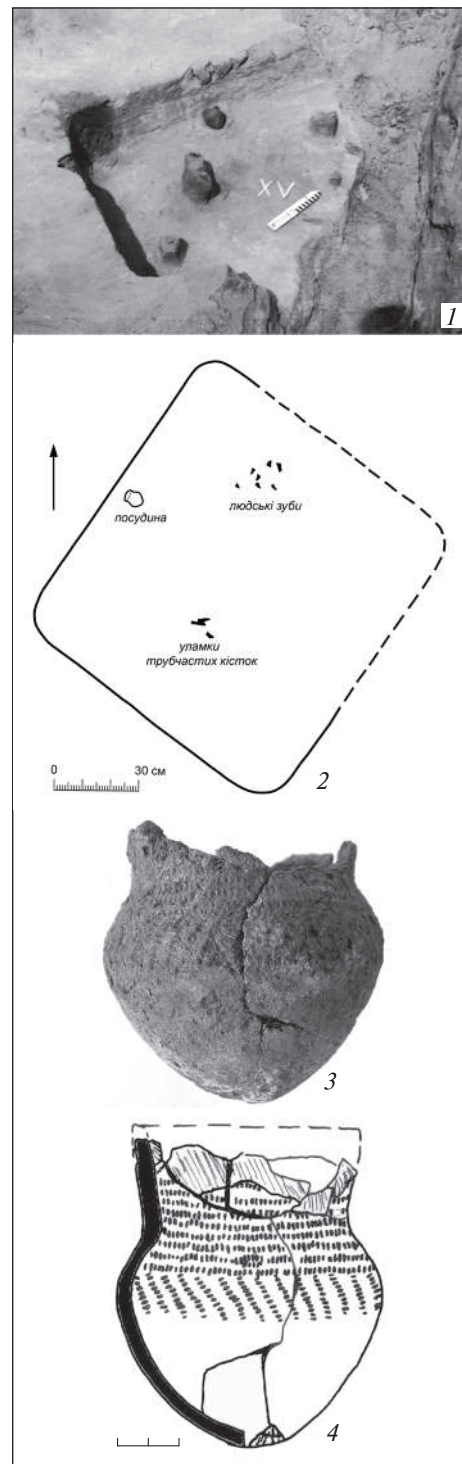

Рис. 9. Ігрен 8, поховання 15 (1976). 1, 2 — за звітом: Телегин и др. 1976 р.; 3–4 — фото та рисунок Ю.Я. Рассамакіна

ся над грудною клітиною. На опублікованому зображенні можна бачити, що дитячий кістяк лежить, по-перше, досить далеко від дорослого, по-друге, має дещо іншу орієнтацію, лежачи під кутом до осі дорослого (рис. 5). Крім того видно, що на відміну від кісток лівої руки дорослого *in situ* з кистю, покладеною на таз,

Таблиця 1. Енеолітичні поховання могильника Ігрень 8

№ поховання	Обряд	Глибина (м)	Шар	Орієнтація	Вохра	Інвентар	Примітки
1974—1978							
1	зруйноване	1,65 від верхнього гумусу	пісок	Пд (?)	сліди на кістках		час не визначений
2	IV (розчленоване)	те саме	пісок	?	?		парне (доросле + дитяче)
3	II-B	0,9—1,0	C	Cx-Пн-Cx	пофарбоване	3 крем'яні пластини між плечами	парне, дорослі
5	II-B (сидячі?)	0,85 від верхнього гумусу	C	Cx	пофарбоване	20 кістяні намистин	парне (доросле + дитяче)
8	II-B	0,8	перехід від C до піску	Пн-Зх	під тазом вохриста земля; сліди біля правого плеча	крем'яна пластина у правій руці	доросле
9	зруйноване	0,6	C				час не визначений
10	II-B	0,7 у публікації; 2,15 на кресленні	C	Пн-Cx	сліди на кістках, особливо в області таза	крем'яна пластина між тазом та лівою рукою; 7 кістяні пронизки на лівому зап'ясті	доросле
11	IV (розчленоване)	0,4—0,5 у звіті; 1,25 на кресленні	C, над скупченням мушель	?	?		кам'яна закладка
13	II-B	0,8 у публікації; 2,3 у звіті	пісок	Пн-Зх	густо посипаний	мисочка та крем'яне вістря у заповненні	овальна яма, 1,85 × 1,53 м; доросле
15	? (дрібні ф-ти)	0,95 від верхнього гумусу	пісок (на 0,2 м нижче нижнього гумусу)	Пн-Cx	сліди вохри на дні; вохристе заповнення	горщик	прямокутна яма, 1,14 × 1,05 м; дитяче
16	II-C (напівсидяче)	0,95 у публікації; 2,21 у звіті	C, нижня частина	Пн	вохристий пісок над похованням; сліди вохри на дні, особливо в області грудної клітки	крем'яна пластина на животі	доросле
17	II-C	0,6 у публікації; 1,55 у звіті	?	Пн	?	2 крем'яні «вістря дротиків»	доросле
18	II-A,1 (?)	1,1 у публікації; 2,37 у звіті	C, нижня частина	Пн-Пн-Cx	сліди вохри на кістках, особливо на ребрах	крем'яне знаряддя на пластинчатому відщепі; 2 шматки вохри біля правого плеча	доросле
26	II-C	2,0 у публікації; 1,5 у звіті	?	Cx	?		овальна яма, 1,3 × 1,0 м; дитина
28	II-B (руки на животі)	1,7	C	Пн-Пн-Cx	?		доросле

№ поховання	Обряд	Глибина (м)	Шар	Орієнтація	Вохра	Інвентар	Примітки
29	II-B	1,8 у публікації	C, нижня частина	Пн-Сх	злегка пофарбоване, особливо стопи		підліток
1986							
2	II-B	1,8	при зачистці шару Д,1 — контур ями	Пн-Сх	вохристе заповнення ями; на тазу, біля черепа, на кистях рук інтенсивна підсипка вохри	1 крем'яна пластина біля правої руки і стегна; ще 2 пластини знайдені поряд з похованням	овальна яма, 1,35 × 0,90 м; доросле
1	I	?	на шарі піску	Пд-Сх	не відмічено	горщик на вохристій підсипці, біля черепа	доросле
1946							
2	II-?	1,6—1,7	Д,1, під черепашковим прошарком	Сх	сліди під тазом, ребрами та хребтом	4 крем'яні вістря стріл, 2 випрамлячі древків стріл, три шматочки залізної руди, крем'яна скребачка	доросле
11	II-A,1 або II-B	1,3—1,4	Д,1, у товщі черепашкового прошарку	Сх	не пофарбоване на місці черепа земля сильно насичена вохрою	2 крем'яні ножі: на правій половині тазу (на вохрі) та біля правої плечової кістки на вохрі	доросле
12	II-A,1 або II-B	1,75—1,83	Д,1, у товщі черепашкового прошарку	Пн-Зх	не пофарбоване,		доросле (?)
1932							
1	II-?	?	?	?	?	горщик	?
7	II-B	?	?	?	?		доросле
8	I	?	?	?	?	горщик трипільський	дитяче
3	II-A (?)	?	?	?	?		?
12	II-C (?)	?	?	?	?		?

кістки правої руки відсутні, і є підстави вважати, що вони були зруйновані під час впуску дитячого поховання. Цей висновок підтверджується аналізом розміщення інших поховань у розкопі С, де можна бачити випростані поховання, скоріш за все, енеолітичного часу, які розміщені на тому ж рівні, що й скорчене поховання 7, і навіть дещо вище (рис. 4; 6). Одне з таких знаходилося майже впритул до дитячого поховання 8, і за яким на фото можна побачити тільки дитячий череп останнього. Таким

чином, маємо приклад прямого хронологічного співвідношення двох різнообрядових поховань, де більш пізнім виступає випростане дитяче поховання, відносну дату якого визначає трипільський кубок небелівської локальної групи Буго-Дніпровського межиріччя, яка за останніми даними відноситься до середини (рання фаза) та другої половини (пізня фаза) Трипілья В/ІІ, змінюючи пам'ятки володимирівської групи та передуючи пам'яткам томашівської групи (Рижов 1993; 2007, с. 454—457).

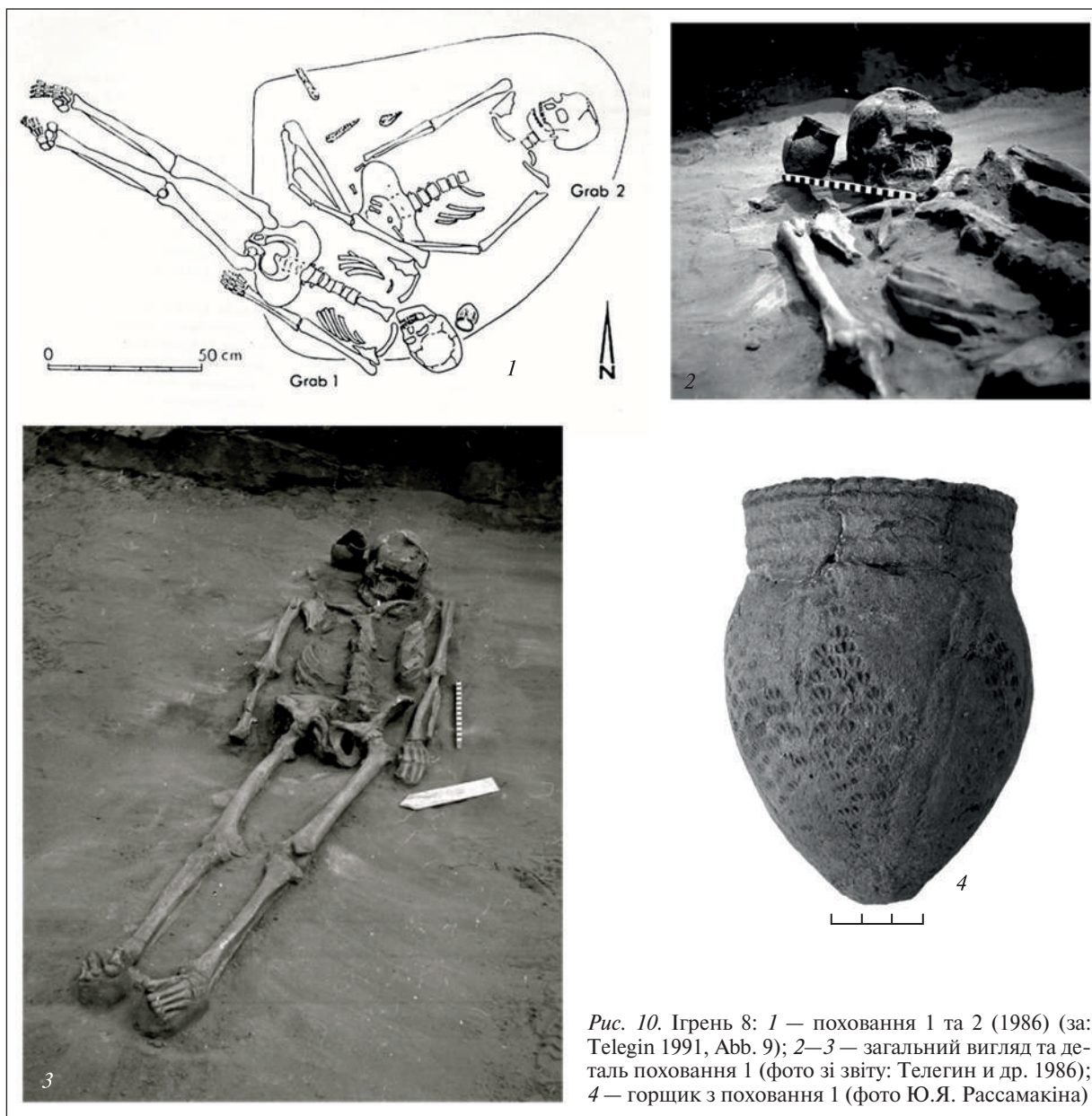

Рис. 10. Ігрень 8: 1 — поховання 1 та 2 (1986) (за: Телегин 1991, Abb. 9); 2—3 — загальний вигляд та деталь поховання 1 (фото зі звіту: Телегин и др. 1986); 4 — горщик з поховання 1 (фото Ю.Я. Рассмакіна)

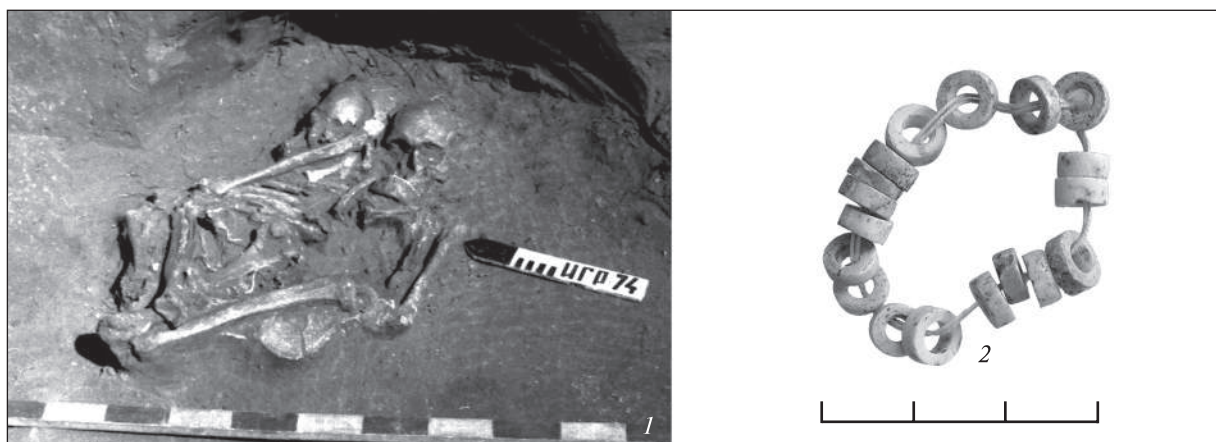

Рис. 11. Ігрень 8: 1 — поховання 5 (1974); 2 — кістяне намисто з поховання (1 — фото зі звіту: Телегин и др. 1974; 2 — фото Ю.Я. Рассмакіна)

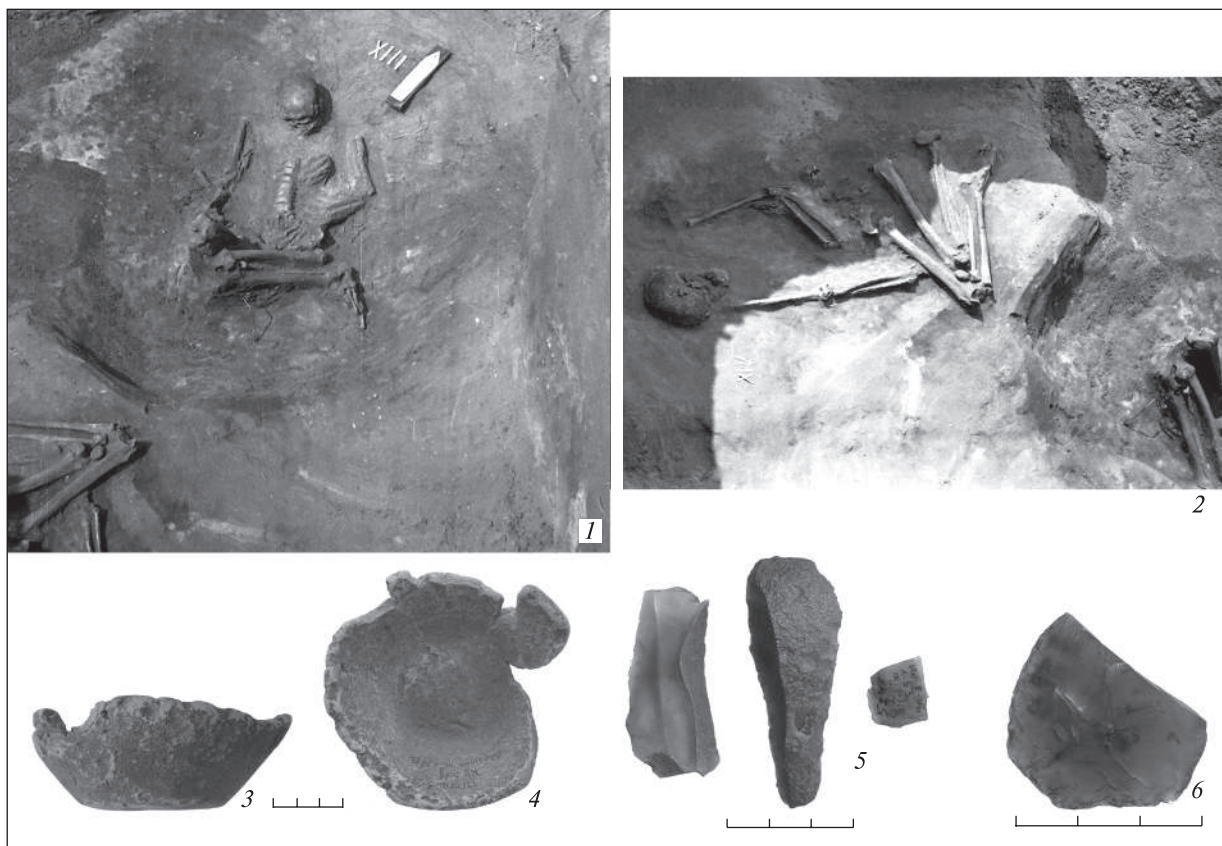

Рис. 12. Ігрень 8: 1 — поховання 13; 2 — поховання 14 (фото зі звіту: Телегин и др. 1976); 3–4 — чашка із заповнення над похованням 13; 5 — крем'яні відщепи із заповнення поховань; 6 — крем'яне вістря дротика із заповнення поховань (фото Ю.Я. Рассмакіна)

Таблиця 2. Радіовуглецеві дати для поховань могильників Ігреньського півострова

№	Пункт	Лабораторний №	Зразок	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Джерело
1	Ігрень 8, могильник, поховання 15	Ki-8304	зуб дитини	5745 ± 60	68.2 % probability 4690 (68.2 %) 4530 95.4 % probability 4720 (95.4 %) 4450	Котова 2005, с. 93, табл. 1
2	поховання 5а, можливо, кістяк А, поховання парне	OxA-17541	кістка людини	5390 ± 33	68.2 % probability 4330 (37.0 %) 4280 4270 (31.2 %) 423 95.4 % probability 4340 (78.8 %) 4220 4210 (10.8 %) 4160 4130 (1.9 %) 4110 4100 (3.9 %) 4070	Lillie et al. 2009, p. 562
3	поховання 13	Ki-12560	ф-нт черепа людини	5340 ± 60	68.2 % probability 4260 (37.7 %) 4150 4140 (30.5 %) 4050 95.4 % probability 4330 (78.8 %) 4040	Котова 2013, с. 417, табл. 15
4	Чаплі, енеолітичний могильник, поховання 2а	Ki-11079	кістка людини	5840 ± 90	68.2 % probability 4800 (67.1 %) 4580 4570 (1.1 %) 4560 95.4 % probability 4940 (95.4 %) 4490	Котова 2006, с. 80, табл. 14

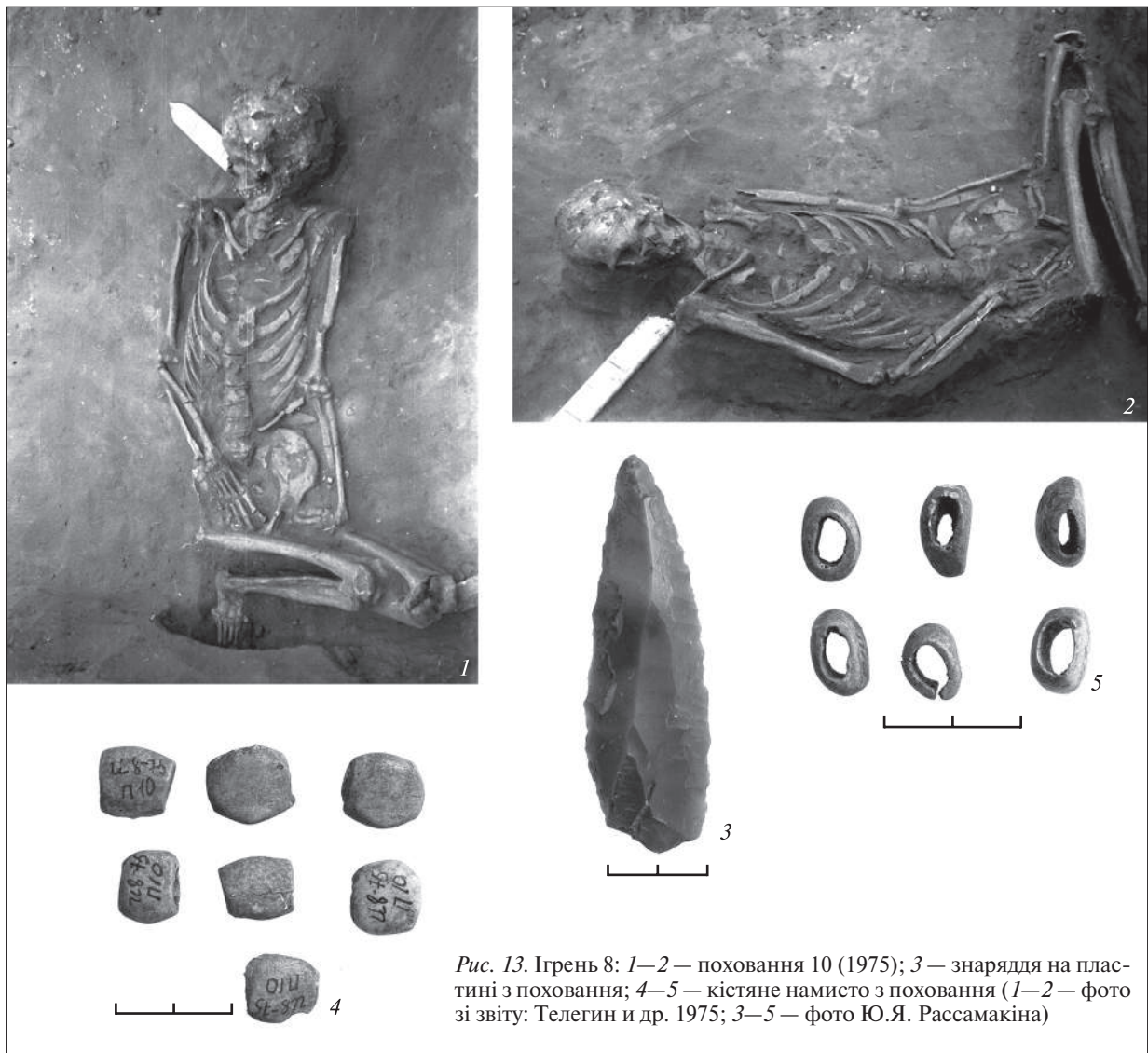

Рис. 13. Ігрень 8: 1—2 — поховання 10 (1975); 3 — знаряддя на пластині з поховання; 4—5 — кістяне намисто з поховання (1—2 — фото зі звіту: Телегин и др. 1975; 3—5 — фото Ю.Я. Рассамакіна)

Ці спостереження підтверджуються аналогічним прямим стратиграфічним співвідношенням поховань 1 та 2 з розкопок Д.Я. Телегіна у 1986 р. (Telegin 1991, S. 77, Abb. 9; Телегин и др. 1986, щоденник розкопок¹⁰) (рис. 8, 7—8; 10).

2. Новий погляд на ситуацію з поховання 7—8 призвів до перегляду раніше запропонованої автором періодизації інших поховань могильника, тим більше, що були опубліковані близькі між собою радіовуглецеві дати для поховання 5 та 13 з розкопок Д.Я. Телегіна, які були відсутні при розробці хронологічної схеми автора, а у вище наведеній схемі Н.С. Котової були віднесені до різного часу та різних культур (табл. 2, № 2, 3). Обидва поховання можна віднести згід-

но обряду та датування до ранньоенеолітичних (Rassamakin 2011, р. 81—85)¹¹. Зокрема, парне поховання 5 супроводжувалося намистом з 20 кістяних кільцевидних пронизок, діаметром 0,6 см, товщиною 0,2—0,3 см (рис. 11, 1, 2), які дуже нагадують мідні намиста з ранньоенеолітичних поховань, зокрема, з поховань 1 та 2 у могильнику в м. Кривий Ріг (Рассамакін, Будніков 1993, с. 128—131, рис. 3, 2; 5, 8).

Поховання 13 (рис. 12, 1) має певні суперечливі моменти з огляду на архівні дані. Спочатку воно було позначене як поховання 14, яке частково було перекрите похованням 13 доби ранньої бронзи, очевидно, ямної культури (рис. 12, 2). Потім нумерація була змінена, поховання 13 перейменовано на номер 14, відповідно, енеолітичне поховання 14 отримало номер 13. При

¹⁰ Опис поховань був наданий тільки у щоденнику. Креслення поховань у звіті відсутнє, але представлені фотонегативи обох поховань (Телегин и др. 1986). Пізніше креслення обох поховань та інвентар були опубліковані автором розкопок як середньостогівські (Telegin 1991, Abb. 9).

¹¹ Дата для поховання 13 була опублікована пізніше (Котова 2013, табл. 15), без урахування вже опублікованої дати для поховання 5 (Lillie et al. 2009, р. 262).

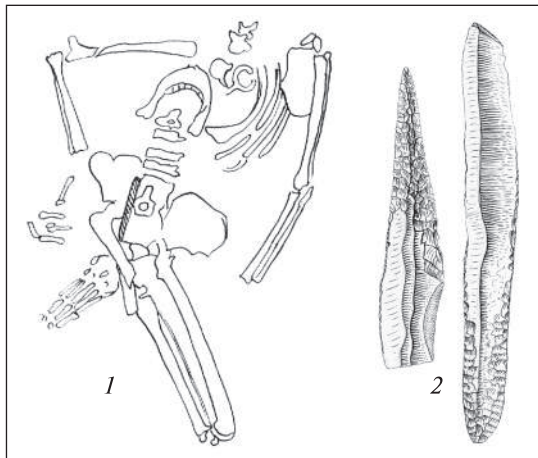

Рис. 14. Ігрень 8: 1 — поховання 11/1946; 2 — знаряддя на пластинах з кременю з поховання (за: Добровольський 1946)

цьому, всі знахідки при похованнях та в заповненні над ними за шифрами приписані похованню 13. Але в альбомі ілюстрацій до звіту, як і у щоденнику використана ще первинна нумерація (Телегин и др. 1976, Альбом, рис. 23). Тому є складності в ідентифікації знахідок, до яких належать три відщепи з кременю (рис. 12, 5), вістря дротика з кременю з обломаною верхівкою (рис. 12, 6) та фрагментована невелика керамічна чашка (рис. 12, 3—4)¹². У звіті зазначено, що біля лівого плеча поховання доби ранньої бронзи лежала груба первинна пластина з кіркою та несистематичним ретушуванням по краю, яка могла потрапити з іншого шару стоянки¹³. За тазом того ж поховання знаходився уламок крем'яного вістря двобічнообробленого дротика (Телегин и др. 1976, с. 36). Можливо, це вже вище згаданий уламок вістря (рис. 12, 6), але на ньому відсутній інвентарний номер, і перевірити це важко. Він однозначно не може відноситися до інвентарю поховання, так як датується добою раннього енеоліту, нагадує добре відомі так звані трикутні вістря дротиків у комплексах ранньоеолітичних поховань, але має досить специфічну п'ятикутну форму за рахунок бокових виступів, з прямою основою. Його реконструйована висота становить 4,0 см, ширина в бокових виступах 3,3 см, ширина основи 2,0 см¹⁴.

¹² У публікації вироби з кременю не згадані, але два з них позначені на кресленні поховання 14 доби ранньої бронзи, так само, як і у звіті: Телегин, Филенко 1982, с. 86, рис. 3, 7.

¹³ Очевидно, саме її малюнок поданий в альбомі звіту, але як дротик (Телегин и др. 1976, Альбом, рис. 23).

¹⁴ Схоже за формою вістря походить зі стоянки Кічкас IX (Середній Стіг II), з відповідними розмірами 3,5 ×

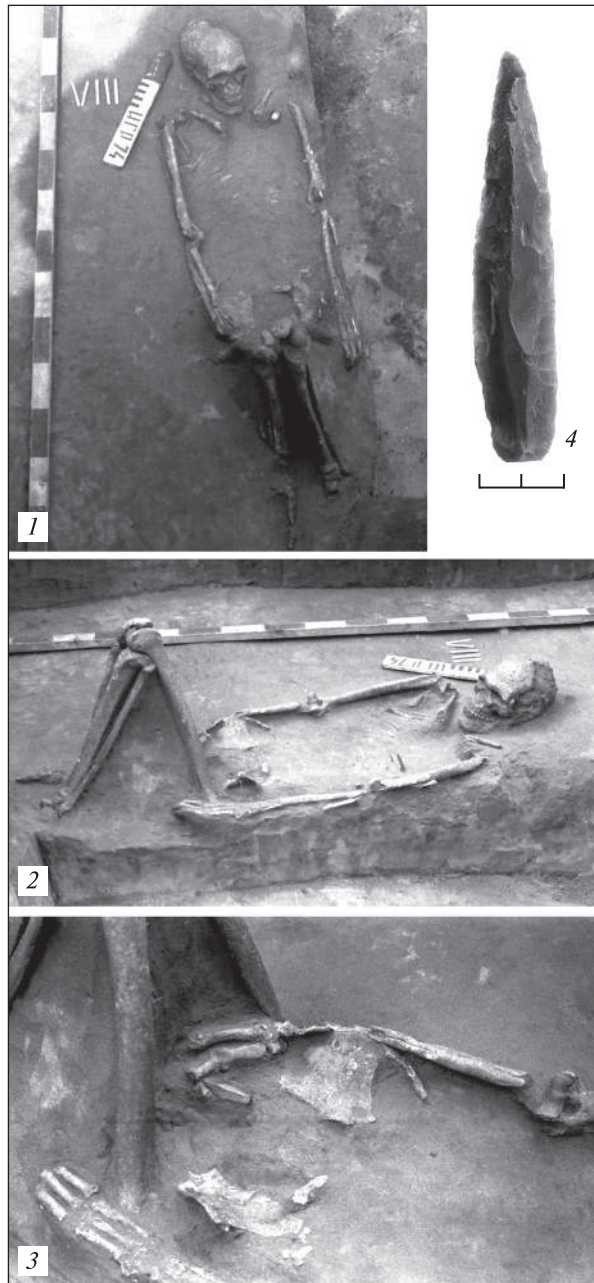

Рис. 15. Ігрень 8: 1—3 — поховання 8/1974; 4 — знаряддя на пластині з кременю у правій руці похованого (1—3 — фото зі звіту: Телегин і др. 1974; 4 — фото Ю.Я. Рассамкіна)

Відносно керамічної чашки можна говорити впевнено, що вона була знайдена над енеолітичним похованням, це добре позначено у щоденнику розкопок, не дивлячись на те, що там поховання позначене під номером 14, а на чашці написано вже поховання 13, але інвен-

2,6 × 0,7 см. Воно відрізняється від інших дев'яти трикутних вістер стріл, знайдених на стоянці, які, як правило, мають ледь помітну увігнуту основу (Добровольський 1929, с. 125—126, табл. IX, мал. 7, 190; Котова 2006, рис. 12, 9).

Рис. 16. Кістяні пронизки: с. Кам'янське, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл., курганна група I, курган 1, поховання 9 (фото зі звіту: Ковалева и др. 1991): 1 — нагадує «ігринські прикраси»

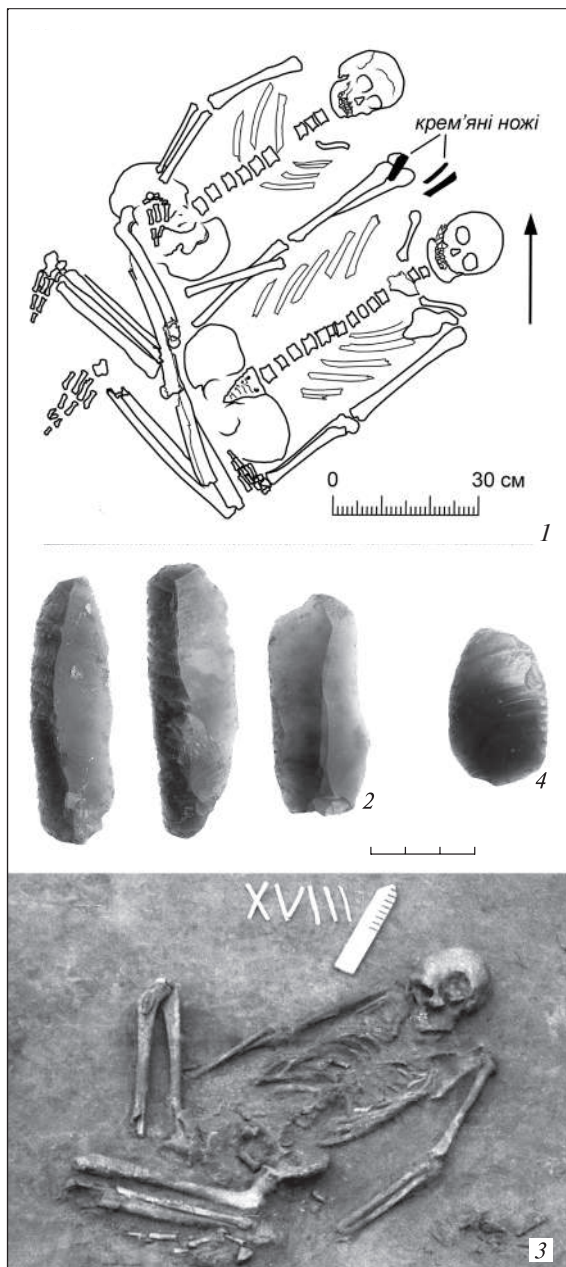

Рис. 17. Ігрені 8: 1—2 — поховання 3/1974; 3—4 — поховання 18/1976 (1, 3 — фото зі звіту: Телегин и др. 1974; 1976; 2, 4 — фото Ю.Я. Рассмакіна)

тарний номер на чашці відсутній, тому знайти її в інвентарному описі не вдалося. Не зрозуміло, на якій висоті від поховання її було знайдено. У автора є всі підстави сумніватися, що чашка взагалі відноситься до цього поховання, про що він вже писав (Рассамакин 2016, с. 162). Немає ніяких доказів, розглядати її як інвентар поховання, і тим більше, використовувати її для встановлення хронології і культурної приналежності останнього¹⁵.

Ще одне поховання 10 з огляду на нові обставини має також спірні проблеми по датуванню. Автор відносив його до найбільш пізніх серед енеолітичних (Rassamakin 2004, Teil I, S. 153—155). Воно супроводжувалося знаряддям з кременю на товстій у перетині (1,0—1,2 см), але не занадто довгій (8,2 см) пластині, та специфічними кістяними пронизками (рис. 13). Саме останні дали підстави автору для датування самого поховання добою пізнього енеоліту, а разом з ним і деяких поховань могильника зі знаряддями з кременю, виготовлених на схожих товстих та не дуже довгих пластинах, які могли, можливо, з'явитися під впливом пізньотрипільських традицій. Маємо такі у похованнях 2 (1986 р.), 11 (1946 р.), 8 (1974 р.) (рис. 8, 8; 14, 2; 15, 4) (Rassamakin 2004, Teil I, S. 153—155). Але два перші з цих виробів були знайдені разом з довгими тонкими пластинами — поховання 2 (1986 р.) (рис. 8, 8), 11 (1946 р.) (рис. 14), а у третьому випадку пластина знаходилася на тазових кістках, у правій руці похованого — поховання 8 (1974 р.) (рис. 15, 3), що є типовою рисою для ранньоенеолітичних поховань. Такі знаряддя на товстих, не дуже довгих пластинах знаходять за формальними ознаками аналогії серед знахідок на ранньоенеолітичних поселеннях, зокрема, на поселенні Стрільча Скеля (Котова 2005, с. 91—92; рис. 8)¹⁶. У цілому ж, комплекс крем'яних виробів на пластинах в похованнях Ігренського могильника вимагає фахового техніко-морфологічного та трасологічного порівняльного дослідження.

Що стосується кістяних пронизок із поховання 10, то вони дійсно візуально найближ-

¹⁵ Про чашки та мисочки в енеолітичних похованнях див.: Рассмакин 2016, с. 160—165).

¹⁶ Два знаряддя на аналогічних пластинах походять зі стоянки Кічкас IX (Середній Стіг II), одне з них довжина 9,5 см, ширина 2,4 см, товщина 0,8 см (Добровольський 1929, с. 126, табл. X, 144; Котова 2006, рис. 13, 9), інше залишилося у приватній власності: довжина 10 см, ширина 2,0 см, товщина 0,75 см (Добровольський 1929, с. 126).

чі до пронизок з сегментовидним перетином, з боковими трикутними вирізами з двох або чотирьох сторін, або без них, які більш типові для «випростаних» енеолітичних підкурганих поховань. В окремих випадках вони зустрінуті в інших за обрядом похованнях, зокрема, на спині, з підігнутими в колінах ногами (рис. 16) (Rassamakin 2004, Teil II, S. 92, Taf. 306, I, 2). Але особливої ваги набули знахідки таких пронизок в усаївському похованні, що дало підстави датувати комплекси з такими прикрасами часом Трипілля С/2 (Малюкевич, Петренко 1993, рис. 5; Rassamakin 2004, Teil I, S. 145—148, Abb. 114)¹⁷. Розглядаючи і порівнюючи пронизки більш детально все ж таки не можна повністю ототожнювати прикраси з Ігрень та з підкурганих поховань. Останні мають дуже витриману форму з рівно зрізаними краями та чіткий сегментовидний профіль. Найбільш близькими до ігреньських пронизок можуть виступати пронизки з деяких поховань могильника на острові Виноградному, зокрема, з поховання 61 та 74 у випростаному положенні, що дало підстави Д.Я. Телегіну віднести ряд випростаних поховання могильника не до доби неоліту, а до енеолітичного часу (Телегін 1987, с. 22, рис. 6).

Тому, в межах енеолітичної доби датування поховання 10 залишається без чіткого визначення, хоча автор все ж більше схиляється тепер до думки про його більш раннє датування, ніж пропонував це раніше, так само як ще два інших поховання 3 та 18 з крем'яними виробами (рис. 17). Власне, складається враження, що всі скорчені на спині поховання могильника Ігрень 8 можна було б віднести до доби раннього енеоліту, як пропонувалося раніше, але лише в меншій кількості автором, а ширше Н.С. Котовою, тобто до часу пам'яток з керамікою скелянського типу (відповідний шар Стрільчої Скелі), а також, безумовно до дещо більш пізніх пам'яток з керамікою стогівського типу (поселення Кічкас ІХ—Середній Стіг 2), які припадають, на думку автора, на період так званого хіатусу (Rassamakin 1999, р. 127—129, tabl. 3.2; 2004, teil I, S. 182—183).

Другу, більш пізню групу представляють два випростаних поховання, які можна датувати не раніше небелівських пам'яток другої половини Трипілля В/2. Тут знову автор робить

певну корекцію своїх більш ранніх висновків (Rassamakin 2004, S. 153—155, Abb. 117) після перегляду хронології скорчених на спині поховань та розділу поховання 7—8/1932 на два окремих поховання. Схожу позицію щодо датування ряду поховань добою середнього енеоліту висловила Н.С. Котова, якщо з її схеми виключити скорчені на спині поховання, і залишити лише випростані (Котова 2005, с. 92).

Цікаво знову звернутися до поховань 1 та 2 з розкопок 1986 р. (рис. 8, 7, 8; 10). У першій публікації ці поховання були зазначені Д.Я. Телегіним у списку поховань середньостогівської культури (Телегін 1991, S. 77). Але пізніше дослідник розділив за часом ці поховання. Скорчене поховання вже фігурує в каталозі пам'яток так званої новоданилівської культури (Телегін і др. 2001, с. 67), а випростане поховання Д.Я. Телегін розглядає в контексті постмаріупольської культури, за термінологією І.Ф. Ковальової (Телегін 1999, с. 64). Тобто, перше датується добою раннього енеоліту, а друге — не раніше доби середнього енеоліту.

На цьому фоні цікаво було б порівняти розглянуті вище скорчені на спині поховання могильника Ігрень 8 з ранньоенеолітичними похованнями невеликого могильника в с. Чаплі на протилежному південному кінці півострова, який складався з п'яти поховань, три дитячі з яких, перекриті кам'яними закладками, супроводжувалися речами престижного характеру з міді (браслети, численні кільцеві намиста, підвіски у вигляді мушель), «поясами» з шайбоподібних намистин, і в усіх випадках у супроводі довгих тонких пластин (Добровольський 1954). Зрозуміло, що ці поховання носять елітний характер, але чому схожий асортимент виробів відсутній в могильнику Ігрень 8, якщо не торкатися питань соціального статусу похованих? За наявною радіовуглецевою датою (табл. 2) поховання в Чаплях суттєво давніші за датовані ігреньські поховання 5 та 13, але в той же час поховання, близькі за інвентарем чаплинським, в могильнику в м. Кривий Ріг датуються практично тим же часом: (Ki-15990) 5370 ± 60 BP та (Ki-14664) 5430 ± 80 BP, так само, як поховання 12 з більш далекого могильника Дечія Мурешулуй (KIA-368) 5380 ± 40 BP (Rassamakin 2011, Abb. 1; 2). Але в той же час є сумніви в коректності отриманої дати для поховання 2а з могильника Чаплі, так само, як і для поховання 15 ігреньського могильника (табл. 2) з огляду на збереженість кісток цих дитячих поховань і можливої якос-

¹⁷ Н.С. Котова не дуже коректно порівнювала ці пронизки з пронизками з ранньоенеолітичних поховань та поселень (Котова 2005, рис. 7, 3, 9, 18).

Таблиця 3. Енеолітичні поховання Олександрійського поселення

№ поховання	Обряд	Глибина, м	Шар	Орієнтація	Вохра	Інвентар	Датування примітки
на спині, скорчені							
1	II-A,2	0,6 від сучасної поверхні	основа нижнього чорного шару	Сх	не пофарбоване		п/енеоліт ?
2	II-A,2	0,7 від сучасної поверхні	в основі нижнього чорного шару	Пн-Зх	не пофарбоване		п/енеоліт ?
4—8	II-C	0,4	в нижній частині єдиного чорного шару, на поверхні білого піску	Пн	не пофарбоване	4 крем'яні вістря стріл	п/енеоліт
9	IV (?), розчленоване	0,8	від початку верхнього чорного шару, в середній частині сірозоляного шару	?	?		?
16	II-B (сидяче?)	0,9	? 0,2 м вище перекрите вогнищем	Сх	засипане		енеоліт
18—19	II-B	0,85	?	Сх	небагато пофарбоване	2 крем'яні ножеподібні пластини, 2 рогових стрижні, пісковик	енеоліт
20	II-B	0,8	?	Сх	дуже слабо	2 крем'яні пластини,	енеоліт
22	II-B	1,6 від початку верхнього чорного шару		Пн	шматочки вохри	горщик, кістяна проколка, крем'яний відщеп	енеоліт
23—24	II-A1; B (?)	0,6	білий пісок, з чорного шару на глибині 0,3 м у пісок	Пн-Сх	злегка пофарбоване	1 крем'яна пластина	енеоліт
29	II-A,1	0,6	?	Сх	?	1 крем'яна пластина	енеоліт
32	II-?	0,5	?	Сх	?		енеоліт
34	II-A1; B (?)	0,5	?	Сх	пофарбоване	1 крем'яна пластина	енеоліт
35	II-B (?)	0,5	?	Сх	?		енеоліт
37—38	II-B	1,4	?	Пд-Сх	?	1 крем'яна пластина	енеоліт
40	II-A,2	1,4	?	?	злегка	1 крем'яна пластина	енеоліт
41	II-B (сидяче)	1,7	?	Сх	злегка		енеоліт
42	II-A,1	1,4	?	Пн-Сх-Пн	дуже сильно		енеоліт
43	II-B (сидяче)	1,4	?	Сх	?		енеоліт
44	II-B (сидяче)	1,6 (яма з глибиною 1,1)	світлий пісок	Пд	?		енеоліт

№ поховання	Обряд	Глибина, м	Шар	Орієнтація	Вохра	Інвентар	Датування примітки
випростані							
3	I	1,2	від початку чорного шару, в шарі світлого піску (матер.)	Сх	небагато засипаний		?
10—14	I	1,25	від початку верхнього чорного шару, в основі сірозольного шару	Сх	злегка засипані	2 крем'яні ножеподібні пластини	єнеоліт
17	I	0,3	?	Пн	сильно пофарбоване	1 крем'яна пластина	
36	I						неоліт
зруйновані							
15	череп	0,6	?	?	злегка засипаний		?
26	залишки	0,3	?	?	інтенсивно		?
30—30a	черепи	1,0	?	?	?		?
33	череп	0,5	?	?	?		?
39	зуби	1,3	?	?	пляма		?
доба бронзи							
21	скорчене, на лівому боці	0,4 від сучасної поверхні	?	Пн	не пофарбоване		доба бронзи
31	скорчене, на лівому боці	1,0		Зх	?		доба бронзи

ті зразків, проаналізованих у Київській лабораторії¹⁸.

Могильник на поселенні Олександрія

На фоні вивчення поховань могильника Ігреня 8 з набором крем'яних знарядь на пластинах, цікаво розглянути інший ґрунтовий могильник, розташований на багатошаровому поселенні Олександрія, на р. Оскол, лівобережній притоці Сіверського Дінця, дослідженого Д.Я. Телегіним у 1955—1957 рр. (Телегін 1959; Телегін 1973, с. 108—112), де значна кількість скорчених на спині поховань супроводжувалася довгими, в основному, тонкими ножоподібними пластинами (табл. 3). Д.Я. Телегін могильник вважав одночасним з третім, середньостогівським шаром поселення, і датував

дереївським періодом розвитку середньостогівської культури (Телегін 1985, с. 307), тобто, добою середнього єнеоліту. По суті, таку ж позицію займав і В.М. Даниленко, який пов'язував його з четвертим з шести виділених ним шарів поселення з керамікою дереївського типу (Даниленко 1974, с. 55).

Автор намагався розчленувати за часом поховання могильника. Основну частину з тих, що супроводжувалися довгими пластинами, було віднесено до доби раннього єнеоліту, а ще три до значно пізнішого часу, враховуючи глибину залягання останніх (безінвентарні поховання 1 та 2), і наявністю в похованні 4—8 крем'яних вістер стріл з виїмкою в основі, відсутніх у похованнях доби раннього єнеоліту¹⁹. Рання група поховань за часом пов'язувалася з представленою на поселенні керамікою скелянського типу, а пізня група — з керамікою дереївського типу, а можливо і з репінською ке-

¹⁸ Про коректність дати для поховання 15 автор уже висловлював сумніви раніше (Рассамакін та ін. 2006, с. 52). З проблемою якості зразків автор зіштовхнувся при датуванні поховань доби єнеоліту—середньої бронзи в стратифікованих курганах, коли були отримані дати для окремих поховань спочатку за неякісними, а пізніше повторно за якісними зразками, і різниця була суттєвою (Рассамакін 2014).

¹⁹ Д.Я. Телегін також висловлювався за більш пізній єнеолітичний час поховання 4—8 (Телегін 1959, с. 18). Черепи від поховання 6 та 7, а можливо і поховання 8, скоріш за все, не мають відношення до парного поховання 4—5.

Рис. 18. Олександрія, поховання 4—8 (фото зі звіту: Телегин 1956)

рамікою (Рассамакин, Евдокимов 2001, табл. 1; Rassamakin 2004, Teil I, S. 152, Abb. 117).

Інше бачення культурно-хронологічного визначення могильника запропонувала Н.С. Котова. Вона взагалі висловила сумніви в реальності співіснування енеолітичних шарів поселення та могильника. Говорячи, власне, як і автор, про наявність різночасових комплексів зі скелянською (доба раннього енеоліту) та дереївською (доба середнього енеоліту) керамікою, дослідниця відносить скорчені на спині поховання з пластинами уже до «після-дереївського» часу, пов'язуючи його з носіями косянтинівської культури доби пізнього енеоліту (Котова 2003, с. 92—97). Ця культура була виділена у свій час В.Я. Кияшко у Нижньому Подонні за матеріалами поселення біля м. Костянтинівськ, з якою він пов'язував одну з груп енеолітичних поховань під курганами, яка включала також поховання, аналогічні за обрядом до ранньоенеолітичних (Кияшко 1994, с. 33—81).

Теза про неможливість співіснування комплексу скелянської кераміки та могильника сама по собі не є надійним доказом, цього питання автор уже торкався (Рассамакин 2013, с. 36, підстрокова примітка 25). Можна лише додати до цього таку важливу проблему, як відсутність чітко розробленої планіграфії поселення, особливо, відносно місць концентрації великої кількості кременю та виробів з нього, та фахового вивчення останніх, оскільки багато виробів аналогічні типовим знахідкам з ранньоенеолітичних поховань (Рассамакин, Черних 2017, с. 43—48, рис. 14—16). Автор допускав навіть наявність на поселенні майстерні з обробки і виготовлення знарядь з кременю (Рассамакин 1999, р. 103). З іншого боку, за

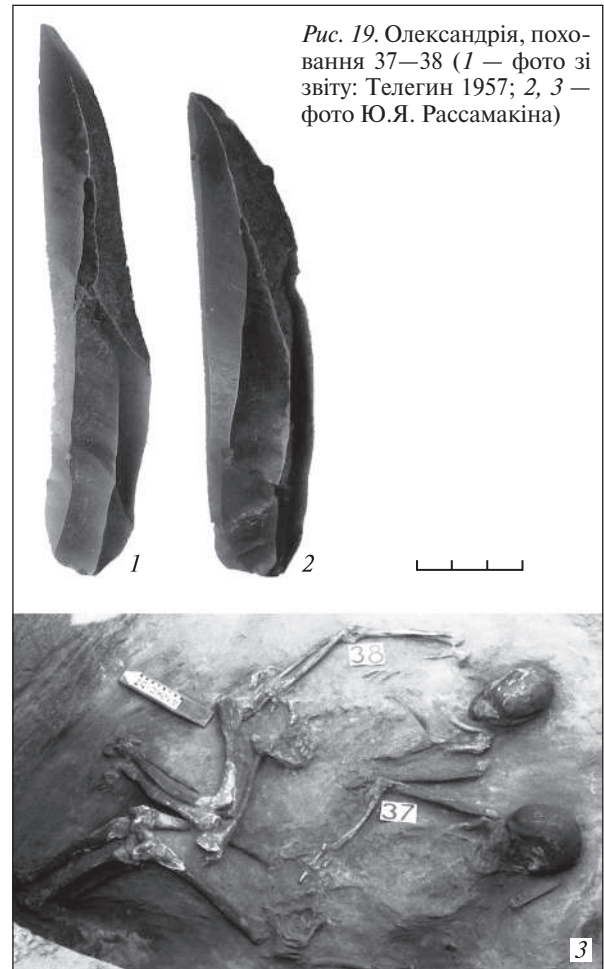

Рис. 19. Олександрія, поховання 37—38 (1 — фото зі звіту: Телегин 1957; 2, 3 — фото Ю.Я. Рассамакіна)

підрахунками Н.С. Котової, на поселенні були знайдені фрагменти від 37 горщиків доби енеоліту. З них 20 віднесені до комплексу дереївської кераміки, і всього 6 — до скелянського комплексу. При цьому, останній концентрувався у східній частині поселення, біля краю мису, а перший у віддаленій від річки північній частині (Котова 2003, с. 80—86). Якщо дивитися на план поселення, у східній частині поселення поховань взагалі немає (Телегин 1973, рис. 6). Було б цікаво порівняти розміщення поховань з розподілом крем'яних виробів, типових для поховань доби раннього енеоліту, зокрема, довгих пластин та трикутних вістрів дротиків, які відсутні в косянтинівській культурі Нижнього Подоння.

Треба враховувати також, безумовно, пізній характер поховання 4—8 з вістрями по відношенню до поховань з пластинами (рис. 18). І тут дійсно мова може йти про час, синхронний з косянтинівською культурою. В басейні Сіверського Дінця є аналогічні поховання в курганах, які супроводжувалися не тільки вістрями з виїмкою в основі, але й з вістрями, типовими для майкопської культури (Расса-

макін 2004, с. 23—30). Цікаво, що для поховань часу косянтинівської культури зберігається обряд, характерний для доби раннього енеоліту, але повністю змінюється набір речей, особливістю якого є наявність сильних майкопських впливів, і з'являються складні курганні споруди із застосуванням каменю. Це можна бачити по матеріалам курганів не тільки Нижнього Подоння та Передкавказзя, але й басейна Сіверського Дінця на прикладі Олександрівського могильника (Рассамакін 2001; 2001а; Rassamakin 2004, Teil I, S. 151—168). Одними з яскравих таких пам'яток на Нижньому Доні, опублікованих в останній час, є курганний могильник Касторський VIII у Косянтинівському р-ні Ростовської обл., де автори виділяють групу ранньоенеолітичних поховань з відповідним інвентарем, та більш пізню групу з аналогічним обрядом, але зовсім іншим набором артефактів, включаючи бронзові знаряддя та кераміку, які відповідають часу місцевої косянтинівської та майкопської культур (Житников, Ильюков 2002, с. 24—25).

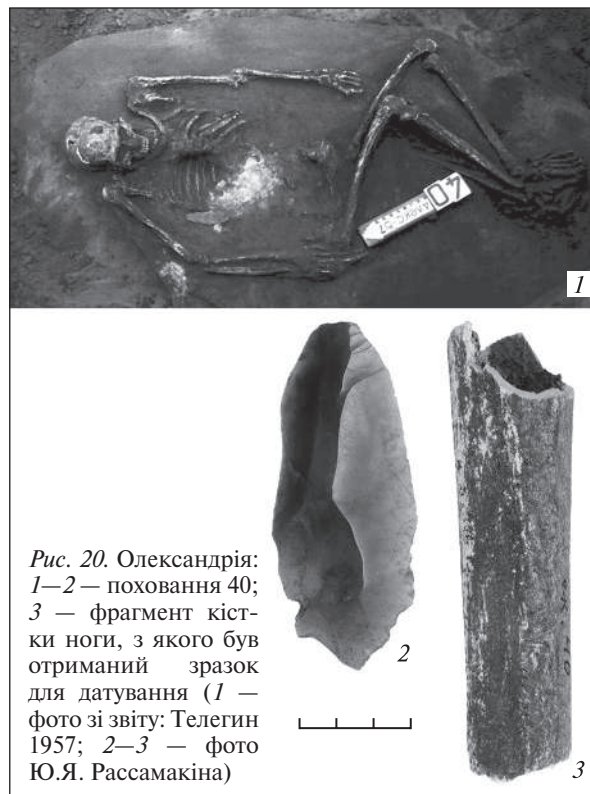

Рис. 20. Олександрія:
1—2 — поховання 40;
3 — фрагмент кістки
ноги, з якого був
отриманий зразок
для датування (1 —
фото зі звіту: Телегин
1957; 2—3 — фото
Ю.Я. Рассамакіна)

Таблиця 4. Радіовуглецеві дати для поховань Олександрійського та Олександрівського могильників

№	Пункт	Лабораторний №	Зразок	Дата (BP)	Дата (BC) OxCal 3.10	Джерело
Сіверський Донець						
1	Олександрія, могильник на поселенні, поховання 4	Ki-104	кістка людини	5470 ± 350	68.2 % probability 4750 (68.2 %) 3800 95.4 % probability 5300 (95.4 %) 3500	Telegin 1986
2	поховання 37—38 (кістяк 37)	Ki-8301	кістка людини	4730 ± 60	68.2 % probability 3640 (31.0 %) 3560 3540 (15.8 %) 3500 3430 (21.4 %) 3380 95.4 % probability 3640 (95.4 %) 3370	Котова 2003, с. 92
3	поховання 40	Ki-8300	кістка людини	4815 ± 60	68.2 % probability 3660 (20.3 %) 3620 3610 (47.9 %) 3520 95.4 % probability 3710 (87.9 %) 3490 3430 (7.5 %) 3370	
4	поховання 40	Poz-78001	фрагмент від кістки стегна людини	5555 ± 35	68.2 % probability 4446 (26.3 %) 4419 4400 (41.9 %) 4355 95.4 % probability 4455 (95.4 %) 4344	Рассамакін, Черних 2017, табл. 2
5	Олександрівськ, ґрунтовий могильник під курганами, курган 1, поховання 46	Ki-13002	кістка	5690 ± 70	68.2 % probability 4650 (2.2 %) 4640 4620 (66.0 %) 4450 95.4 % probability 4690 (95.4 %) 4360	Котова 2006, с. 80, табл. 14

Скоріш за все, основним аргументом для Н.С. Котової стали дві радіовуглецеві дати, отримані в Київській лабораторії для поховань 37—38 та 40 (Котова 2003, с. 92) (рис. 19; 20, 1, 2), які відповідають добі не раннього, а середнього енеоліту, і дійсно можуть відповідати раннім етапам розвитку косянтинівської культури у Нижньому Подонні (табл. 4, № 1; 2), так само як і часу існування дереївських пам'яток у басейні Сіверського Дінця. Але, виходячи з наявності у датованих похованнях довгих пластин з кременю, особливо у похованнях 37—38, такі пізні дати викликали сумніви.

Нещодавно в Познанській лабораторії була отримана нова дата для поховання 40 зі зразка кістки ноги, яка знаходилася серед матеріалів поселення у Наукових фондах ІА НАН України (рис. 20, 3) (Рассамакін, Черних 2017, табл. 2, № 4). Ця дата суттєво відрізняється від дати, опублікованої Н.С. Котовою (табл. 4, № 4), але чудово вписується в наявні дати для поховань доби раннього енеоліту (Rassamakin 2011, S. 81—85). Дата дещо раніша від дати з Олександрівського могильника (поховання 46), якщо говорити про регіон басейну Сіверського Дінця (табл. 4, № 5)²⁰, але є всі підстави датувати поховання з довгими пластинами Олександрівського могильника саме добою раннього енеоліту.

Підсумки

Ранні енеолітичні поховання у скорченому на спині положенні в могильниках Ігренів 8 та Олександрія об'єднують не тільки обрядові риси, які зберігаються і в більш пізній час, але й досить виразні крем'яні вироби на довгих та відносно довгих пластинах, які супроводжували похованих. Порівняльна фахова характеристика цих знахідок ще чекає свого дослідника, але у автора не викликає сумнівів відносна синхронність функціонування могильників у межах доби раннього енеоліту та, можливо, періоду т. зв. хіатусу, по термінології автора, у відношенні до окремих поховань Ігренського могильника. Це відповідає за схемою автора часу існування скелянської культури та пам'яток стогівського типу. По відношенню до Ігренського могильника ця позиція близька до думки Н.С. Котової, яка залишила за ними, як вище зазначалося, термін «серед-

ньостогівські». З точки зору інвентарю, поховання в обох могильниках можна віднести, за термінологією С.М. Кореневського, до групи ординарно-простих, які супроводжуються поодинокими знаряддями на довгих пластинах, часто покладених у руку похованого (Кореневський 2012, с. 87—92). Тобто, на відміну від існуючих поховань з більшим асортиментом престижних речей, включаючи мідні вироби, зокрема згадані вище поховання в Чаплях та окремі поховання Олександрівського могильника, ігренські та олександрівські поховання можна розглядати в інвентарному плані як «базові», або як перший ранг для соціально визначених поховань доби раннього енеоліту і в межах єдиного культурного явища.

- Гладилин В.Н. Отчет о раскопках у с. Каменные Потоки, Кременчуцкого района, Кировоградской области в 1960 году // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. — № 1960/36.
- Даниленко В.Н. Энеолит Украины. — Киев: Наукова думка, 1974.
- Добровольский А. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкасу Запорізької округи) // Збірник Краєвого дніпропетровського історично-археологічного музею. — Дніпропетровське, 1929. — Т. 1. — С. 61—160.
- Добровольский А.В. 8 Огренська неолітична стоянка // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. — № 1946/6а.
- Добровольский А. Восьма Ігренська неолітична стоянка // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1949. — Том II. — С. 243—251.
- Добровольский А.В. Могильник в с. Чапли // Археологія. — 1954. — IX. — С. 106—118.
- Житников В.Г., Ильюков Л.С. Новые памятники эпохи раннего металла на правом берегу Нижнего Дона // Донская археология. — 2002. — № 1—2. — С. 17—27.
- Кияшко В.Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тысячелетиях до н. э. — Азов: Азовский Краеведческий музей, 1994 (Донские Древности. — № 3).
- Кореневский С.Н. Рождение кургана (погребальные памятники энеолитического времени Предкавказья и Волго-Донского междуречья). — М.: ТАУС, 2012.
- Ковалева И.Ф. Нео-энеолитический могильник «Госпитальный холм» // Проблемы археологии Поднепровья III—I тыс. до н. э. (ред. И.Ф. Ковалева). — Днепропетровск: ДГУ, 1984. — С. 25—43.
- Ковалева И.Ф., Ромашко В.А., Шалобудов В.Н., Мухомад С.Е. Отчет о научно-исследовательской работе по теме: Археологические исследования в Днепропетровской области в 1991 году // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. — № 1991/137.
- Котова Н.С. Энеолитические материалы поселения и могильника у хут. Александрия на реке Оскол // Материалы и исследования по археологии Восточной Украины. — 2003. — № 1. — С. 78—97.
- Котова Н.С. Ігренський енеолітичний могильник // На пошану Софії Станіславівни Березанської (ред. В.В. Отрошенко). — Київ: Шлях, 2005. — С. 88—103.
- Котова Н.С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. — Луганск: изд-во ВГУ им. В. Даля, 2006.

²⁰ Про ці регіональні дати див.: Рассамакін, Черних 2017, с. 48—50.

- Котова Н.С. Деревинская культура и памятники нижнемихайловского типа. — Киев; Харьков: Майдан, 2013.
- Малюкевич А.Е., Петренко В.Г. Усатовский комплекс с фигурными пронизиями из кургана в низовьях Днепра // Древнее Причерноморье. Краткие сообщения Одесского Археологического Общества (отв. ред. С.Б. Охотников). — Одесса: ОАО, 1993. — С. 25—30.
- Миллер М.О. Звіт за археологічні дослідження терену затоплення Дніпра від р. Сури до р. Самари в 1931—32 рр. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — 1933. — Фонд 18. — № 145.
- Миллер М.А. Памятники родового общества на Игрнском полуострове // Проблемы истории докапиталистических обществ. — 1935. — № 9—10. — С. 162—178.
- Нераденко Т.М. Могильник Молюхів Бугор // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2009. — Вип. 9. — С. 91—97.
- Рассамакин Ю.Я. Оперiodизации Александровского энеолитического могильника // Дoba бронзы Доно-Донецкого региона (материалы 5-го украинско-российского полевого семинара) (ред. Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхин). — Киев; Воронеж. — 2001. — С. 95—100.
- Рассамакин Ю.Я. Проблемы периодизации энеолитических памятников Поволжья, Подонья и Северного Причерноморья на примере развития «скелянской» погребальной традиции // К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы. Мат-лы междунар. науч. конф. (отв. ред. П.Ф. Кузнецов). — Самара: изд-во ООО «НТЦ». — 2001а. — С. 84—92.
- Рассамакин Ю.Я. Про першу знахідку навершя кічкасько-го типу (з приводу одного зауваження) // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 2004. — № 2. — С. 5—37.
- Рассамакин Ю.Я. Поховання квітнянської культури доби міді в курганах степового Причорномор'я в контексті абсолютної хронології // Археологія. — 2013. — № 4. — С. 17—41.
- Рассамакин Ю.Я. Абсолютная хронология погребений из кургана 29 у хут. Шевченко (Шахта) // Черных Л.А., Дараган М.Н. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлук—Соленая—Чертомлык. — Киев: изд. О. Филук, 2014. — С. 495—504.
- Рассамакин Ю.Я. Унікальний могильник епохи енеолита на острові Хортиця в районі Дніпровських порогів (Україна): предварительные итоги изучения // Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы. Сб. статей в честь 60-летия И.В. Манзуры (ред. С. Церна, Б. Говедарица). — Кишинев: Stratum Plus. — 2016. — С. 145—167.
- Рассамакин Ю.Я., Будніков О.Б. Проблемы раннего степового энеолита у світлі вивчення нових пам'яток // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 128—142.
- Рассамакин Ю.Я., Евдокимов Г.Л. Новый энеолитический могильник на р. Ингулец и проблема выделения «постстоговских» погребений // Археологический альманах. — 2001. — № 10. — С. 71—86.
- Рассамакин Ю.Я., Черних Є.О. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині // Археологія. — 2017. — № 2. — С. 38—53.
- Рассамакин Ю.Я., Якубенко О.О., Сорокіна С.А. Скельна стоянка доби енеоліту «Кічкас IX-II» (Середній Стіг II): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці та їх музеєфікація (наук. ред. Н.О. Гаврилюк). — Запоріжжя: Дике поле. — 2006. — Вип. 1. — С. 43—89.
- Рижов С.М. Небелівська група пам'яток трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 101—114.
- Рижов С.М. Сучасний стан вивчення культурно-історичної спільності Кукутень-Трипілья на території України // О. Ольжич. Археологія (ред. Ю. Рассамакін, С. Рижов). — Київ: вид-во імені Олени Теліги. — 2007. — С. 432—476.
- Телегин Д.Я. Исследование поселения и могильника позднейшего неолита — начала эпохи металла около с. Александрии на р. Осколе (Отчет о работе неолитического отряда Оскольской экспедиции 1956 года) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1956/4.
- Телегин Д.Я. Исследование поселения и могильника энеолитического времени около с. Александрия на р. Осколе (Отчет о работе неолитического отряда Оскольской экспедиции на р. Осколе 1956—1957 гг.) // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1957/4.
- Телегин Д.Я. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрия // Краткие сообщения по истории и археологии АН УССР. — Вип. 9. — 1959. — С. 10—20.
- Телегин Д.Я. Середньостоговська культура епохи міді. — Київ: Наукова думка, 1973.
- Телегин Д.Я. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Украины // Археология Украинской ССР. — Том 1 (ред. Д.Я. Телегин). — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 305—320.
- Телегин Д.Я. Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я // Археологія. — 1987. — 60. — С. 17—30.
- Телегин Д.Я. Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите—энеолите // Каменный век на территории Украины (ред. В.И. Неприна). — Киев: Наукова думка, 1990. — С. 6—17.
- Телегин Д.Я. До питання про культурну атрибуцію поховань постмаріупольського типу та виділення так званої «квітнянської» культури в степовому енеоліті України // Проблеми археології Подніпров'я (від. ред. І.Ф. Ковальова). — Дніпропетровськ: ДДУ, 1999. — С. 61—69.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Кравец І.В., Зализняк Л.Л. Отчет о работе экспедиции «Днепр—Донбасс» в 1975 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1975/4.
- Телегин Д.Я., Зализняк Л.Л. Отчет об археологических исследованиях на Игрнской 8 стоянке в 1974 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1974/17.
- Телегин Д.Я., Зализняк Л.Л., Козловский А.А., Балакин С.А. Отчет о работе на поселении Игрень 8 в 1976 году // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1976/3.
- Телегин Д.Я., Зализняк Л.Л., Нужный Д.Ю. Отчет об археологических исследованиях в Надпорожье и в Крыму 1986 г. // Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. — № 1986/29.
- Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Среднестоговская и новоданиловская культуры энеолита азово-черноморского региона. — Луганск: Шлях, 2001.
- Телегин Д.Я., Филенко О.С. Могильник среднестоговской культуры в Днепропетровском Надпорожье // Советская археология. — 1982. — № 1. — С. 80—87.
- Цвек Е.В., Рассамакин Ю.Я. Поселение восточнотрипольской культуры Мирополье и проблема относитель-

- ной хронологии поселений типа Средний Стог 2 // *Stratum plus 2: Земля Триполиада*. — 2003. — С. 218—245.
- Hedges R.E.M., Housley R.A., Bronk Ramsey C., Klinken G.J. Van Radiocarbon Dates from the Oxford AMS System: Archaeometry Datelist 20 // *Archaeometry*. — 1995. — № 37, 2. — P. 417—430.
- Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence from the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Science*. — 2009. — № 36. — P. 256—264.
- Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500—2300 BC // Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A. & Tatarintseva N. Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. McDonald Institute Monographs. — Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research. — 1999. — P. 59—182.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt. — Ende des 4. Jt. v. Chr.) // *Archäologie in Eurasien*. — Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004. — Band 17.
- Rassamakin Ju. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten // *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000—500 v. Chr.)*. — Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen (Hrsg. E. Sava, B. Govedarica und, B. Hänsel). — Rahden/ Westf.: Leidorf, 2011. — S. 80—100.
- Telegin D.J. Über kulturelle Kontakte zwischen der Neo-Äneolithischen Bevölkerung des nordpontischen Gebietes und Balkan — Donauregion // *Hügelbestattung in der Karpaten — Donau — Balkan — Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985* (Hrsg. D. Srejovic, N. Tasic). — Beograd, 1987. — S. 37—44.
- Telegin D.J. Gräberfelder des Mariupoler Typs und der Srednij Stog-Kultur in der Ukraine (mit Fundortkatalog) // *Die Kupferzeit als historische Epoche* (Hrsg. J. Lichardus). — Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1991. — Teil 1. — S. 55—83.

Надійшла 31.10.2017

Ю.Я. Рассмакин

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела энеолита—бронзы Института археологии НАН Украины

МОГИЛЬНИКИ ИГРЕНЬ (ОГРИНЬ) 8 И АЛЕКСАНДРИЯ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА: ПРОБЛЕМЫ ДАТИРОВАНИЯ И КУЛЬТУРНОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ

Автор рассматривает вопросы хронологии известных могильников. Прежде всего, в статье пересматривается расположение ряда погребений могильника Игрень 8 и уточняется точка зрения самого автора, предложенная им ранее. Важным моментом для этого послужил пересмотр парного биритуального погребения 7—8 из раскопок 1932 г., с трипольским расписным кубком второй половины Триполья В/2. Автор приводит аргументы о том, что речь идет о двух разновременных погребениях. В целом, выделяются погребения эпохи раннего энеолита с характерным для них положением на спине с согнутыми в коленях ногами, в сопровождении кремневых изделий, прежде всего, орудий, изготовленных на длинных пластинах. Вторая, более поздняя группа представлена двумя «вытянутыми» погребениями, время которых определяется по трипольскому кубку. Относительно могильника Александрия автор подтверждает свою ранее высказанную позицию о раннеэнеолитическом возрасте погребений с длинными кремневыми пластинами, приводя дополнительные аргументы, включая публикацию новой радиоуглеродной даты для одного из погребений. По терминологии автора, погребения обоих могильников рассматриваются в рамках существования так называемой скелянской культуры, а в могильнике Игрень некоторые погребения могли совершаться в период так называемого «хиатуса», когда в Поднепровье существовали памятники стоговской группы.

К л ю ч е в ы е с л о в а: ранний энеолит, грунтовые могильники, скелянская культура, стоговская группа памятников, вытянутые погребения, кремневые ножеподобные пластины.

Yurii Ya. Rassamakin

PhD, senior research fellow of the Chalcolithic and Bronze Ages Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine

IHREN (OHREN) 8 AND OLEKSANDRIIA BURIAL GROUNDS OF CHALCOLITHIC PERIOD: PROBLEMS OF DATING AND CULTURAL INHERING

The author discusses the issues of chronology of the known burial grounds. In this article, first of all, the location of a series of burials at Ihren 8 cemetery is revised and the earlier proposed point of view of the author himself is refined. An important moment for that was a revision of a paired bi-ritual burial 7-8 from the excavations in 1932 with the Trypillian painted cup of the second half of the Trypillia B/2. The author presents the arguments for the assumption that the two burials were made not at the same time. As a whole, singled out are the Early Chalcolithic burials with the peculiar for them position on a back with bended knees, accompanied by flint products, first of all tools made on long blades. The second later group is represented by two supine burials which date is determined by a Trypillian cup. Concerning Oleksandriia burial ground, the author confirms his earlier expressed position on the Early Chalcolithic age of the burials with long flint blades, presenting additional arguments, one of which is a publication of a new radiocarbon date for one of the burials. Based on the author's terminology, graves of the both burial grounds are considered within the borders of the so called Skelienska culture existence,

while in Ihren burial ground several burials could be made in the period of so called «hiatus» when there were the Stohivska group sites in the Dnipro River region.

Key words: the Early Chalcolithic, burial grounds, the Skelianska culture, Stohivska group of monuments, supine burials, flint knife-shaped pieces.

References

- Danilenko V.N. Eneolit Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka, 1974.
- Dobrovolskyi A. Zvit za arkeolohichni doslidy na terytorii Dniprelstanu r. 1927 (okolitsi s. Kichkasu Zaporizkoi okruhy). *Zbirnyk Kraievoho dnipro-petrovskoho istorychno-arkheolohichnoho muzeiu*. Dnipropetrovsk, 1929a, vol. 1, pp. 61-160.
- Dobrovolskyi A.V. Neolitychna statsiia na ostrovi Vynohradnomu (shchodennyk rozkopok). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Vseukrainskyi arkheolohichnyi komitet* /Dn., 1929b, no 46.
- Dobrovolskyi A.V. Prodovzhennia rozkopok neolitychnoi statsii na Vynohradnomu (Lantukhivskomu) ostrovi. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Vseukrainskyi arkheolohichnyi komitet*/Dn., 1930, no 61.
- Dobrovolskyi A.V. 8 Ohrinska neolitychna stoianka. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no 1946/6a.
- Dobrovolskyi A. Vosma Ihrynska neolitychna stoianka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*. 1949, vol. II, pp. 243-251.
- Dobrovolskyi A.V. Mohyl'nyk v s. Chapli. *Arkheolohiia*. 1954, vol. IX, pp. 106-118.
- Gladilin V.N. Otchet o raskopkakh u s. Kamennyye Potoki, Kremenchuk'skogo raiona, Kirovogradskoi oblasti v 1960 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no 1960/36.
- Hedges R.E.M., Housley R.A., Bronk Ramsey C., Klinken G.J. Van. Radiocarbon Dates from the Oxford AMS System: Archaeometry Datelist 20. *Archaeometry*. 1995, no. 37, 2, pp. 417-430.
- Kiiashko V.Ya. Mezhdru kamnem i bronzoi (Nizhneie Podonie v V-III tysiacheletiiakh do n.e. *Donskii drevnosti*. 1994, no. 3.
- Korenevskii S.N. Rozhdeniie kurgana (pogrebalnye pamiatniki eneoliticheskogo vremeni Predkavkazia i Volgo-Donskogo mezhdurech'ia). Moskva: TAUS, 2012.
- Kotova N.S. Eneoliticheskie materialy poseleniia i mogilnika u khut. Aleksandriia na reke Oskol. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Vostochnoi Ukrainy*. 2003, no. 1, pp. 78-97.
- Kotova N.S. Igrenskii eneoliticheskii mogilnik. In: *V.V. Otroshchenko (Ed.) Na poshanu Sofii Stanislavivny Berezanskoi*. Kyiv: Shliakh, 2005, pp. 88-103.
- Kotova N.S. Rannii eneolit stepnogo Podneprov'ia i Priazovia. Luhansk: VNU im. V. Dalia, 2006.
- Kotova N.S. Dereivskaiia kultura i pamiatniki nizhnemikhailovskogo tipa. Kyiv; Kharkiv: Maidan, 2013.
- Kovaleva I.F. Neo-eneoliticheskii mogilnik «Gospitalnyi Kholm». In: *I.F. Kovaleva (Ed.) Problemy arkheologii Podneprov'ia III-I tys. do n. e.* Dnipropetrovsk: Dnepropetrovskii gosudarstvennyi universitet, 1984, pp. 25-43.
- Kovaleva I.F., Romashko V.A., Shalobudov V.N., Mukhopad S.E. Otchet o nauchno-issledovatel'skoi rabote po teme: Arkheologicheskie issledovaniia v Dnepropetrovskoi oblasti v 1991 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no 1991/137.
- Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R. The Radiocarbon Reservoir Effect: New Evidence from the Cemeteries of the Middle and Lower Dnieper Basin, Ukraine. *Journal of Archaeological Science*, 2009, no. 36, pp. 256-264.
- Maliukovich A.E., Petrenko V.G. Usatovskii kompleks s figurnymi proniziami iz kurgana v nizoviiakh Dnestra. Drevneie Prichernomorie. In: *S.B. Okhotnikov (Ed.) Kratkiiie soobshcheniia Odesskogo Arkheologicheskogo Obshchestva*. Odesa: OAO, 1993, pp. 25-30.
- Miller M.O. Zvit za arkeolohichni doslidy terenu zatoplennia Dnipra vid r. Sury do r. Samary v 1931-1932 rr. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, 1933, Fond 18, no 145.
- Miller M.A. Pamiatniki rodovogo obshchestva na Igrenskom poluostrove. *Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv*. 1935, no 9-10, pp. 162-178.
- Neradenko T.M. Mohyl'nyk Moliukhiv Bugor. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 2009, iss. 9, pp. 91-97.
- Rassamakin Yu. The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC. In: *Levine M., Rassamakin Yu., Kislenko A.&N. Tatarintseva. Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Institute Monographs, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 1999, pp. 59-182.
- Rassamakin Yu.Ya. O periodizatsii Aleksandrovskogo eneoliticheskogo mogilnika. *Yu. M. Brovender, V.V. Otroshchenko, A.D. Priakhin (Eds.) Doba bronzы Dono-Donetskogo rehionu (materialy 5-ho ukrainsko-rosiiskoho poliovo-ho seminaru)*. Kyiv; Voronezh, 2001a, pp. 95-100.
- Rassamakin Yu.Ya. Problema periodizatsii eneoliticheskikh pamiatnikov Povolzh'ia, Podonia i Severnogo Prichernomoria na primere razvitiia «skelianskoi» pogrebalnoi traditsii. *P.F. Kuznetsov (Ed.) K stoletiiu periodizatsii V.A. Gorodtsova bronzovogo veka yuzhnoi poloviny Vostochnoi Evropy. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Samara: Izdatel'stvo OOO «NTZ», 2001b, pp. 84-92.
- Rassamakin Yu.Ya. Pro pershu znakhidku navershia kichkaskoho typu (z pryvodu odnogo zauvazhennia). *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, no. 2, 2004, pp. 5-37.
- Rassamakin Ju. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit (Gräber aus der Mitte des 5. Jt.-Ende des 4. Jt. v. Chr.). Archäologie in Eurasien. Band 17. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 2004.
- Rassamakin Ju.J., 2011. Zur absoluten Chronologie des Äneolithikums in den Steppen des Schwarzmeergebietes anhand neuer C14-Daten. *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000-500 v. Chr.). Band 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen (Hrsg. E. Sava, B. Govedarica und, B. Hänsel)*. Rahden/Westf.: Leidorf, 2011, pp. 80-100.

- Rassamakin Yu.Ya. Pokhovannia kvitianskoi kultury doby midi v kurhanakh stepovoho Prychornomorja v konteksti absoliutnoi khronolohii. *Arkheolohiia*. 2013, no. 4, pp. 17-41.
- Rassamakin Yu.Ya. Absoliutnaia khronologiia pogrebenii iz kurgana 29 u khut. Shevchenko (Shakhta). In: *Chernykh L.A., Daragan M.N. Kurgany epokhi eneolita-bronzy mezhdurechia Bazavluk-Solenaia-Chertomlyk*. Kyiv: Vydavets O. Filiuk, 2014, pp. 495-504.
- Rassamakin Yu.Ya. Unikalnyi mogilnik epokhi eneolita na ostrove Khortitsa v raione Dneprovskikh porogov (Ukraina): predvaritelnye itogi izucheniia. *S. Tserna, B. Govedarica (Eds.) Kulturnye vzaimodeistviia. Dinamika i smysly. Sbornik statei v chest 60-letii I.V. Manzury*. Kishinev: Stratum Plus, 2016, pp. 145-167.
- Rassamakin Yu.Ya., Budnikov O.B. Problemy rannioho stepovoho eneolitu u svitli vyvchennia novykh pamiatok. *Arkheolohiia*. 1993, no. 3, pp. 128-142.
- Rassamakin Yu.Ya., Yevdokimov G.L. Novyi eneoliticheskii mogilnik na r. Ingulets i problema vydeleniia «poststogovskikh» pogrebenii. *Arkheologicheskii almanakh*, 2001, no. 10, pp. 71-86.
- Rassamakin Yu.Ya., Chernykh E.O. Pokhovannia doby rannioho eneolitu na Luhanshchyni. *Arkheolohiia*. 2017, no. 2, pp. 38-53.
- 2) Rassamakin Yu.Ya., Yakubenko O.O., Sorokina S.A. Skelna stoianka doby eneolitu «Kichkas IX-II» (Serednii Stih II): suchasnyi stan vyvchennia koleksii (do 80-richchia doslidzhennia pamiatky). *N.O. Havryliuk (Ed.) Arkheolohichni pamiatky Khortytsi ta ikh muzeifikatsiia*. Zaporizhzhia: Dyke pole, 2006, iss. 1, pp. 43-89.
- Ryzhov S.M. Nebelivska hrupa pamiatok trypilskoi kultury. *Arkheolohiia*. 1993, no. 3, pp. 101-114.
- Ryzhov S.M. Suchasnyi stan vyvchennia kulturno-istorychnoi spilnosti Kukuten-Trypilla na terytorii Ukrainy. In: *Yu. Rassamakin, S. Ryzhov (Eds.) O. Olzhych. Arkheolohiia*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihi, 2007, pp. 432-476.
- Telegin D.Ya. Issledovaniie poseleniia i mogilnika pozdneishego neolita — nachala epokhi metalla okolo s. Aleksandrii na r. Oskole (Otchet o rabote neoliticheskogo otriada Oskolskoi ekspeditsii 1956 goda). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1956/4.
- Telegin D.Ya. Issledovaniie poseleniia i mogilnika eneoliticheskogo vremeni okolo s. Aleksandrii na r. Oskole (Otchet o rabote neoliticheskogo otriada Oskolskoi ekspeditsii 1956-1957 gg.). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1957/4.
- Telegin D.Ya. Eneoliticheskoe poseleniie i mogilnik u khutora Aleksandrii. *Kratkie soobshcheniia po istorii i arkheologii AN USSR*, iss. 9, 1959, pp. 10-20.
- Telegin D.Ya. Seredniostohivska kultura epokhy midi. Kyiv: Naukova dumka, 1973.
- Telegin D.Ya. Srednestogovskaia kultura i pamiatniki novodanilovskogo tipa v Podneprovie i stepnom Levoberezhie Ukrainy. In: *Arkheologiya Ukrainskoi SSR*. vol. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1985, pp. 305-320.
- Telegin D.Ya. Kulturna nalezhnist i datuvannia vyprostanykh eneolitychnykh pokhovan Stepovoho Podniprovja. *Arkheolohiia*. 1987, iss. 60, pp. 17-30.
- Telegin D.J. Über kulturelle Kontakte zwischen der Neo-Äneolithischen Bevölkerung des nordpontischen Gebietes und Balkan-Donauregion. *D. Srejovic, N. Tasic (Hrsg.) Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*. Beograd, 1987, pp. 37-44.
- Telegin D.Ya. Stepnoie Podneprovie i Nizhneie Podunavie v neolite-eneolite. *V.I. Neprina (Ed.) Kamennyi vek na territorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 1990, pp. 6-17.
- Telegin D.J. Gräberfelder des Mariupoler Typs und der Srednij Stog-Kultur in der Ukraine (mit Fundortkatalog). *Die Kupferzeit als historische Epoche (Hrsg. J. Lichardus)*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 1991, Teil 1, pp. 55-83.
- Telegin D.Ya. Do pytannia pro kulturnu atrybutsiu pokhovan postmariupolskoho typu ta vydilennia tak zvanoi kvitianskoi kultury v stepovomu eneoliti Ukrainy. *I.F. Kovaliova (Ed.) Problemy arkheolohii Podniprovja*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet, 1999, pp. 61-69.
- Telegin D.Ya., Beliaiev A.S., Kravets I.V., Zalizniak L.L. Otchet o rabote ekspeditsii «Dnepr-Donbass» v 1975 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1975/4.
- Telegin D.Ya., Zalizniak L.L. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiah na Igrenskoi 8 stoianke v 1974 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1974/17.
- Telegin D.Ya., Zalizniak L.L., Kozlovskii A.A., Balakin C.A. Otchet o rabote na poselenii Igren 8 v 1976 godu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1976/3.
- Telegin D.Ya., Zalizniak L.L., Nuzhnyi D.Yu. Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniiah v Nadporozhie i v Krymu 1986 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, no. 1986/29.
- Telegin D.Ya., Nechitailo A.L., Potekhina I.D., Panchenko Yu.V. Srednestogovskaia i novodanilovskaia kultury eneolita azovo-chernomorskogo regiona. Luhansk: Shliakh, 2001.
- Telegin D.Ya., Filenko O.S. Mogilnik srednestogovskoi kultury v Dneprovskom Nadporozhie. *Sovetskaia arkheologiya*. 1982, no. 1, pp. 80-87.
- Tsvek E.V., Rassamakin Yu.Ya. Poseleniie vostochnotripolskoi kultury Miropolie i problema odnositelnoi khronologii poselenii tipa Srednii Stog 2. *Stratum plus 2: Zemlia Tripoliada*. 2003, pp. 218-245.
- Zhitnikov V.G., Iliukov L.S. Novye pamatniki epokhi rannego metalla na pravoberezhie Nizhnego Dona. *Donskaia arkheologia*. 2002, no. 1-2, pp. 17-27.

С.А. Скорий, В.М. Саєнко *

ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН (до 110-річчя від дня народження)

Стаття присвячена ювілею Олексія Івановича Тереножкіна — видатного археолога, доктора історичних наук, професора, засновника київської школи скіфознавства. Розглянуті його життєвий шлях та наукова творчість, висвітлені основні досягнення вченого, який збагатив своїми дослідженнями археологічну науку Росії, Середньої Азії, України.

Ключові слова: О.І. Тереножкін, історіографія, скіфи, Поволжя, Приуралля, Середня Азія, Україна, історія археології.

Діяльність археолога вимірюється не лише глибиною аналізу та складністю проблематики, яку він розробляє, але й комплексністю підходу, обсягами та географією його польових робіт, що значною мірою визначає дослідницькі діапазони. У цьому сенсі доля та наукова біографія проф. О.І. Тереножкіна, чие 110-річчя вшановує вся велика археологічна спільнота, є показовими і багато у чому повчальними (рис. 1)¹.

Осмисленню напрацювань цього вченого по дослідженню різних історичних періодів та окремих археологічних культур на просторах євразійських степів, прилеглих лісостепових, передгірних і напівпустельних зон присвячена досить представницька історіографія, створена за останні десятиліття (Лесков 1967; Мозолевський, Черненко 1978; Мурзін 1996; Гаврилюк 2007; Скорий 2010). Його роботи продовжують перебувати у центрі уваги, про видатного діяча з повагою, вдячністю та любов'ю згадують його колеги, послідовники, учні. Однак

оцінка наукової спадщини О.І. Тереножкіна на тлі попередніх напрацювань та з урахуванням сучасних досягнень потребують, без перебільшення, кількох монографічних досліджень. Актуальним також було б видання як вибраного, так і академічного зібрання його творів. На сьогоднішній день перевиданими залишаються лише дві статті вченого: «Об этнической принадлежности племен скифского времени в Правобережной Лесостепи» та «Согд и Чач» (Антология 1996).

Разом з тим, не тільки наукові заняття, але й саме життя О.І. Тереножкіна було настільки цікавим, насиченим різноманітними яскравими подіями, що нині, святкуючи ювілей від дня народження (26 листопада 1907 р.), варто згадати і віхи його біографії.

Історія роду Тереножкіних сягає своїм корінням подій церковного розколу XVII ст., коли незгодні з реформами патріарха Нікона масово мігрували із Росії на землі Речі Посполитої. Предки Олексія Івановича оселилисядесь у північній Україні, а за правління Катерини II були репатрійовані в заволзькі степи. Там, у вигинах р. Великий Іргіз, повернуті старообрядці заснували в заплавах лісах на давно покинутих руїнах якогось золотоординського міста, станицю Мечетна. Згодом вона стала повітовим центром Ніколаєвськом, знаменитим своєю торгівлею зерном і борошном. Спочатку культурне життя за межами численних монастирів обмежувалося, головним чином, заходами стосовно підвищення грамотності та боротьбою з народним пияцтвом. Але освітній рівень серед різних соціальних верств поступово зростав, і в руслі цих змін батько Олексія — Іван Олександрович — відкриває у 1893 р. книжковий магазин, продовжуючи сімейну традицію. Відомо, що батько Івана, Олександр Андрійович Тереножкін, був офіце-нею і, пересуваючись з коробом за плечима, теж торгував книгами, церковними предметами і різними дрібницями, а потім мав свою лавку (Саєнко 2014).

Революція принесла в Заволжя багато змін. На хвилі масового ентузіазму місцева інтеліген-

* СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, idanfirs@ukr.net
САЄНКО Валерій Миколайович — керівник археологічної групи Токмацького краєзнавчого музею, saykolaksay@yandex.ru

¹ Фотографії надані Андрієм Олексійовичем Іллінським.

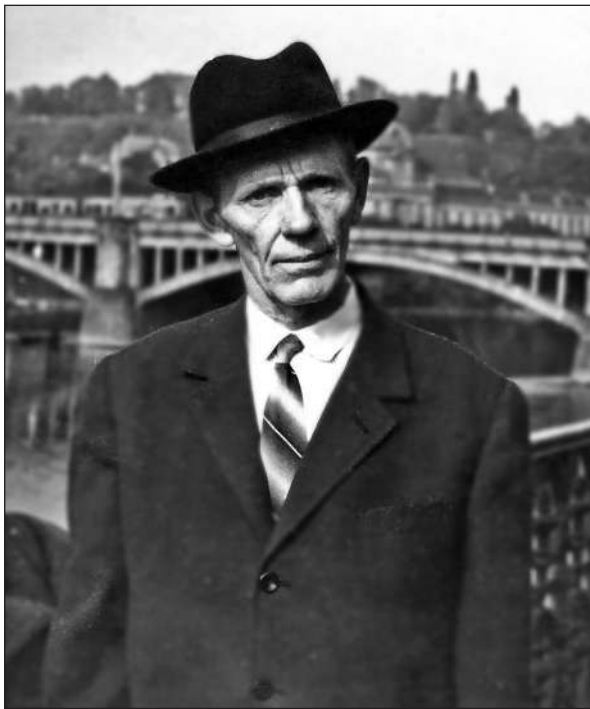

Рис. 1. О.І. Тереножкін, 1961 р., м. Прага, набережна р. Влтави біля Манесового мосту

ція почала створювати науково-просвітницькі товариства, ламався сам патріархальний уклад купецьких і селянських родин, який раніше ніяк не дозволив би відволікатися на неприбуткові справи на кшталт археології. Але найважливішою передумовою було те, що зі «столиць» на периферію через небезпеку і голод виїжджали науковці. Так, зокрема, у Самарі опинилися такі вчені, як П.Ф. Преображенський, В.В. Гольмстен, В.Н. Перетц, В.П. Адріанова-Перетц, майбутній академік М.Н. Тихомиров та інші, а це дало змогу відкрити у місті університет, орієнтований на розвиток гуманітарних дисциплін. У сфері інтелектуального впливу цього центру знаходилось і м. Ніколаєвськ, вже перейменоване за пропозицією В.І. Чапаєва на м. Пугачов.

Лектори з губернії закликали до проведення археологічних розкопок, на що, як це зазвичай буває, першими відгукнулися місцеві хлопчики. Вже з 1919 р. одинадцятирічний Олексій Тереножкін починає збирати в берегових розмивах уламки кераміки і приносить знахідки до музею. Навесні 1921 р. представники місцевого «Товариства світознавства» проводять на околиці міста дослідження невеликих курганів, потривожених підлітками-пастухами. Це, власне, і були найперші археологічні розкопки, в яких узяв діяльну участь гімназист Олексій Тереножкін (Саєнко 2014).

Незабаром же в усій країні починає проводитися політика розвитку краєзнавства. Кураторством над дослідками пугачовського музею займалася Віра Володимирівна Гольмстен, і влітку 1926 р. до неї в експедицію пішки відправляється Олексій, здійснюючи на своєму шляху археологічні розвідки (Шевченко, 2007). Восени він вступає на археолого-етнологічне відділення Вищих курсів при Самарському товаристві краєзнавства (на той час університет вже закритий, бо професура повернулася додому) — це давало «середню археологічну» освіту. Тоді ж, у 1927—1928 рр., Тереножкін починає свої перші самостійні розкопки, досліджуючи два поселення епохи бронзи і невеликі кургани золотоординського часу (Саєнко 2012). Достроково закінчивши курси, він продовжує навчання в Московському університеті (тоді І-му МДУ).

Наприкінці 1920-х рр. життя в університетах вирувало: студенти могли «проробляти» професорів на зборах, в аудиторіях виступали такі кумири, як А.В. Луначарський, М.І. Бухарін, В.В. Маяковський, а в гуртожитках до самого ранку велися гарячі суперечки про шляхи будівництва нового життя. Етнологічний факультет, куди вступив Олексій Іванович, склався у 1928 р. з етнографічного відділення (репрезентованого школою Д.А. Анучина) — там викладалася також археологія — і відділення історико-археологічного, де працювали В.А. Городцов, Ю.В. Готьє. Разом з Олексієм на етнофаку вчилися Борис Рибakov (Саєнко 2017), Сергій Толстов, Тетяна Жданко, Євген Крупнов, Микола Прокошев, Борис Веймарн, майбутня письменниця Наталя Баранська.

О.І. Тереножкін належить, безумовно, до школи В.О. Городцова (перша наставниця Олексія, В.В. Гольмстен, також була його ученицею). Питання про наукові школи взагалі досить складне і багатогранне через специфіку конкретних проявів. Сучасна історіографія, наприклад, вважає за краще говорити про наукові спільноти як більш коректне визначення. Забігаючи наперед, відзначимо, що Тереножкін, створивши згодом українську школу скіфознавства (і, почасти, школу «бронзовиків»), у результаті став одним з тих учених, які забезпечили спадкоємність від дореволюційної історико-археологічної думки до досліджень в сучасних наукових інституціях.

А тоді студент О.І. Тереножкін успішно розпочав дослідницьку роботу: влітку 1929 р. здійснив розвідки в долині р. Чу в Північному Киргизстані (експедиція Антропологічного науково-дослідного інституту МДУ). На від-

критих ним археологічних пам'ятках наступного року проводила розкопки Палеоетнологічна експедиція Академії історії матеріальної культури (АІМК). Також в середині жовтня він влаштувався на роботу в Державного історичного музею (ДІМ), у відділ докласового суспільства.

Однак після «року великого перелому» репресії серед вчених набули системного характеру: проведено «академічну справу», повного розгрому зазнав краєзнавчий рух, почалася ліквідація навчальних закладів історичного профілю, критикують методи досліджень В.А. Гордцова. Ця хвиля зачепила і Олексія Тереножкіна — він був виключений з останнього курсу університету за «приховування соціального походження».

Це, звичайно, не посприяло ані науковій роботі, ані кар'єрному зростанню молодого вченого. Влітку він ще рушає вдруге до Північної Киргизії знімати плани середньовічних фортець в долині р. Талас, але потім змушений виїхати до Зауралля, де завідує музеєм у м. Алапавську Свердловської обл. (музей і зараз знаходиться у тій самій будівлі). На р. Нейва Олексій замальовує наскальні зображення і проводить невеликі розкопки на неолітичних стоянках. Восени йому пощастило повернутися до Москви, і, змінивши кілька місць роботи, О.І. Тереножкін влаштовується в Товариство пролетарського туризму і екскурсій (ОПТЕ). І хоча від дирекції ДІМ надходять привабливі пропозиції створити в музеї відділ феодалізму Середньої Азії, цьому заважає квартирне питання — сім'я Тереножкіних живе у відомчому будинку.

У цей час починається співпраця Олексія Івановича з Борисом Миколайовичем Граковим, тоді вже досить відомим московським археологом. У 1932 р. вони планували разом провести розвідки вздовж нижньої течії р. Урал, від м. Уральська до м. Гур'єва (близько 500 км), але Б.М. Граков одразу припинив свою участь в експедиції, і в результаті О.І. Тереножкін сам пройшов менше половини маршруту.

Наступного року вчені працюють у верхів'ях цієї річки — проводять розвідки та розкопки на новобудовах в керованій Б.М. Граковим експедиції. 1938 р. О.І. Тереножкін вперше бере участь у дослідженні скіфських курганів в Україні, біля м. Нікополь. Набагато пізніше, у 1955 р. вони з Б.М. Граковим окремими загонами проводили розкопки на Суботівському городищі в Середньому Подніпров'ї (Саєнко 2015).

Підводячи підсумок своїм раннім захопленням, Олексій Іванович підготував статтю про заволзькі поселення епохи пізньої бронзи (не-

опублікована) і від того часу починає спеціалізуватися на середньовічній проблематиці. Він пише статті про пізньосередньовічний могильник біля м. Орська, про знахідку під час розкопок музичного інструменту (не опубліковані), рецензії на роботи А.Ю. Якубовського та Б.Д. Грекова про Золоту Орду².

З 1934 р. О.І. Тереножкін знову працює в ДІМ та готується до вступу в аспірантуру при ДАІМК. Однак дисертація виявилася не підготовленою — науковим керівником був С.П. Толстов, а його аспіранти, схоже, часто знаходилися у стані «вільного плавання».

Виходячи з напрямку публікацій того часу, темою дисертації була періодизація культур казахстанських степів та Семиріччя. Тоді вчений уперше дав цілісну картину археологічних відповідностей до «Нарисів історії Семиріччя» В.В. Бартольда. Монографічно археологію регіону потім розглянув А.Н. Бернштам в роботах «Археологічний нарис Північної Киргизії» та «Історико-культурне минуле Північної Киргизії за матеріалами Великого Чуйського каналу». На останню Олексій Іванович вже після війни написав рецензію (Тереножкін 1947).

У цей же час починається знайомство Олексія Івановича зі старожитностями Хорезму. З його спогадів бачимо, як глибоко він опрацьовував усю доступну йому літературу з середньоазійської проблематики, яку знайшов у Ленінській бібліотеці, копіював карти і схеми, на яких були зображені селища та руїни стародавніх міст. Вже тоді він дійшов висновку про перспективність для археологічних відкриттів саме правобережжя Амудар'ї. Його припущення стало реальністю буквально через кілька років. З 1934 р. почався по-справжньому плідний період археологічних досліджень О.І. Тереножкіна в Середній Азії, який тривав до 1948 р. і був перерваний лише війною.

Він став учасником і організатором розвідок та розкопок багатьох експедицій на території Киргизстану, Казахстану, Таджикистану і особливо Узбекистану. У 1934 р. у складі експедиції М.В. Воеводського, спільно з А.А. Потаповим, молодий археолог здійснив дослідження у Хорезмі, в області нижньої течії Амудар'ї. Основним об'єктом вивчення тоді стало середньовічне городище Замахшар з прекрасно збе-

² У нашій статті, яка вийшла в збірці, присвяченій 110-річчю від дня народження О.І. Тереножкіна (Скорий, Саєнко 2017), наводиться список багатьох наукових праць вченого з різноманітних питань євразійської археології. Це позбавляє нас від необхідності наводити в цій роботі докладну бібліографію.

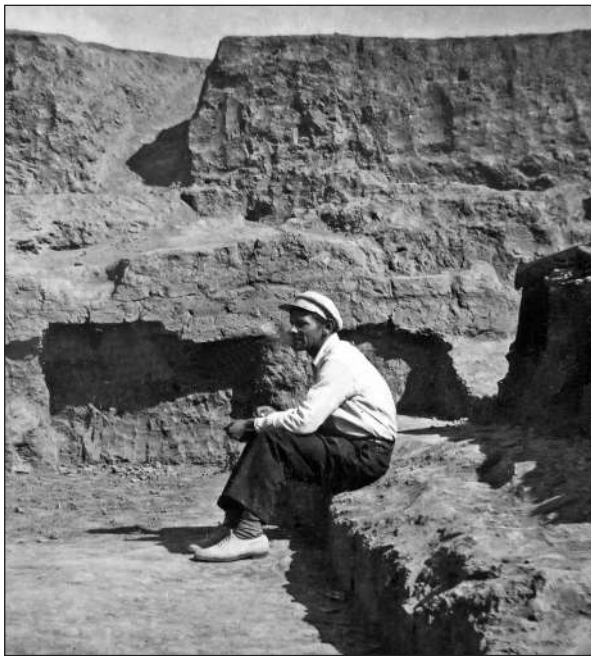

Рис. 2. На розкопках у Середній Азії

реженими фортифікаційними спорудами. Тут були проведені невеликі розкопки на місцях горнів для випалу розписної полив'яної кераміки. Під час цих робіт зібрано також і фрагменти теракотових та алебастрових статуеток, яким спочатку не надали особливого значення. Виявилося, що це були знахідки з давнього Замахшара, залишки якого залягали під шаром наносного піску, але це стало зрозумілим пізніше. У 1937 р., коли С.П. Толстов (на той період вчений секретар Московського відділення ДАІМК) вирішив створити багаторічну експедицію для досліджень в Середній Азії, О.І. Тереножкін (тоді аспірант) запропонував провести роботи в Хорезмі, з метою пошуку пам'яток доаравського часу, при цьому розпочати їх на правобережжі Амудар'ї. Влітку О.І. Тереножкін, який, фактично, був і начальником, і єдиним науковим співробітником Хорезмської експедиції 1937 р., в пустельних мертвих місцевостях на схід від м. Турткуль виявив групу (більше 30) видатних пам'яток доісламського Хорезма. Серед них особливо виділялися своїми розмірами і станом збереженості ранньосередньовічна фортеця Беркут-кала і комплекс античних фортець Аяз-кала. Це поклало початок багаторічним плідним роботам Хорезмської експедиції. Однак, блискучі результати і розуміння величезних перспектив змушують С.П. Толстова залишити за собою керівництво експедицією (Arzhantseva 2014). Йому також дісталася для наукової обробки та публікації передана Тереножкіним унікальна

колекція зібраних монет — написи на них були першими зразками хорезмійських алфавіту.

Олексій Іванович ще бере участь у роботі Хорезмської експедиції у 1938 та 1939 рр. На початку 1939 р. він переїхав з Москви до Ташкенту, де став працювати старшим науковим співробітником в Узкомстарісі, а після його реорганізації — в Інституті мови, літератури та історії Узбецької філії АН СРСР. Об'єктом дисертаційного дослідження він вибрав сукупність пам'яток VII—VIII ст., що становлять комплекс Беркут-кали, але протидія з боку начальника Хорезмської експедиції не дозволила виконати заплановану роботу. Проте, результати своїх розкопок 1937 р. Олексій Іванович зміг опублікувати у вигляді статті (Тереножкін 1940).

До речі, навесні 1978 р. Тереножкін був запрошений для участі в конференції, присвяченій 40-річчю Хорезмської археологічно-етнографічної експедиції і прочитав там доповідь про перші роки досліджень (рис. 2).

А тоді, у 1939 р., через ситуацію, що склалася, О.І. Тереножкін дещо змінив географію своїх наукових пошуків і переніс археологічні дослідження на околиці Ташкенту. Тут для нього мав особливий інтерес могутній замок Ак-Тепе. Під час розкопок в 1940—1941 рр. були отримані вельми успішні результати досліджень середньоазійської монументальної архітектури і матеріальної культури домусульманського часу. Також навесні 1940 р. Олексій Іванович здійснював нагляд на будівництві Великого Ташкентського каналу, зібравши цінні матеріали від епохи бронзи до початку II тис. н.е. Він довів помилковість віднесення культур Каунчі II Ташкентського оазису і Талі-Барзу I, виділену на Зеравшані, до ахеменидського часу, встановивши, що їх необхідно датувати не раніше, як межею нової ери. У середній течії Сирдар'ї він виокремив невідому досі культуру — бургулюкську, що охоплює період формування і розвитку сакського етносу (IX—IV ст. до н. е.). За результатами цих робіт тема, пов'язана з подальшим уточненням історико-археологічної періодизації культур Середньої Азії від епохи заліза до раннього середньовіччя, стала особливо актуальною (Гречишкіна 2010). (рис. 3)

Війна перервала археологічні дослідження молодого вченого. Восени 1941 р. О.І. Тереножкін був призваний на службу. В рядах 4-ї гвардійської армії він пройшов від Сталінграду до Відня і був нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «За оборону Сталінграду», «За взяття Будапешта», «За взяття Відня», «За перемогу над Німеччиною». На фронті

Олексій Іванович за дорученням Військової ради 4-ї гвардійської армії в останні роки війни брав участь в написанні книги «Бойовий шлях Н-ської гвардійської армії від Сталінграду до Відня» (Маневич, Бенедиктов, Тереножкін 1945) (рис. 4).

Поки йшла війна, багато науковців встигли захистити не тільки кандидатські, але й докторські дисертації, а перспективні щодо археологічних досліджень території виявилися вже поділеними. Після демобілізації О.І. Тереножкін повернувся до Ташкенту на колишню посаду в Інституті історії і археології АН Узбекистану. Основним об'єктом досліджень він вибирає городище Афрасіаб — руїни стародавнього Самарканда, одного з найважливіших центрів середньоазійської цивілізації (Мараканда античних авторів), зруйнованого у 1220 р. військами Чингіз-хана. У 1946 р. Олексій Іванович переїздить з Ташкента в Самарканд, де створює постійнодіючу археологічну базу. Три роки наполегливих робіт на Афрасіабі (1945—1947) дозволили досліднику отримати найважливіші матеріали для історико-археологічної періодизації цієї пам'ятки. Він висунув тезу про те, що Самарканд як велике місто виник на місці городища Афрасіаб ще в ахеменидський період, тобто в VI ст. до н. е.

Слід додати, що в 1947—1948 рр. Олексій Іванович працював також у Пянджікенті в експедиції, якою керував А.Ю. Якубовський (рис. 5).

Підсумком великих і дуже результативних робіт, здійснених у 1940—1941, 1945—1947 рр., стала кандидатська дисертація О.І. Тереножкіна «Согд і Чач», яку він блискуче захистив 28 квітня 1948 р. в Ленінграді в Інституті історії матеріальної культури АН СРСР. У дисертації О.І. Тереножкін запропонував археологічну періодизацію від епохи бронзи (середина XV ст. до н. е.) до початку монгольського завоювання. Особливо дискусійним виглядав висновок, що вже на ранніх етапах Самарканд був величезним поселенням (при цьому Олексій Іванович посиляється на спостереження С.П. Толстова щодо еволюції хорезмських пам'яток). Що стосується існування в Согді виключно гіпотетичних тоді нашарувань ахеменидських часів, то після передатування хронології Г.В. Григор'єва це питання не в останню чергу вирішувалося завдяки наявності кам'яної різьбленої печатки з випадкових надходжень, автентичність якої в деякого викликала сумніви та припущення, що вона виготовлена торговцями старожитностями. В.Л. Вяткін на підставі своїх колекцій взагалі не визнавав присутності на Афрасіабі культурних відкладень навіть кушанського періоду.

Рис. 3. На розкопках Ак-тепе, 1941 р. О.І. Тереножкін у середньому ряду третій зліва

Рис. 4. У роки війни

Через десятиліття М.Є. Массон (1959) заперечував висновок, що в кушанські часи Афрасіаб знаходився в стані занепаду. О.І. Тереножкін же і надалі продовжував наполягати на його помітному відставанні у розвитку в порівнянні з південними областями, а причину бачив у сарматських навалах. Крім того, розбіжності були і в трактуванні пізньосередньовічних нашарувань (Тереножкін 1972).

Олексій Іванович готував монографію про свої дослідження на Афрасіабі (була написана передмова і три глави про розкопки 1945—

Рис. 5. Серед науковців Ташкенту, 1945 р.

1947 рр.). Однак переїзд в Україну та відірваність від матеріалів змусили призупинити розробку цієї проблематики. Слід підкреслити, що Тереножкін відвідував Самарканд в 1960—1980 рр., проводив невеликі розкопки на Афрасіабі. У січні 1970 р. йому надійшла пропозиція переїхати до Самарканду, щоб очолити кафедру в університеті. Зрештою він відмовився, але у квітні—травні прочитав там курс лекцій та керував археологічною практикою. До ювілею Самарканду були проведені нові розкопки на Афрасіабі, результати яких не суперечили висновкам Олексія Івановича.

Та повернемося до подій кінця 1940-х рр. Навесні 1948 р., трохи більше ніж за місяць до захисту дисертації, а саме 17 березня, на розкопках в Самарканді Олексій Іванович познайомився з молодою жінкою, яка відіграла величезну роль у його майбутньому і, таким чином, справила неабиякий вплив на розвиток середньоазійської та української археології. Цією жінкою була Варвара Андріївна Іллінська, на той час аспірантка Інституту археології АН УРСР. Вона стала найбільшою любов'ю в житті О.І. Тереножкіна, його дружиною і вірною соратницею в подальшій роботі. В.А. Іллінська змогла переконати вченого зайнятися українською археологією. Зрозуміло, зробити це було досить нелегко. По-перше, після видатних відкриттів у Середній Азії та блискочого захисту кандидатської дисертації, перед О.І. Тереножкіним відкривалися привабливі перспективи подальших масштабних досліджень. По-друге, не хотілося втрачати цінного працівника і керівництву Інституту історії і археології Узбецької Академії наук. Нарешті, і в самого Олексія Івановича були деякі сумніви у тому, чи потрібно настільки різко змінювати

сферу своїх наукових інтересів. Україна не була *terra incognita* для О.І. Тереножкіна. Як відомо, в 1921—1923 рр. ще хлопчиком він рятувався тут від страшного голоду в Поволжі, пізніше, в роки Великої Вітчизняної війни з боями пройшов через лісостепову Україну. Однак, від археологічної проблематики, пов'язаної з цим регіоном, він був далекий. Лише одного разу, у 1938 р., про що вже згадувалося, йому довелося брати участь в експедиції Б.М. Гракова, яка здійснювала розкопки скіфських курганів поблизу Нікополя. (рис. 6)

Усі перипетії цього нетривалого за часом, але досить напруженого періоду в житті Олексія Івановича яскраво відображені в його багатій епістолярній спадщині (Із життя... 2006).

У грудні 1948 р. на запрошення директора Інституту археології АН Української РСР акад. П.П. Єфименка та його заступника, чл.-кор. Л.М. Славина, О.І. Тереножкін переїхав до Києва і почав працювати на посаді старшого наукового співробітника відділу скіфо-античної археології. Так (уже втретє!) почався український період життя і наукової діяльності Олексія Івановича. 1 квітня 1949 р. він став завідуючим відділом і працював на цій посаді до 1981 р., тобто 32 роки. Час його керівництва було названо «епохою Тереножкіна», що є цілком об'єктивним (Скорий 2005). Сферою наукових інтересів О.І. Тереножкіна стають передскіфський та скіфський періоди на півдні європейської частини СРСР. Залишається тільки дивуватися тому, як стрімко і результативно увійшов у проблематику давньої історії Східної Європи О.І. Тереножкін. Зараз, через багато років, оцінюючи зроблене Олексієм Івановичем для розвитку української археології, цілком впевнено можна стверджу-

вати, що на українському ґрунті ще більш рельєфно, ніж у Середній Азії, проявилось не тільки його вміння масштабно оцінювати те чи інше історичне явище, а й безпомилково бачити найбільш актуальні проблеми археології та, головне, чітко визначати правильні шляхи до їх вирішення. Такою «болючою» проблемою була хронологія білогородівської культури епохи бронзи, виділеної ще у 1920-ті рр. на матеріалах пам'яток поблизу Умані, та, відповідно, її позиції щодо власне скіфської пори. Провівши розвідки і невеликі розкопки навесні 1949 р. на білогородівських пам'ятках поблизу Умані, Олексій Іванович чітко встановив, що ця культура відноситься до кінця бронзової доби. Гостро постало питання про існування якихось архаїчних пам'яток залізного віку між білогородівською культурою та старожитностями скіфської пори. І такі пам'ятки були виявлені О.І. Тереножкіним навесні 1949 та пізньої осені 1950 рр. під час великих розвідок, проведених на півночі Черкаської і на півдні Кіровоградської областей. Він відкрив групу мало відомих раніше городищ, серед яких виділялося городище в урочищі Чорний Ліс (верхів'я р. Інгулець). Розкопки показали, що всі ці поселення відносяться до передскіфського періоду. Це дозволило О.І. Тереножкіну виділити окрему культуру початку раннього залізного віку в Середньому Подніпров'ї, яка є ланкою між добою пізньої бронзи і скіфською епохою. Культура отримала назву чорноліської. Її виділення мало величезне значення для розуміння пізнішого передскіфського періоду не тільки в Лісостеповому Правобережжі, а й на землях України загалом.

Вже тоді О.І. Тереножкін приходив до концептуального висновку, що скіфська культура не сформувалася на основі зрубної культури бронзової доби, як вважали деякі фахівці, в першу чергу московські скіфологи, а що між ними є певний перехідний період від бронзи до залізного віку. У наступні роки вчений ретельно опрацьовував це питання.

1958 р. у Москві, в Інституті археології АН СРСР, Олексій Іванович успішно захистив докторську дисертацію на тему «Передскіфський період в Дніпровському Лісостеповому Правобережжі», опубліковану трьома роками пізніше у вигляді ґрунтовної монографії (Тереножкін 1961). Одним з найважливіших тверджень цієї роботи був висновок про глибоке місцеве коріння і етнокультурну спадкоємність населення Правобережного лісостепоного регіону, починаючи від тшинець-

Рис. 6. У колі сім'ї

кої та комарівської культури епохи бронзи до зарубинецької культури включно. Це населення, на думку дослідника, має бути пов'язане з праслов'янами. Монографія і донині вважається однією з найбільш глибоких і важливих робіт у вивченні передскіфського періоду, хоча з роками з'явилися нові матеріали, які дозволили уточнити деякі уявлення про цей час, зокрема хронологічні позиції чорноліської культури та інші питання.

Займаючись проблемами передскіфського часу в українському Лісостепу, О.І. Тереножкін ще з 1950-х рр. паралельно почав працювати і над питаннями археології доскіфського періоду півдня Східної Європи, а також — власне скіфської археології. Він чудово усвідомлював: в залежності від того, як будуть вирішуватися питання пізнішого передскіфського періоду на півдні Східної Європи, залежить і розуміння ряду проблем скіфології. Значну увагу вивченню старожитностей пізнішого передскіфського часу в ці роки приділяли, крім О.І. Тереножкіна, ще двоє відомих фахівців — московський і ленінградський дослідники — Є.І. Крупнов та О.О. Іессен.

Є.І. Крупнов під час розкопок Каменно-могильного могильника кобанської культури на Північному Кавказі (Кабарда) звернув увагу на групу поховань з речами перехідного періоду — від епохи бронзи до раннього залізного віку, знайшовши при цьому аналоги ряду виробів серед степових старожитностей півдня Східної Європи. Датуючи ці поховання кінцем VIII — початком VII ст. до н. е., він пояснював наявність речей «східного вигляду» степовим киммерійським впливом. У 1952 р. Олексій Іванович вперше, спираючись на матеріали Каменно-могильного могильника і фракко-киммерійських пам'яток Карпато-

Подунав'я, об'єднав у культурно-хронологічну групу степові поховання кінних воїнів з курганів Чорногорівського, Комишуватського і Малої Цимбалки. Він датував її пізнішим передскіфського часом (не пізніше кінця IX—VIII ст. до н. е.), водночас утримавшись від етно-історичного трактування цих пам'яток.

Як відомо, ще більш рельєфно комплекс речей степового передскіфського часу окреслено в роботах О.О. Іессена 1953—1954 рр., який виокремив на матеріалах степового Передкавказзя і Північного Кавказу новочеркаську групу пам'яток VIII — початку VII ст. до н. е. При цьому дослідник вважав, що вироби подібного типу могли належати як кіммерійцям, так і найдавнішим скіфам, матеріальні культури яких, на його думку, були дуже близькими. Але головне досягнення у розробці періодизації, хронології та культурно-етнічного трактування пізніших передскіфських пам'яток півдня Східної Європи, безперечно, належить О.І. Тереножкіну.

Детально і ретельно дослідивши матеріали усіх відомих джерел, він показав у низці ґрунтовних статей та у своїй підсумковій з цієї проблематики праці — монографії «Кіммерійці» (Тереножкин 1976), що передскіфська культура може бути розділена на два послідовних хронологічних етапи (або групи пам'яток) — чорногорівський (900—750 рр. до н. е.) та новочеркаський (750—650 рр. до н. е.). При цьому вченим були зроблені два найважливіших висновки: 1) зазначена пізня передскіфська культура належить історичним кіммерійцям; 2) культура чорногорівсько-новочеркаського типу не трансформувалася в скіфську культуру, а була змінена нею механічно. Це відкриття чітко визначало не тільки схему перебігу передскіфського періоду, але й відкривало нові перспективи для скіфознавства. Монографія викликала широкий позитивний резонанс у середовищі вітчизняних та зарубіжних фахівців, які займаються проблемами раннього залізного віку.

Разом з тим, не всі положення О.І. Тереножкіна були сприйняті вже в той час однозначно. Так, наприклад, О.М. Лесков, в цілому погоджуючись з періодизацією О.І. Тереножкіна, запропонував інше етно-культурне трактування і хронологію чорногорівської та новочеркаської груп, визначаючи першу з них (середина VIII — початок VII ст. до н. е.) як пізніших кіммерійців, а новочеркаську (кінець VIII — початок останньої чверті VII ст. до н. е.) — як найдавніших скіфів (Лесков 1981).

Пізніше у фахівців з'явилися й інші точки зору, зокрема, про можливість співвіднесення

з кіммерійцями тільки однієї з двох груп пізніших передскіфських пам'яток, а саме новочеркаської групи тощо. І все ж, після сорока років, незважаючи на певне збільшення джерельної бази, можна з відповідальністю стверджувати, що і в цілому розробки О.І. Тереножкіна з кіммерійської проблеми, і сама монографія «Кіммерійці» аж ніяк не застаріли. Значна частина фахівців в галузі археології раннього залізного віку, як і раніше, працює в системі наукових координат, чітко визначених для передскіфської проблематики О.І. Тереножкіним.

Вже перші успіхи у вивченні передскіфського періоду в лісостеповій та степовій частинах України давали Олексію Івановичу ґрунтовну основу для пізнання скіфської культури і Скіфії — теми, яка займала велике місце в його науково-дослідній роботі протягом всього життя. При цьому скіфська тема фактично розроблялася ним паралельно з вивченням передскіфського періоду. Основними напрямками, що привертати його увагу, були: формування скіфського етносу і походження скіфської культури, виникнення і характер скіфської державності, питання етногеографії Скіфії. Кожне з цих основоположних питань висвітлювалось ним протягом років у численних роботах, написаних як самостійно, так і спільно з В.А. Іллінською, і зрештою знайшло розкриття в ряді блискучих фундаментальних статей Олексія Івановича: «Про суспільний лад у скіфів» (Тереножкин 1966), «Скіфська культура» (Тереножкин 1971), «Класи и класові відношення у Скіфії» (Тереножкін 1975) та ін. Квінтесенцією усіх цих розробок містять ґрунтовні розділи для «Археології Української РСР» (1971), написані спільно з В.А. Іллінською та їх фундаментальна монографія «Скіфія VII—IV ст. до н. е.» (Ильинская, Тереножкин 1983).

На протипагу домінуючим у 1960-х рр. уявленням про скіфський етнос і культуру, як такі, що склалися в Північному Причорномор'ї на основі населення пізньозрубної культури, уявленням про територію Скіфії як нібито обмежену виключно степовою частиною Північного Причорномор'я, та про Лісостеп, заселений землеробсько-скотарськими племенами зі «скіфоїдною» культурою, О.І. Тереножкін у своїх роботах запропонував іншу струнку концепцію. Відповідно до цієї концепції, скіфи-іранці, які принесли свою кочівницьку культуру з глибин Азії, завоювали автохтонне населення Північного Причорномор'я, асимілювали його і широко розповсюдили свою культуру (місцеві елементи були «перекриті» новою яскравою культурою).

О.І. Тереножкін підкреслював у своїх працях, що в Степу і Лісостепу існували не дві культури (як вважали представники, насамперед, московської школи скіфознавства), а єдина скіфська, яка належала племенам, що розрізнялись по етносу і по господарському укладу. У степовій частині Північного Причорномор'я мешкали скіфи-іранці, які займалися кочовим скотарством. Скіфами (як і В.А. Іллінська) дослідник вважав також більшу частину населення Лівобережного Лісостепу, основним заняттям якого було хліборобство. Що ж стосується Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, а на лівому березі також басейну р. Ворскла, то тут О.І. Тереножкін розташовував землеробсько-скотарське населення нескіфського етносу, ймовірних праслов'ян. Вся територія Степу і Лісостепу входила до складу єдиного політичного об'єднання — Скіфії. Цих поглядів О.І. Тереножкін притримувався до кінця свого життя, постійно підкріплюючи їх новими аргументами.

Зрозуміло, що широта узагальнень, належна аргументація тих чи інших положень потребували конкретних археологічних матеріалів з пам'яток скіфської культури в різних регіонах Північного Причорномор'я. Олексій Іванович здійснив вельми результативні розкопки старожитностей скіфської пори, при цьому зазвичай виступав новатором, як з огляду на масштаби досліджень, так і на застосовувану методику. Перелік розкопаних його експедиціями пам'яток скіфського часу досить значний, але зупинимось на найбільш яскравих.

У Лісостепу до таких, безумовно, відноситься 9-метровий курган з великою поховальною камерою, досліджений у 1949—1950 рр. поблизу с. Глеваха на Київщині. Без урахування досвіду розкопок цієї видатної поховальної пам'ятки, що належала, треба думати, скіфському вождю архаїчного часу, подальші дослідження великих лісостепових курганів навряд чи були б успішними. Ще більшою мірою сказане стосується дослідження в 1954 р. «царського» скіфського кургану у м. Мелітополь. По суті, це були перші розкопки пам'яток подібного рівня після відомих дореволюційних відкриттів М.І. Веселовського. Зрозуміло, що досвід, отриманий під час цих досліджень, важко переоцінити. Саме на розкопках Мелітопольського кургану Олексієм Івановичем була не тільки з'ясована складна структура насипу (фактично, не насипу, а валької архітектурної конструкції), але й застосована уперше в Україні методика дослідження глибоких підземних поховальних споруд з ви-

Рис. 7. За виготовленням «монолітів» на Мелітопольському кургані

користанням спеціальних матеріалів для їх кріплення та практика залучення кваліфікованих фахівців (Іллінський, Мурзін 1999; Іллінський, Саєнко 2015). (рис. 7)

Згодом цей досвід був закріплений при дослідженні інших курганів скіфської знаті, зокрема, Гайманової Могили (1969—1970 рр.), експедицією тоді керував В.І. Бідзіля (Олексій Іванович був консультантом цих робіт), а потім широко використовувався на розкопках цілого ряду видатних курганів скіфської аристократії (Бердянського та Братолюбівського курганів, Казенної Могили). Матеріали Мелітопольського кургану були опрацьовані і опубліковані учнем О.І. Тереножкіна — Б.М. Мозолевським (Тереножкін, Мозолевський 1988), а Гайманової Могили — С.В. Поліним (Бідзіля, Полин 2012).

З ім'ям О.І. Тереножкіна пов'язаний і початок масових розкопок скіфських курганів в районах великих новобудов на півдні України у 1960-х рр. Саме тоді досить широко стала застосовуватися методика визначення скіфських курганів за допомогою ручного буріння (рис. 8).

Було б несправедливим хоча б коротко не згадати і про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення степових культур епохи бронзи: обстеження залишків кургану Сторожова Могила, де вперше були виявлені залишки воза давньоямної культури; чудові результати, отримані експедицією під його керівництвом при розкопках курганів ям-

Рис. 8. У відрядженні до Чехословачини

ної, катакомбної, зрубної культур на р. Молочній (1951—1952), де загалом було досліджено понад 500 поховань. При цьому були внесені серйозні поправки в атрибуцію та хронологію деяких категорій пам'яток. Так, наприклад, О.І. Тереножкін довів, що кам'яні антропоморфні статуї, які відносили раніше до витворів кіммерійців, насправді належать населенню ямної культури. Саме в результаті розкопок на р. Молочній були досліджені великі сарматські могильники, які склали ґрунтовну джерельну базу для вирішення питань сарматської проблеми в Україні.

Праці О.І. Тереножкіна в галузі археології України отримали за життя дослідника широкий науковий резонанс і офіційне визнання. У 1967 р. він став професором. У 1977 р. отримав звання Заслуженого діяча науки України та цього ж року у складі колективу авторів тритомної «Археології Української РСР» Олексій Іванович став лауреатом Державної премії України за участь у написанні та редагуванні другого тому цього видання (рис. 9).

І все ж, напевно, одним з найважливіших наукових досягнень О.І. Тереножкіна під час його багаторічних робіт в Україні, окрім відкриття нових культур та дослідження яскравих археологічних пам'яток, було створення і виховання київської школи фахівців в галузі археології раннього залізного віку, до якої увійшли його однодумці й учні.

З того сумного дня, 19 травня 1981 р., коли не стало Олексія Івановича, пройшло більше 35 років ...

У колективі відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України плідно працюють вже учні його учнів та їх послідовники. При цьому проблематика, що розробляється фахівцями відділу, багато у чому знаходиться в межах тих наукових орієнтирів, які свого часу дуже проникливо намічені були на майбутнє Олексієм Івановичем Тереножкіним.

Рис. 9. Розвідки у вихідні

- Антология советской археологии.* — Т. III (1941—1956). — М.: Наука, 1996.
- Бидзиля В.И., Полин С.В.* Скифский царский курган Гайманова Могила. — К.: Видавець О. Філюк., 2012.
- Гаврилюк Н.А.* Сто лет полета // Археологічні дослідження в Україні 2005—2007. — К, 2007. — С. 504—508.
- Гречишкіна М.В.* Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії в (1929—1941 рр.) // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 102—107.
- Из жизни Алексея Тереножкина* (написано его рукой, собрано его сыном) / ред. С.А. Скорый. — К.: Вид. Корвін, 2006.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — К.: Наукова думка, 1983.
- Лліньський А.О., Мурзін В.Ю.* До історії вивчення Мелітопольського кургану // Археологія. — 1999. — № 3. — С. 97—108.
- Лліньський А.О., Саєнко В.М.* Історія дослідження Мелітопольського кургану і пам'яткоохоронний контекст // Проблеми вивчення та охорони пам'яток первісного мистецтва півдня Європи / ред. Г.М. Тошев. — Запоріжжя, 2015. — С. 37—39.
- Лесков А.М.* К 60-летию А.И. Тереножкина // Советская археология. — М., 1967. — № 4. — С. 190—193.
- Лесков А.М.* Курганы: находки, проблемы. — Л.: Наука, 1981.
- Маневич Е.Л., Бенедиктов И.И., Тереножкин А.И.* От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии. — Действующая армия, 1945.
- Массон М.Е.* К периодизации древней истории Самарканда // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 155—166.
- Мозолевський Б.М., Черненко Є.В.* Олексій Іванович Тереножкін (до 70-річчя від дня народження) // Археологія. — 1978. — 125. — С. 112—113.

- Мурзін В.Ю. О.І. Тереножкін — видатний дослідник скіфської культури // *Археологія*. — 1996. — № 4. — С. 4—9.
- Саєнко В.М. Археологічно-краєзнавча і музейна діяльність О.І. Тереножкіна у 1920-ті роки // *Український історичний збірник* / Гол. ред. Т. Чухліб. — Вип. 15. — К.: Інститут історії України, 2012. — С. 281—291.
- Саєнко В.М. Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. — Т. 29. — К.: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2014. — С. 401—416.
- Саєнко В.М. Ad fontes: про те, як Олексій Тереножкін захопився археологічними дослідженнями // *Scriptorium nostrum*. — Вип. 1. — Херсон, 2014. — С. 83—106. <http://sn.kspu.edu/files-all/SN1.pdf>
- Саєнко В.М. Порівняльні життєписи: Борис Миколайович Граков та Олексій Іванович Тереножкін // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Випуск 19. — Львів, 2015. — С. 123—135.
- Саєнко В.М. Наукові долі О.І. Тереножкіна та Б.О. Рибакіна або історія одного листа, написаного до самого себе // *Scriptorium nostrum*. — 2017. — № 1 (7). — С. 50—86. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/188/155>
- Скорий С.А. Відділ скіфо-сарматської археології: історія, підсумки, перспективи // *Археологія*. — 2005. — № 1. — С. 3—15.
- Скорий С.А. Выдающийся археолог Алексей Иванович Тереножкин: к 100-летию со дня рождения // *Археологические вести*. — 2010. — № 16. — С. 290—300.
- Скорий С.А., Саєнко В.Н. К 110-летию со дня рождения профессора Алексея Ивановича Тереножкина // *Старожитності раннього залізного віку. — Археологія і давня історія України*. — Вип. 2 (23). — К.: ІА НАНУ, 2017. — С. 8—19.
- Тереножкін А.И. Археологические разведки в Хорезме // *Советская археология*. — Т. VI. — М.: Наука, 1940 — С. 168—189.
- Тереножкін А.И. Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда // *Вестник древней истории*. — 1947. — № 4. — М.: Наука. — С. 127—135.
- Тереножкін А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. — К.: Наукова думка, 1961.
- Тереножкін А.И. Об общественном строе скифов // *Советская археология*. — 1966. — № 2. — М.: Наука. — С. 33—49.
- Тереножкін А.И. Скифская культура // *Проблемы скифской археологии / Материалы и исследования по археологии СССР*. — М.: Наука, 1971. — № 177. — С. 15—26.
- Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії // *Археологія*. — К.: Наукова думка, 1975. — № 15. — С. 3—13.
- Тереножкін А.И. Киммерийцы. — К.: Наукова думка, 1976.
- Тереножкін А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. — К.: Наукова думка, 1988.
- Шевченко Н.П. Краєзнавча та музейна діяльність О.І. Тереножкіна // *Ранній залізний вік Європи* — К.; Чигирин, 2007. — С. 19—20.
- Arzhanitseva I. Terenozhkin and Tolstov: Faustian Bargains in Soviet Archaeology // *Археологічні та лінгвістичні дослідження. Матеріали Гумбольдт-конференції (Сімферополь; Ялта, 20—23 вересня 2012 р.)* — К., 2014. — С. 44—56.

Надійшла 04.07.2017

С.А. Скорий¹, В.Н. Саєнко²

¹ Доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом археологии раннего железного века Института археологии НАН Украины, idanfirs@ukr.net

² Руководитель археологической группы Токмакского краеведческого музея, saykolaksay@yandex.ru

ПРОФЕССОР АЛЕКСЕЙ ИВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКИН (к 110-летию со дня рождения)

А.И. Тереножкин (26 (13).11.1907—19.05.1981) — археолог, работал в Украине, России, Средней Азии, доктор исторических наук (1958), профессор (1967).

Занимался изучением предскифского периода в Лесостепи, открыл значительное количество памятников, выделил чернолесскую археологическую культуру. Доказал ее связь с предыдущими культурами эпохи бронзы. В степной части Восточной Европы связал черногоровский и новочеркасский этапы с историческими киммерийцами. Разрабатывал проблемы происхождения скифов, распространения их культуры, этнической географии, социальных отношений и формирования государственности. Скифию считал единым разноэтничным государственным образованием в пределах Степи и Лесостепи при доминировании ираноязычных скифов, пришедших из Центральной Азии. Проследил непрерывную преемственность археологических культур в Правобережной Лесостепи от тшинецкой, через чернолесскую, к скифской и далее к раннеславянской зарубинецкой, на основе чего сделал вывод о принадлежности населения этого региона в эпоху бронзы и раннего железа к протославянам.

Воспитал научную школу скифологов в Киеве. Автор около 200 научных работ.

К л ю ч е в ы е с л о в а: А.И. Тереножкин, историография, скифы, Поволжье, Приуралье, Средняя Азия, Украина, история археологии.

Serhii A. Skoryi¹, Valerii N. Saienko²

¹ DSc., professor, head of the Early Iron Age Archeology Department in the Institute of Archeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, idanfirs@ukr.net

² Head of Archaeological group of the Tokmak Local Lore Museum, saykolaksay@yandex.ru

PROFESSOR OLEKSII IVANOVYCH TERENOZHKIN (to the 110 Years since the Day of Birth)

O.I. Terenozhkin (26 (13).11.1907—19.05.1981) was an archaeologist who worked in Ukraine, Russia, and Central Asia, Doctor of Science (conferred in 1958), professor (conferred in 1967).

The scholar researched the pre-Scythian period in the forest-steppe region and discovered a significant number of archaeological sites. He separated the Chornolis archaeological culture and proved its connection with the earlier cultures of the Bronze Age. He reasoned the connection of the Chornohorivskiy and Novocherkask stages in the steppe part of Eastern Europe with the historical Cimmerians. The scientist elaborated the issues of the Scythians' origin, the expansion of their culture, the Scythians' ethnical geography, social relations, and the formation of their state. He believed the Scythia to be the only multi-ethnic state within the steppe and forest-steppe areas with the domination of the Iranian-speaking Scythians originating from Central Asia. He also traced the continuous succession of archaeological cultures in the forest-steppe areas of Right-bank Ukraine: from the Trzciniec culture via Chornolis one to the Scythian culture and further to the Early Slavic Zarubyntsi culture, that resulted in his conclusion that the population of these areas was composed by the predecessors of the Slavs in the Bronze and Early Iron Ages.

O.I. Terenozhkin was a leader of scientific school of Scythian studies in Kyiv and is the author of more than 200 scientific publications.

Key words: O.I. Terenozhkin, Historiography, Scythians' History, Cimmerians' History, Ukrainian History, History of Central Asia, History of Archeology.

References

- Antologiya sovetskoy arkheologii. Vol. III (1941-1956). Moskva: Nauka. 1996.
- Arzhantseva I. Terenozhkin and Tolstov: Faustian Bargains in Soviet Archaeology *Arkheologichni ta lnhvistychni doslidzhennia. Materialy Humboldt-konferentsii* (Simferopol; Yalta, 20-23 veresnia 2012 r.). Kyiv, 2014, pp. 44-56.
- Bidzilia V.I., Polin S.V. Skifskii tsarskii kurgan Gaimanova Mogila. Kyiv: Vydavets O. Filiuk. 2012.
- Gavryliuk N.A. Sto let poleta. *Arkheologichni doslidzhennia na Ukraini 2005-2007*. Kyiv, 2007, pp. 504-508.
- Hrechyskina M.V. Arkheologichni doslidzhennia O.I. Terenozhkina v Serednii Azii v 1929-1941 rr. *Arkheolohiia*, 2010, no. 2, pp. 102-107.
- Ilinskaia V.A., Terenozhkin A.I. Skifiia VII-IV vv. do n. e. Kyiv: Naukova dumka, 1983.
- Illinskiy A.O., Murzin V.Yu. Do istorii vyvchennia Melitopolskoho kurhanu *Arkheolohiia*, 1999, no. 3, pp. 97-108.
- Illinskiy A.O., Saienko V.M. Istoriia doslidzhennia Melitopolskoho kurhanu i pamiatkookhoronnyi kontekst. *H.M. Toshchev (Ed.) Problemy vyvchennia ta okhorony pamiatok pervisnogo mystetstva pivdnia Evropy*. Zaporizhzhia, 2015, pp. 37-39.
- Iz zhizni Alekseia Terenozhkina (napisano iego rukoi. sobrano iego synom). Ed. S.A. Skoryi. Kyiv: Vydavets Korvin. 2006.
- Leskov A.M. K 60-letiiu A.I. Terenozhkina. *Sovetskaia arkheologiia*. Moskva, 1967, no. 4, pp. 190-193.
- Leskov A.M. Kurgany: nakhodki, problemy. Leningrad: Nauka. 1981.
- Manevich Ye.L., Benediktov I.I., Terenozhkin A.I. Ot Stalingrada do Veny. Boievoi put N-skoi gvardeiskoiarmii. Deistviushchaia armia. 1945.
- Masson M.Ye. K periodizatsii drevnei istorii Samarkanda. *Vestnik drevnei istorii*. 1959, no. 4, pp. 155-166.
- Mozolevskiy B.M., Chernenko Ye.V. Oleksii Ivanovych Terenozhkin: (Do 70-richchia vid dnia narodzhennia). *Arkheolohiia*. 1978, iss. 125, pp. 112-113.
- Murzin V.Yu. O.I. Terenozhkin - vydatnyi doslidnyk skifskoi kultury. *Arkheolohiia*. 1996, no. 4, pp. 4-9.
- Saienko V.M. Arkheolohichno-kraieznavcha i muzeina diialnist O.I. Terenozhkina u 1920-ti roky. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 2012, iss. 15, pp. 281-291.
- Saienko V.M. Materialy do simeinoi istorii rodyny Terenozhkykh. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva NAN Ukrainy, 2014, vol. 29, pp. 401-416.
- Saienko V.M. Ad fontes: Pro te, yak Oleksii Terenozhkin zakhopyvsia arkheolohichnymy doslidzhenniamy. *Scriptorium nostrum*. Kherson, 2014, iss. 1, pp. 83-106. <http://sn.kspu.edu/files-all/SN1.pdf>
- Saienko V.M. Porivnialni zhyttiepysy: Borys Mykolaiovych Hrakov ta Oleksii Ivanovych Terenozhkin. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*. Lviv, 2015, iss. 19, pp. 123-135.
- Saienko V.M. Naukovi doli O.I. Terenozhkina ta B.O. Rybakova abo istoriia odnogo lysta, napysanoho do samoho sebe. *Scriptorium nostrum*. 2017, no. 1(7), pp. 50-86. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/188/155>
- Shevchenko N.P. Kraieznavcha ta muzeieznavcha diialnist O.I. Terenozhkina. *Rannii zaliznyi vik Evrazii*. Kyiv; Chyhyryn, 2007, pp. 19-20.
- Skoryi S.A. Viddil skifo-sarmatskoi arkheolohii: istoriia, pidsumky, perspektyvy *Arkheolohiia*. 2005, no. 1, pp. 3-15.
- Skoryi S.A. Vydaiushchiisia arkheolog Aleksei Ivanovich Terenozhkin: k 100-letiiu so dnia rozhdeniia. *Arkheologicheskie vesti*. 2010, no. 16, pp. 290-300.
- Skoryi S.A., Saienko V.N. K 110-letiiu so dnia rozhdeniia professora Alekseia Ivanovicha Terenozhkina. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Starozhytnosti rannioho zaliznogo viku*. 2017, iss. 2 (23), pp. 8-19.
- Terenozhkin A.I. Arkheologicheskie razvedki v Khorezme. *Sovetskaia arkheologiia*. 1940, vol. VI, pp. 168-189.
- Terenozhkin A.I. Voprosy istoriko-arkheologicheskoi periodizatsii drevnego Samarkanda. *Vestnik drevnei istorii*. 1947, no. 4, pp. 127-135.
- Terenozhkin A.I. Predskifskii period na dneprovskom Pravoberezhie. Kyiv: Naukova dumka. 1961.
- Terenozhkin A.I. Ob obshchestvennom stroie skifov. *Sovetskaia arkheologiia*. 1966, no. 2, pp. 33-49.
- Terenozhkin A.I. Skifskaiia kultura. Problemy skifskoi arkheologii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*. 1971, no. 177, pp. 15-26.
- Terenozhkin O.I. Klasy i klasovi vidnosyny u Skifii. *Arkheolohiia*. 1975, iss. 15, pp. 3-13.
- Terenozhkin A.I. Kimmeriitsy. Kyiv: Naukova dumka, 1976.
- Terenozhkin A.I., Mozolevskii B.N. Melitopolskii kurgan. Kyiv: Naukova dumka, 1988.

М.П. Кучера

ГОРОДИЩА УЛИЧІВ У СЕРЕДНЬОМУ ПОБУЖЖІ

Розглядаються городища IX—XI ст., зосереджені в середній течії Південного Бугу, які більшість дослідників ототожнюють з літописними уличами. Аналізуються особливості геоморфологічного та топографічного положення укріплень, їх хронологія та етнокультурна приналежність, устрій способу захищеного водопостачання, особливості матеріальної культури та історична доля людності окремого історико-соціального племінного організму. Представлено реєстр уличьких городищ Південного Побужжя, укладений автором.

Ключові слова: городища, топографія, планіграфія, фортифікація, укріплення, селища, культурний шар, матеріальна культура, уличі, Південний Буг, Давня Русь.

В басейні середньої течії Південного Бугу відомо 52 городища X—XI ст. Вони займають територію, видовжену з півночі на південь на 100 км при ширині 50—60 км. У північній частині городища зосереджені між Південним Бугом і його лівою притокою р. Соб, а в південній — по правих притоках Бугу (річки Сільниця, Бережанка, Дохна, Луг). До них, в порядку з півночі на південь, належать наступні пам'ятки (відповідно до сучасних назв населених пунктів, рис. 1): 1 — Сабарів; 2 — Комарів; 3 — Вороновиця I; 4 — Вороновиця II; 5 — Дубовець; 6 — Войтівці; 7 — Жорнище I; 8 — Жорнище II; 9 — Борисівка I; 10 — Борисівка II; 11 — Василівка; 12 — Пархомівка; 13 — Дашів I; 14 — Дашів II; 15 — Немирів (залізнична станція); 16 — Немирів; 17 — Селевинці; 18 — Криківці; 19 — Кароліна; 20 — Ометинці; 21 — Мельниківці; 22 — Червоне; 23 — Коржівка; 24 — Слобідка; 25 — Юрківці; 26 — Лоївці; 27 — Гута; 28 — Джушинці; 29 — Мітлинці; 30 — Копіївка I; 31 — Копіївка II; 32 — Бондури I; 33 — Бондури II; 34 — Салинці; 35 — Яструбиха I; 36 — Яструбиха II; 37 — Скрищєке; 38 — Тарасівка I; 39 — Тарасівка II; 40 — Михайлівка (Тульчинський р-н); 41 —

Маньківка; 42 — Михайлівка (Гайсинський р-н); 43 — Жерденівка; 44 — Мазурівка; 45 — Ладижин; 46 — Тиманівка; 47 — Куниче; 48 — Ободівка; 49 — Крикливець; 50 — Рудницьке; 51 — Городище; 52 — Бондурівка.

За літописними даними X ст. в Південному Побужжі жили племена уличі (угличі). Вони близько середини цього століття (за князювання Ігоря) переселились від Дніпра «*межи Бог и Днестр и седоша тама*». Причина переселення — начебто прагнення вийти з-під влади Києва, уникнути великої данини, яку намагався накласти на уличів воєвода київського князя Свенельд (Новгородская 1950, с. 109). Аналіз літописних повідомлень про уличів та їх переселення в межиріччя Бугу—Дністра подано Б.О. Рыбаковим (Рыбаков 1951).

Розвідку поодиноких південнобугських городищ здійснили в 1946—1947 рр. М.І. Артамонов (Артамонов 1949) і 1947 р. — Д.Т. Березовець (Березовець 1952). У 50—70-х роках XX ст. П.І. Хавлюком були обстежені всі відомі нині городища середньої течії Південного Бугу. Ним було датовано ці пам'ятки X—XI ст. і ототожнені, слідом за М.І. Артамоновим (Артамонов 1999, с. 258), з літописними уличами (Хавлюк 1969; 1970; 1971; 1972; 1976; 1978; 1981; Хавлюк, Жураковский 1973). У 1969 р. М.П. Кучера і Р.О. Юра обстежили 20 південнобугських городищ (Кучера, Юра 1972). Внаслідок проведених робіт можна вважати, що практично виявлені всі існуючі уличькі городища у Південному Побужжі.

Розвідкові розкопки здійснено М.І. Артамоновим на Немирівському городищі, а біля городища в Селевинцях (Сажки) ним досліджено один курган з трупоспаленням X ст. (знайдено два дирхеми 914—943 рр.). П.І. Хавлюк провів розвідкові розкопки на городищі в Юрківцях і стаціонарні розкопки у Червоному та Селевинцях (Сажки). Проте, відомості про

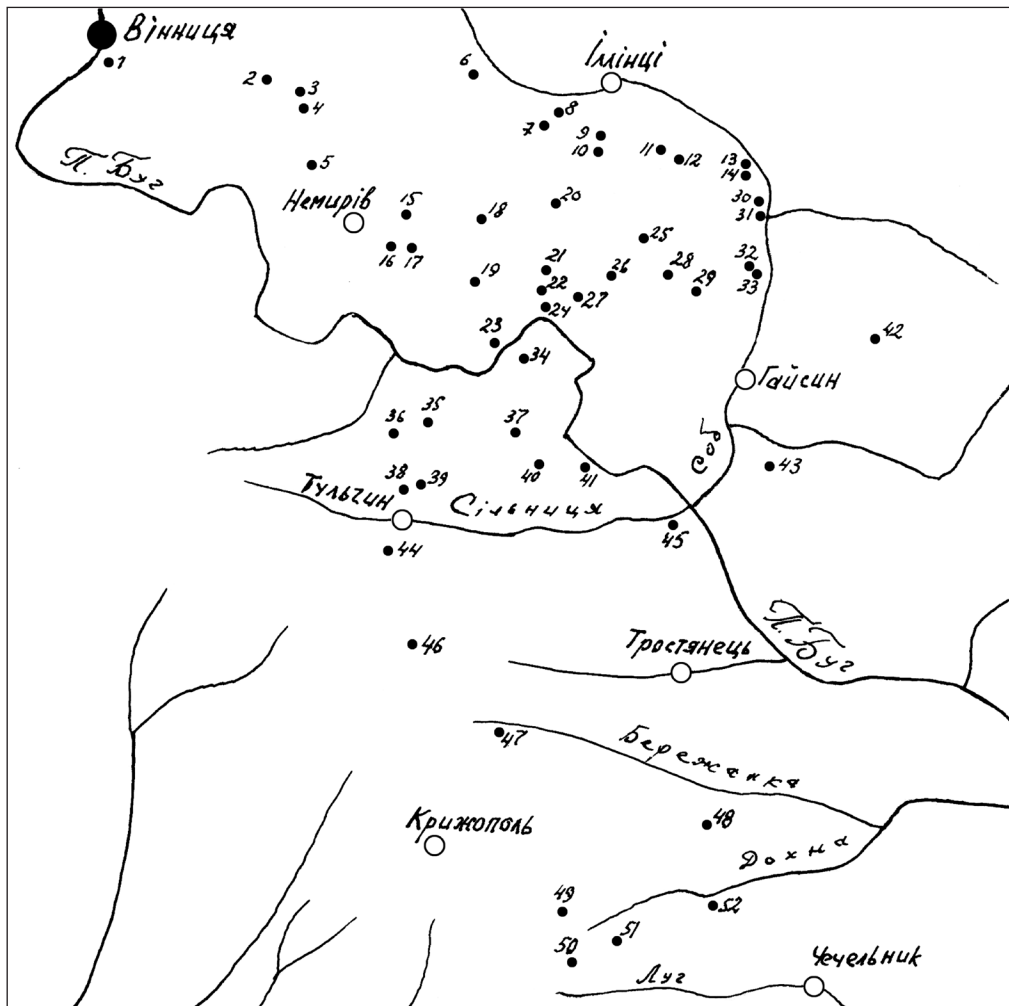

Рис. 1. Карта городищ уличів на Південному Бугу: 1 — Сабарів; 2 — Комарів; 3 — Вороновиця I; 4 — Вороновиця II; 5 — Дубовець; 6 — Войтівці; 7 — Жорнище I; 8 — Жорнище II; 9 — Борисівка I; 10 — Борисівка II; 11 — Василівка; 12 — Пархомівка; 13 — Дашів I; 14 — Дашів II; 15 — Немирів (залізнична станція); 16 — Немирів; 17 — Селевинці; 18 — Криківці; 19 — Кароліна; 20 — Ометинці; 21 — Мельниківці; 22 — Червоне; 23 — Коржівка; 24 — Слобідка; 25 — Юрківці; 26 — Лоївці; 27 — Гута; 28 — Джуринці; 29 — Мітлинці; 30 — Копіївка I; 31 — Копіївка II; 32 — Бондури I; 33 — Бондури II; 34 — Салинці; 35 — Яструбиха I; 36 — Яструбиха II; 37 — Скрищке; 38 — Тарасівка I; 39 — Тарасівка II; 40 — Михайлівка (Тульчинський р-н); 41 — Маньківка; 42 — Михайлівка (Гайсинський р-н); 43 — Жерденівка; 44 — Мазурівка; 45 — Ладизин; 46 — Тиманівка; 47 — Куниче; 48 — Ободівка; 49 — Крикливець; 50 — Рудницьке; 51 — Городище; 52 — Бандурівка

південнобугські городища обмежені. Документація про розвідки П.І. Хавлюка, крім попередніх публікацій, відсутня. Як результат, маємо схематичні плани лише 22 городищ, а достовірні відомості про розміри — 24-х городищ¹.

Топографія, оборонні споруди, планування та розміри городищ. Південнобугські городища займають переважно невеличкі мисоподіб-

ні виступи чи незначні підвищення на схилах плато до балок, через які течуть струмки. Майже всі миси, на яких розташовані городища, рельєфно відділяються від плато, їх поверхня нахилена до кінцевої частини, чим вони нагадують останцеподібні миси. Підвищений край мису з боку плато сприяв спорудженню на ньому досить потужного напільного валу.

На відміну від нагірних городищ, розташованих на краю корінних берегів річок, мисоподібні виступи по краю балок мають значно меншу висоту та стрімкість і під час спорудження укріплень їх схили доводилося зрізувати безпосередньо до підніжжя. У цілому ряді

¹ Про більшість згаданих вище городищ є відомості кінця XIX ст. у відповідях волостей на анкети Центрального статистичного Комітету Росії про пам'ятки старовини (Сведения... 1896; Сецинский 1901). Але ці відомості аматорські і не відповідають сучасним вимогам.

випадків біля підніжжя ескарпованих схилів влаштовували рів (городище Яструбиха I, Рудницьке, Криківці, Слобідка, Крикливець, Селевинці) (рис. 2, 2—3, 7, 11—13). Багатоярусне ескарпування у вигляді терасоподібних площадок на улицьких укріпленнях не застосовувалося.

Значних земляних робіт вимагало спорудження укріплень на мисах з широким напільним боком (неповних мисах), які в плані нагадують прямий кут з двома перпендикулярно розташованими один до одного природними краями. Прикладом укріплень на таких мисах можуть бути городища: Тарасівка II, Дашів I, Дашів II, Ладижин (рис. 2, 10, 17, 18, 22), обкопані ровом на половину периметра.

Про велику увагу, яку приділяло улицьке населення Південного Побужжя штучним земляним оборонним спорудам свідчать пам'ятки, розташовані в місцях із зовсім незначними природними перешкодами, як, наприклад, городища Гута, Ометинці, Городище (рис. 2, 5, 15, 19).

Значна кількість городищ має вал з усіх чотирьох боків. Навіть мисові городища з нерівною поверхнею захищені валом як з напільного, так і по краю бокових схилів. На цих мисових городищах відсутній вал лише з боку пониженої кінцевої частини.

Серед обстежених автором 20 городищ можна вказати на п'ять пам'яток, захищених валом з одного тільки напільного боку. Це городища з високими схилами — Ладижин, Коржівка, Лоївці, Мазурівка, Червоне. На деяких з них, можливо, знаходилися невеличкі бокові вали, які не збереглися. На мисовому городищі Яструбиха I немає валу навіть з напільного боку. Безперечно, що він спланований багаторічним розорюванням площадки городища. Про існування валу свідчать залишки рову, що відокремлює городище від плато.

Для городищ характерні так звані кокошнікоподібні вали. Вони мають максимальну висоту (до 5,0 м) та ширину (до 15 м) посередині напільного боку, зменшуючись до країв. Звичайно, бокові вали по краю ескарпованих схилів невеличкі за розмірами, висотою до 1,0 м.

Улиці користувалися найпередовішою на той час технологією будівництва укріплень. Розрізом валу з напільного боку на городищі Червоне виявлено спорохнявілу дерев'яну зрубну конструкцію, яка скріплювала глиняний насип від розповзання і дозволяла зводити його на значну висоту (Хавлюк 1969, с. 163, рис. 7). На городищі Селевинці в зрізі бокового валу річкою Миркою відслонено в ниж-

ній частині спорохнявілі поперечні й подовжні деревини від зрубу (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 5). Розрізом цього ж валу на східному краю виявлено два прошарки пожежі; перший прошарок було підсипано ґрунтом на товщину близько 1,0 м, гребінь валу і внутрішній схил були вимощені камінням (Хавлюк 1971, с. 294). У зрізі господарськими роботами валу по краю схилу на Юрківському городищі також виявлено залишки дерев'яних конструкцій (Хавлюк 1969, с. 159).

Досить оригінальною особливістю ряду південнобузьких городищ є знаходження їх в кінцевій частині невеличкої площадки, захищеної з боків залишками двох валів, які у вигляді кліщів охоплюють джерело, що витікає із підніжжя городища. На городищах Крикливець, Мазурівка і Яструбиха I (рис. 2, 3, 7, 8) джерела діють і зараз, з них витікає у балку струмок. На городищі Рудницьке джерело забите, навколо нього вода виступає в кількох місцях на поверхні нижньої площадки. На трьох перших із згаданих городищ вали спеціально добудовані перед мисовою частиною. На городищі Яструбиха I, крім того, площадку з джерелом частково охоплюють кінці рову, що оточує підніжжя мису, а також кінці зовнішнього валоподібного підвищення, що утворилося перед ровом внаслідок ескарпування схилів. Двома валами — одним частково з заходу, що продовжується понад підніжжям мису, і одним з півночі, від долини, захищена площадка з джерелом на городищі Рудницьке (рис. 2, 11). На городищі Тарасівка II нижню площадку у вигляді штучного заглиблення охоплюють з боків кінці валу, що спускається по схилу з основної частини укріплення (рис. 2, 10). На понижених кінцях городищ Тарасівка I (рис. 2, 9) і Городище (рис. 2, 19) є заглиблення неправильної форми; очевидно, на цих укріпленнях у свій час також знаходилися природні чи штучні джерела.

Досить оригінальним плануванням мисової частини виділяється городища Джуринці (рис. 2, 16) і Селевинці (рис. 2, 12), на яких вал, що оточує основну площадку, спускається по схилу впритул до струмка, захищаючи тим самим доступ до води. За відомостями, раніше цей вал на городищі Селевинці продовжувався і на протилежному березі р. Мирки. Можливо, що на городищі Юрківці у зруйнованій частині (рис. 2, 14) вал також одним кінцем підходив до струмка. За свідченням П.І. Хавлюка, вал захищав доступ до води і на городищі в с. Скрицьке (Там само, с. 162).

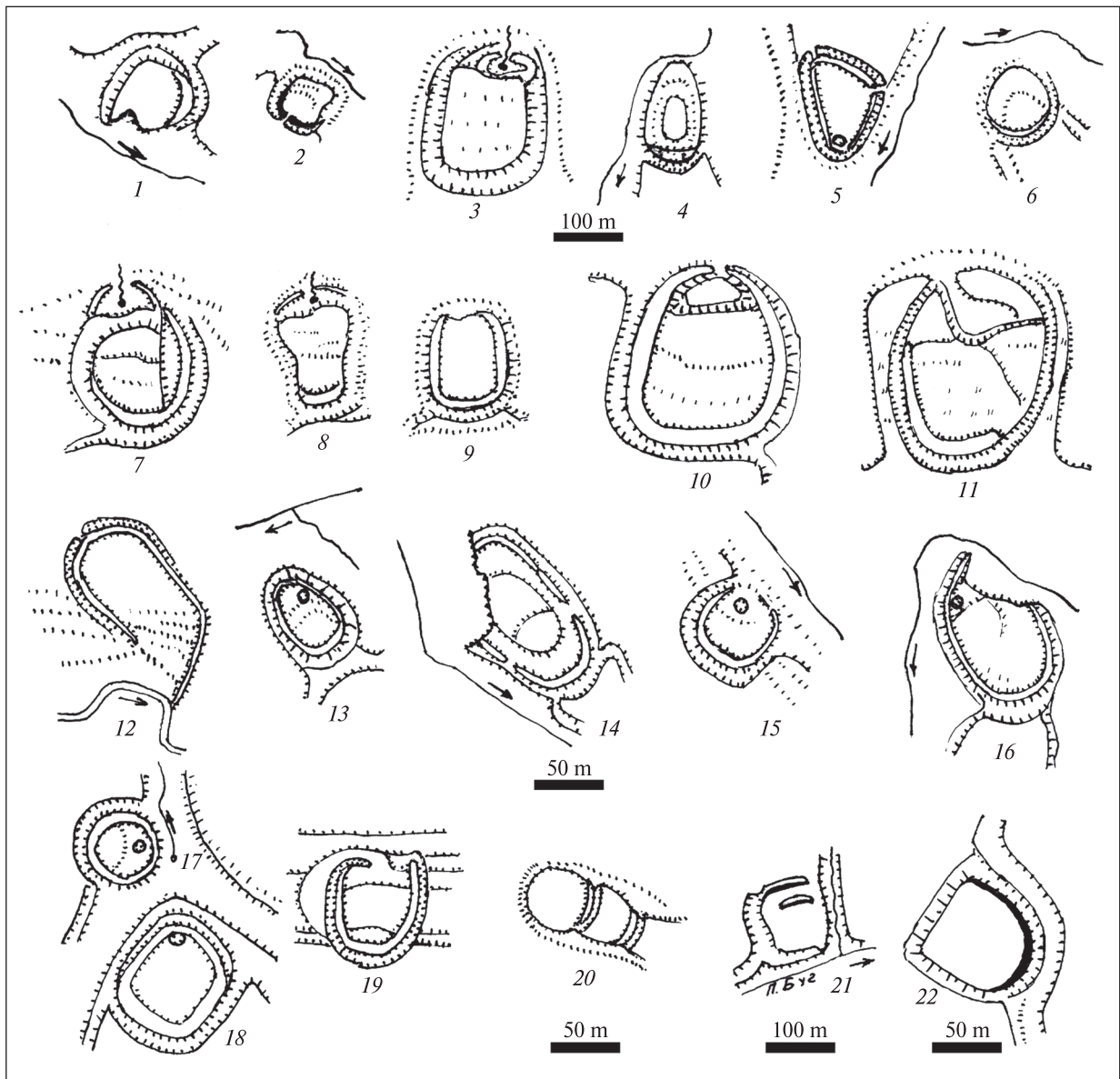

Рис. 2. Плани уличьких городищ: 1 — Червоне; 2 — Слобідка; 3 — Яструбиха I; 4 — Лоївці; 5 — Ометинці; 6 — Борисівка I; 7 — Крикливець; 8 — Мазурівка; 9 — Тарасівка I; 10 — Тарасівка II; 11 — Рудницьке; 12 — Селевинці; 13 — Криківці; 14 — Юрківці; 15 — Гута; 16 — Джуринці; 17 — Дашів I; 18 — Дашів II; 19 — Городище; 20 — Салинці; 21 — Коржівка; 22 — Ладижин (№№ 6, 20 — за П.І. Хавлюком, інші — за М.П. Кучерою)

На городищах Дашів I (рис. 2, 17), Дашів II (рис. 2, 18), Гута (рис. 2, 15), Криківці (рис. 2, 13) і, очевидно, на городищах Джуринці (рис. 2, 16) та Ометинці (рис. 2, 5) знаходились звичайні для давньоруського часу штучні колодязі всередині укріпленої площі, залишки яких мають вигляд правильних у плані округлих ям.

Про місцезположення та влаштування в'їздів чи входів на городища відомостей немає. Серед обстежених автором 20 городищ в'їзд у вигляді розрізу через вал та земляної перемишки через рів з напільного боку існує на городищі Слобідка (рис. 2, 2). Є два подібні в'їзди через рів і вал по краях з напільного боку на городищі Ометинці (рис. 2, 5). Очевидно, згадані

в'їзди — пізнішого походження. Могли заходити на городища через мисову частину, але це був не в'їзд, а прохід, по якому спускалися з городища до джерела.

Близько половини південнобузьких городищ мають правильну в плані геометричну форму. Причому, досить значна частина з них припадає на мисові городища. Геометрична правильність плану мисових городищ пояснюється кількома обставинами. Це зумовлено своєрідністю самих мисів, які утворені не членуванням краю плато ярами та балками, а невеличкими за розмірами останцеподібними виступами плато, висунутими поза його край у балку. Здебільшого краї цих мисів мають пра-

вильні в плані природні обриси — прямолінійні чи заокруглені. Природна конфігурація мисів частково змінювалась під час влаштування укріплень, оскільки невисокі й не досить стрімкі схили мисів вимагали штучної підрізки із спорудженням валів по їх краю. Ряд городищ займають неповні миси із штучними оборонними спорудами на значній частині периметра, що також зумовило правильну геометричність їх плану.

Враховуючи дані по всіх південнобузьких городищах, в тому числі попередні відомості інформаційного характеру, можна вважати більш правильними в плані чотирикутними 9 городищ: Борисівка II, Дашів II, Дубовець, Комарів, Михайлівка (Гайсинського р-ну), Тарасівка I, Тарасівка II, Слобідка I, Яструбиха I; округлими — 9: Вороновиця II, Гута, Дашів I, Жорнище II, Копіївка II, Кароліна, Мітлинці, Пархомівка, Яструбиха II; овальними — 4: Городище, Джуринці, Криківці, Юрківці.

Очевидно, влаштування укріплень на невеликих мисах на схилах плато до балок набуло в Побужжі певної традиційності, оскільки на берегах великої ріки — Південного Бугу відомі лише три городища — Коржівка, Салинці і Маньківка. Всі ці три городища мисові. З них два — Коржівка і Салинці, відрізняються від інших характером планування. Городище Коржівка (рис. 2, 2I) захищене з напільного боку двоярядною розчленованою оборонною лінією, а городище Салинці має дві укріплені площадки. Поблизу городищ, крім культурних залишків X ст., знайдено речі ранньозалізного віку (Там само, с. 169). На городищі Коржівка наявні матеріали трипільської культури. Можливо, що укріплення на цих городищах були збудовані значно раніше, а в X ст. вони використовувались вдруге. За незначними розмірами ці городища аналогічні до інших південнобузьких улицьких укріплень.

Дві лінії валів знаходиться на городищі Ободівка. Проте, невідомо, чи це городище належить до типу простих (є розчленованими валами), чи до типу складних (з двох площадок). На цьому городищі досить потужний культурний шар X—XI ст., хоч поруч з ним також виявлені культурні залишки ранньозалізного віку (Там само).

Своєрідність природних умов місцевості, на якій знаходяться південнобузькі городища X ст., виключають можливість спорудження багаточленних складних укріплень.

Разом з тим, відомі випадки використання населенням X ст. Південного Побужжя склад-

них городищ скіфського часу. Культурний шар X ст. є на центральній частині відомого ранньоскіфського Немирівського городища. Археологічні матеріали X ст. знайдені на городищі Сабарів, яке займає мис на лівому березі Південного Бугу і розташоване в найбільш північній частині поширення пам'яток X ст. — в м. Вінниці. Відомостей про наявність матеріалів скіфського часу на Сабарівському городищі немає, проте, судячи з його розмірів (близько 10 га) і ускладненості плану (з двох укріплених частин з двохранними суцільними і розчленованими оборонними лініями), це городище належить до ранньозалізного віку.

Інші городища невеличкі: 14 займають площу 0,12—0,50 га і 8 — 0,6—0,8 га. Порівняно великі два городища: Мельниківці — 2 га і Яструбиха I — 1,7 га.

Городища розташовані досить густо, відстань між ними становить найчастіше 4,0 км, іноді 6,0 км і рідше — 8,0 км і більше. Є випадки попарного групування городищ, віддалених на 50—200 м одне від одного (Дашів I, II; Тарасівка I, II) і від 800 м до 2,5 км (Слобідка — Червоне; Копіївка I, II; Бондури I, II; Жорнище I, II; Василівка — Пархомівка; Немирів — Селевинці; Маньківка I, II).

Селища біля городищ. Дуже характерним для улицьких городищ є наявність біля них селищ. Останні завжди розташовуються на протилежному пологому схилі до балки, по якій протікає струмок. Але зустрічаються селища і на плато з напільного боку (городища Самчинці, Тарасівка I, Мазурівка, Лоївці, Дашів II, Червоне, Крикливець) та на схилах з інших боків (Яструбиха I, Селевинці, Лоївці, Ометинці, Гута, Рудницьке, Слобідка). Нерідко навколо городищ знаходяться по кілька селищ. Слід врахувати, що під час розвідок далеко не всі селища були виявлені (похилі ділянки місцевості, що оточують улицькі городища, як правило, не розорюються і лишаються задернованими) і насправді їх існує більше. Як відзначає П.І. Хавлюк (Хавлюк 1969, с. 172; 1970, с. 135; 1981, с. 316), селища оточують городища з двох—трьох боків, іноді на відстань 0,5 км і більше (Червоне, Лоївці, Юрківці, Куниче, Жорнище, Пархомівка, Мітлинці та інші). Щодо більш точних розмірів селищ, то вони дослідниками не фіксувались.

Характер культурного шару за даними розвідок та розкопок городищ і селищ. Для улицьких городищ характерний незначний культурний шар. У порівнянні з селищами на них зустрічається дуже мало археологічних речей і, як

правило, вони поширені не на всій їх невеличкій площі. На окремих городищах культурного шару не виявлено: Городище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 12), Мельниківці, Кароліна, Яструбиха II, Борисівка II (Хавлюк 1969, с. 169—170), а на кількох зафіксовано непогану насиченість культурними залишками: Немирівське, Селевинці, Юрківці, Ометинці (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 5—7), Ободівка (Хавлюк 1969, с. 170).

Розкопками О.О. Спіцина в 1910 р. на центральній частині (цитаделі) Немирівського городища ранньозалізного віку відкрито 11 напівземлянкових жител з печами-кам'янками і речовим матеріалом X—XI ст. (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1946/12, с. 39). Кілька аналогічних напівземлянкових жител з печами-кам'янками і багато господарських (зернових) ям розкопав 1947 р. на цьому укріпленні М.І. Артамонов (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1947/13, с. 4).

На городищі поблизу с. Червоне П.І. Хавлюком проводились у 1960-х роках розвідкові, а в 1971 і 1980 рр. — стаціонарні розкопки (Хавлюк 1969, с. 163—165; 1981, с. 316; 1993, с. 125; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70). По краях городища і рідше в центральній частині відкрито залишки округлих ям діаметром 0,6—0,9 м, глибиною 0,5—0,8 м, у заповненні яких часто траплялося горіле зерно пшениці, жита, проса, гороху. На підставі знахідок автор розкопок припускає, що зерно у ямах зберігалось в горщиках і конічних мисках. Із залізних речей переважають ромбовидні та шоловидні (протикульчужні) наконечники стріл, знайдено кілька ножів, ковальські кліщі, молоток-зубило (зубило з отвором для рукояті), точильні бруски, глиняні біконічні пряслиця. В одному місці знайдено 5 срібних сережок так званого «волинського типу» і 4 дирхеми 916—935 рр., а в іншому — 4 срібні сережки та 2 ажурні підвіски, срібний перстень, 2 дирхеми середини X ст. і 3 бронзові браслети. П.І. Хавлюк вважає, що вказані речі походять з двох скарбів. На городищі трапилося дуже мало кісток тварин (на площі 408 кв. м. у 1971 р. знайдено лише понад 20 кісток свині і великої рогатої худоби). На думку автора розкопок, городище припинило існування внаслідок короткотривалої облоги в кінці X ст.

На селищі навколо городища на зораній поверхні зафіксовано понад сотню темних плям від жител та господарських споруд. У 1967 і 1971 рр. П.І. Хавлюк розкопав на селищі кілька напівземлянкових жител і залишки залізоплавильних печей. Знайдено глиняні пряслиця

і одне з рожевого шиферу, залізний наральник, ромбовидний наконечник стріли, глиняні сопла від залізоплавильних горнів (Хавлюк 1969, с. 163—165; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70).

Городище поблизу с. Селевинці (Сажки) було досліджене П.І. Хавлюком протягом 1970—1978 рр. (Хавлюк 1971; 1972, с. 381; 1976, с. 401; 1978, с. 394; 1993, с. 123—124; Хавлюк, Жураковский 1973, с. 342; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1970/75; 1971/70; 1972/78; 1973/82; 1974/86; 1975/35; 1976/103; 1977/76; 1978/54). Розкопана основна частина городища на площі близько 0,45 га. Лишилась недослідженою сильно понижена до річки південна частина, яка займає приблизно 20—25 % всієї площі городища. Культурний шар товщиною 0,8—1,0 м зосереджувався по краях площадки ближче до валу. В ньому знаходилося багато кераміки, кісток тварин, каміння та побутових речей. В середній частині культурних залишків було небагато. На всій площі городища виявлено не менше 75 господарських ям, більшість яких мала глибину 0,5—1,0 м, діаметр 1,0—1,6 м. Частина ям була заповнена гумусованим ґрунтом і камінням, в них майже не було знахідок, а в частині знаходилась кераміка (в тому числі цілі горщики) і кістки домашніх тварин. Рідко зустрічались в них обвуглені зерна пшениці та проса. Автор розкопок вважає, що господарські ями без знахідок належать до ранішого часу, а ями з керамікою і кістками (для цих ям характерні також менші розміри) відносяться до фінального періоду життя на городищі. В різних місцях у середній частині і біля валу відкрито близько сотні людських кістяків, в основному дітей — немовлят і підлітків, а також жінок нерідко з ознаками навмисного вбивства. Частина кістяків знаходилась на глибині 30—50 см від сучасної поверхні, а частина глибше — під культурним шаром. На думку П.І. Хавлюка, глибші поховання слід датувати ранішим часом, а верхні — пізнішим, що свідчить про дві облоги, які пережили мешканці укріплення. В середній частині городища відкрито кілька кістяків коней.

В культурному шарі найбільше знайдено (понад сто) наконечників стріл, не менше 80 ножів, не менше 70 глиняних і шиферних пряслиць від веретен, чимало кам'яних точильних брусків. Із прикрас трапилися, в основному при кістяках, срібна сережка «волинського типу», срібна намистина, шийна гривня з бронзового дроту, бронзовий браслет, скляні, сердоликові та пастові намистини, кілька уламків чорних скляних браслетів.

Крім численних уламків кераміки, знайдено чересло від плуга, кілька сокир, кілька цілих і фрагментованих кам'яних жорен, перехрестя меча чи шаблі, молоток, свердло, кліщі, долото, різець, ллячка, кілька вудил та залізних пряжок, залізні дужки та вушка від дерев'яних відер, кістень з рога оленя, ротаційне кам'яне точило.

Кераміка і кістки домашніх тварин (корів, коней, свиней) утворювали скупчення, що начебто вказує на тимчасове перебування в якихось спорудах окремих сімей — в цих місцях знаходились і побутові речі. Біля валу в шарі спалених зустрічались залишки обвуглених дерев'яних конструкцій типу навісу, в тому числі в одному місці з кістяками жінки і двох дітей. Із стаціонарних жител досліджено біля західного краю городища одну напівземлянку з глинобитною піччю, в інших місцях відкрито дві печі, вирізані в ґрунті. Ключі в замки трапилися в поодиноких випадках, що також вказує на відсутність звичайної житлової забудови.

Автор розкопок слушно припускає, що городище слугувало сховищем для населення, яке проживало за його межами на селищі. Під час ворожого нападу жителі селища перейшли до укріплення і тривалий час перебували в облозі, яка закінчилася для них трагічно: чоловіки були захоплені в полон, а діти, жінки і особи похилого віку — вбиті.

На селищі в розкопі площею 134 м² досліджено три напівземлянки, з них дві господарського призначення і одна — ремісничка (з двома печами), а також дві господарські ями. Крім кераміки, знайдені кістяні проколки, ножі, глиняні пряслиця, точильні бруски.

Розвідковими дослідженнями Юрківського городища встановлено, що на його підвищенні — східній частині — культурний шар незначний або зовсім відсутній, а в найнебезпечнішій, але непридатній для постійного заселення нижній мисовій частині, що має вигляд ровоподібної западини понад внутрішнім схилом валу, виявлено горілий культурний шар з численними уламками кераміки та обвугленими зернами пшениці, жита та гороху. Тут знайдено два ножі, два наконечники стріл, бронзову підвіску з художньо виконаною інкрустацією, срібну ремінну накладку, пряслице з рожевого шиферу та деякі інші речі (Хавлюк 1969, с. 159—161; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 10). Шурфуванням у мисовій частині на городищі поблизу с. Джуринці також виявлено горілий прошарок з обвугленими зернами злаків. На селищі знайдено ула-

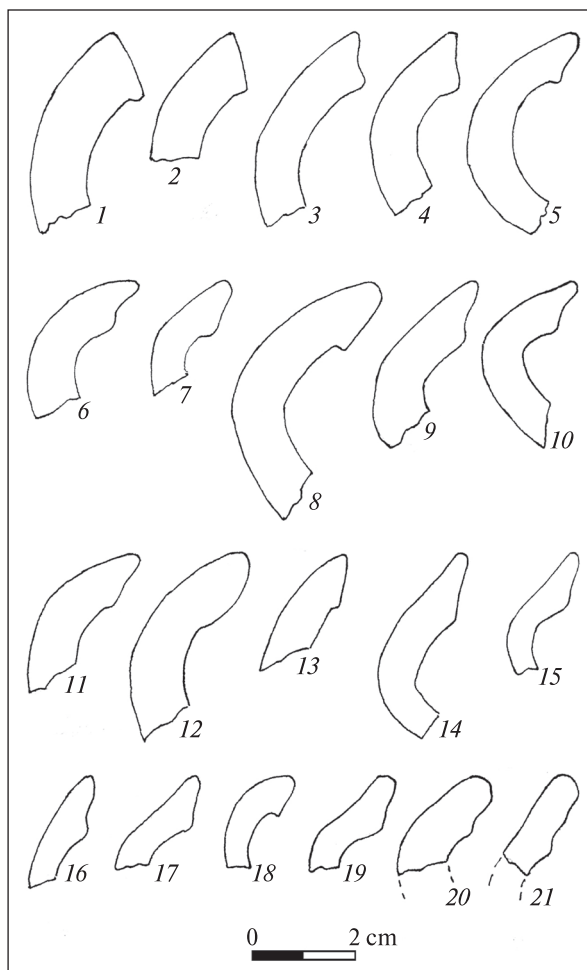

Рис. 3. Типи вінець посуду з уличьких городищ: 1 — Немирів; 2, 5, 8, 12 — Крикливець; 3 — Дашів II; 4, 7, 13, 14, 16, 20 — Червоне; 6 — Тарасівка II; 9, 10, 15, 19, 21 — Селевинці; 11 — Ометинці; 17 — Криківці; 18 — Яструбиха I

мок керамічного сопла від залізоплавильного горна (Хавлюк 1969, с. 162; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, с. 11).

Глиняний посуд на уличьких городищах і селищах — гончарний і представлений горщиками, конічними мисками, глеками і сковорідками. В глиняному тісті багато блисків слюди. Орнамент — лінійний та хвилястий, виконаний одиночним вістрям, рідше — зубчастим штампом. Лінійний орнамент часто вкриває майже всю поверхню посудин. Найраніші горщики належать до звичайного ранньогончарного типу з навскіс зрізаними вінцями (рис. 3, 1—4), які на східнослов'янських пам'ятках датуються IX—X ст. Пізніша кераміка представлена горщиками курганного типу з манжето-подібними вінцями кінця X — початку II половини XI ст. (рис. 3, 6—21).

Археологічні дані свідчать, що городища, які виділяються значною кількістю культур-

них залишків, за характером використання не відрізняються від інших городищ. Наявність на них культурного шару пояснюється не відмінністю їх функцій, а відмінністю конкретних умов, в яких проходило здійснення саме цих функцій. До них переходило населення під час загрози, переносючи з собою всі свої хатні речі та господарські запаси. Наявність в культурному шарі цвяхів та будівельних скоб, а також залишків обвугленого дерева свідчить про існування по краю укріплених площадок якихось специфічних споруд типу клітей. Безумовно, що певні особи могли постійно проживати в укріпленнях. Зокрема ті, які виконували спільні для всієї общини функції (представники общинної адміністрації, охоронці укріплень, ремісники-зброярі тощо).

Як уже згадувалось, на городищі в Червоному знайдено два скарби срібних прикрас X ст. з монетами 916—935 рр. Аналогічні скарби походять з селищ біля городищ в Юрківцях і Копіївці, в тому числі в копіївському скарбі 416 арабських монет датуються 896—955 рр. (Лінках-Геппенер 1948, с. 182; Корзухина 1954, с. 84).

Місцезнаходження скарбів територіально пов'язується з районом поширення городищ, на яких виявлено сліди пожежі (Селевинці, Червоне, Юрківці, Джуринці). Є підстави припускати, що через центральну частину північної групи уличьких поселень в напрямку схід—захід пролягав шлях навали. Супротивниками уличів у X — на початку XI ст. були печеніги, а на початку другої половини XI ст. — половці. Очевидно, уличі зазнавали неодноразових вторгнень, але остаточно вони залишили свої володіння в другій половині XI ст. під тиском половців.

Густа концентрація городищ свідчить про планомірне заселення Середнього Побужжя населенням, яке до цього проживало на більш широкій території. У Середньому Побужжі є пам'ятки попереднього періоду — VIII—IX ст., але виявлено їх порівняно мало. Значно більше відкрито поселень VI—VII ст. (Хавлюк 1975).

Виникнення та функціонування південно-бузьких укріплень було продиктоване потребами самозахисту від печенізької загрози. Поява печенігів застала Давньоруську державу на етапі складання її території. Турботи про захист власної території від вторгнень печенігів, а потім половців не дозволили Русі взяти під захист відособлене угруповання уличів, тим більше, що останні дотримувались сепаратизму.

Додаток. Реєстр уличьких городищ Південного Побужжя

1. с. Сабарів Вінницького р-ну і обл. Лівий берег Південного Бугу. Складне, мисове, близько 10 га (?) (Сецинский 1901, с. 231; Артамонов 1949, с. 261; Березовець 1952, с. 214).
2. с. Комарів Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, чотирикутне з валом і ровом з трьох боків (Сведения 1896, с. 260). Сплановане (Хавлюк 1969, с. 158).
3. смт. Вороновиця Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Городище I. Мисове, з валом (Хавлюк 1969, с. 158).
4. смт. Вороновиця Вінницького р-ну і обл. Лівобережжя Південного Бугу. Городище II. Мисове (Гульдман 1901, с. 93; Хавлюк 1969, с. 158).
5. с. Дубовець Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, чотирикутне (Сведения... 1896, с. 262; Хавлюк 1969, с. 158, 171).
6. с. Войтівці Липовецького р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Соб. Мисове, овальне (Сецинский 1901, с. 235—236; Хавлюк 1969, с. 158).
7. с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I. Мисове. Селище (Хавлюк 1969, с. 158—172).
8. с. Жорнище Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II. Округле (Антонович 1895, с. 70).
9. с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I (рис. 2, б). Мисове, 0,6 га. Селище (Антонович 1895, с. 70; Біляшівський 1926, с. 67; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1973/82).
10. с. Борисівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II. Прямокутне (Антонович 1895, с. 70; Хавлюк 1969, с. 169—170).
11. с. Василівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).
12. с. Пархомівка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове, округле, з валом по периметру (Антонович 1895, с. 72; Хавлюк 1969, с. 158—171).
13. с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище I (рис. 2, 17). Мисове, округле з валом по периметру 0,12 га. Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).
14. с. Дашів Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище II (рис. 2, 18). Мисове, під чотирикутне з валом по периметру, 0,27 га. Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).
15. смт Немирів (залізнична станція, поблизу с. Фастівці) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове (Сецинский 1901, с. 236; Хавлюк 1969, с. 158).
16. смт Немирів (скіфське городище) Немирівського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Мирки (Лівобережжя Південного Бугу). Центральна частина скіфського городища (Цитадель). На останці, 12,5 га (Сецинский 1901, с. 236; Артамонов 1949, с. 257—258; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1946/12; 1947/13).
17. с. Селевинці (Сажки). Лівий берег р. Мирки (Лівобережжя Південного Бугу). На мисовому підвищенні, 0,75 га, з валом по периметру (рис. 2, 12). Селище (Артамонов 1949, с. 257—258; Березовець 1952, с. 214; Хавлюк 1969, с. 158).

Хавлюк 1971; 1972, с. 381; 1976, с. 401; 1978, с. 394; 1993, с. 123—124; Хавлюк, Жураковский 1973, с. 342; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36; 1970/75; 1971/70; 1972/78; 1973/82; 1974/86; 1975/35; 1976/103; 1977/76; 1978/54).

18. с. Криківці (с. Телегіївка) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На останцеподібному мису, овальне, 0,12 га (рис. 2, 13). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

19. Кароліна (залізнична станція) Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Округле, без культурного шару. Селище (Хавлюк 1969, с. 166, 170).

20. с. Ометинці Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На мисовидному підвищенні, 0,8 га (рис. 2, 5). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

21. с. Мельниківці Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, вал з напільного боку, 2,0 га (?) (Хавлюк 1969, с. 169—170).

22. с. Червоне Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, 0,6 га (рис. 2, 1). Селище (Хавлюк 1969, с. 162—165; 1981, с. 316; 1993, с. 125; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36; 1971/70).

23. с. Коржівка Немирівського р-ну Вінницької обл. На лівому березі Південного Бугу. Мисове, близько 0,8 га з двома валами та ровами з напільного боку (рис. 2, 21). Селище (Хавлюк 1969, с. 167—169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

24. с. Слобідка Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. Мисове, 0,3 га (рис. 2, 2). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

25. с. Юрківці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, овальне, 0,65 га (рис. 2, 14). Селище (Хавлюк 1969, с. 157—161; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

26. с. Лоївці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, 0,7 га (рис. 2, 4). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

27. с. Гута Немирівського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя Південного Бугу. На краю плато, округле, 0,15 га (рис. 2, 15). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

28. с. Джуринці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. На останцеподібному мису, овальне, 0,65 га (рис. 2, 16). Селище (Хавлюк 1969, с. 162; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

29. с. Мітлинці Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Сведения 1896, с. 274; Хавлюк 1969, с. 158, 171).

30. с. Копіївка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище І. Мисове. Селище (Хавлюк 1969, с. 158).

31. с. Копіївка Іллінецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище ІІ. Округле з кільцевим валом (Хавлюк 1969, с. 158).

32. с. Бондури Гайсинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище І. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).

33. с. Бондури Гайсинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Соб. Городище ІІ. Мисове (Хавлюк 1969, с. 158).

34. с. Салинці Немирівського р-ну Вінницької обл. Правий берег Південного Бугу. Мисове, складне,

з двох укріплених частин, 0,35 га (рис. 2, 20). Селище (Хавлюк 1969, с. 167—169).

35. с. Яструбиха Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище І. Мисове, підчотирикутне, 1,7 га (рис. 2, 3). Селище (Березовець 1952, с. 214—215; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

36. с. Яструбиха Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище ІІ. Невелике, без культурного шару (Хавлюк 1969, с. 170).

37. с. Скрицьке Немирівського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 162).

38. с. Тарасівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище І. Мисове, підчотирикутне, 0,3 га (рис. 2, 9). Селище (Хавлюк 1969, с. 169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

39. с. Тарасівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Городище ІІ. Мисове, 0,65 га (рис. 2, 10). Селище (Хавлюк 1969, с. 169; НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

40. с. Михайлівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

41. с. Маньківка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правий берег Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

42. с. Михайлівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Сведения... 1896, с. 269; Хавлюк 1969, с. 158).

43. с. Жерденівка Гайсинського р-ну Вінницької обл. Лівобережжя р. Соб. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

44. с. Мазурівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Стільниці (права притока Південного Бугу). На останцеподібному мису, 0,25 га (рис. 2, 8). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

45. смт. Ладижин Тростянецького р-ну Вінницької обл. На правому березі р. Сільниці (права притока Південного Бугу). Мисове, 0,45 га (рис. 2, 22) (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

46. с. Тиманівка Тульчинського р-ну Вінницької обл. Правобережжя Південного Бугу. Мисове з валом по периметру (Хавлюк 1969, с. 158).

47. с. Куниче Крижопільського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Бережанки (права притока Південного Бугу). Мисове з валом з напільного боку. Селище (Хавлюк 1969, с. 172).

48. с. Ободівка Тростянецького р-ну Вінницької обл. Правобережжя р. Бережанки (права притока Південного Бугу). Мисове з валом по периметру (Сведения... 1896, с. 275; Сецинский 1901, с. 266; Хавлюк 1969, с. 169—170).

49. с. Крикливець Крижопільського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Дохни (права притока Південного Бугу). На останцеподібному мису, 0,25 га (рис. 2, 7). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

50. с. Рудницьке Піщанського р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Луг (права притока Південного Бугу). Мисове, овальне, 0,7 га (рис. 2, 11). Селище (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

51. с. Городище Чечельницького р-ну Вінницької обл. Верхів'я р. Луг (права притока Південного Бугу). На підвищенні, округло-чотирикутне, 0,2 га (рис. 2,

19). Культурного шару не виявлено (НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36).

52. с. Бондурівка Чечельницького р-ну Вінницької обл. Правий берег р. Дохни (права притока Південного Бугу). Мисове з валом з напільного боку (Сецинський 1901, с. 266; Хавлюк 1969, с. 158).

Написано: 10 серпня 1998 р.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии (Приложение к XV т. «Древности»). — М.: Типография М.Г. Волчанинова, 1895.

Артамонов М. Південноподільська експедиція (Попереднє повідомлення) // Археологічні пам'ятки УРСР / Відп. ред. П.П. Єфименко. — 1949. — Т. I. — С. 257—262.

Березовець Д.Т. Розвідка у верхів'ях Південного Бугу // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1952. — Т. III. — С. 207—219.

Біляшівський М.Т. Досліди на городищі біля с. Борисівки Линецького району (Липовецького повіту) на Київщині [тепер Вінниц. обл.] // Коротке звітлення ВУАК за 1925 рік. — К., 1926. — С. 67—71.

Гульдман В.К. Памятники старины в Подольи: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1901. — VIII, 401, LVII с.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1954.

Кучера М.П., Юра Р.О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — Вип. IV. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 382—386.

Лінка-Геппнер Н. Копіївський скарб // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 182—191.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології НАН України), ф. 64 (ф. експедицій), спр. 1946/12, 89 с. (Артамонов М.И. Археологические памятники Южной Подольи / По материалам Ю. Подольской экспедиции 1946 г.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1947/13, 5 с. (Артамонов М.И. Археологические исследования в Подольи в 1947 г.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1969/36, 24 с. (Кучера М.П., Юра Р.О. Звіт про роботу Подільського розвідагону 1969 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1970/75, 18 с. (Хавлюк П.І. Звіт про розкопки пізньозарубинецького поселення Рахни, Гайсинського р-ну, та Улицького городища X—XI ст. біля с. Сажки, Немирівського р-ну, Вінницької обл.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1971/70, 5 с., 9 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про археологічні дослідження на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1971 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1972/78, 33 с. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про розкопки археологічних пам'яток на території Південного Побужжя у 1972 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1973/82, 36 с., 58 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту 1973 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1974/86, 34 с., 44 іл. (Хавлюк П.І. Звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1974 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1975/35, 21 с., 65 іл. (Хавлюк П.І. Звіт про дослідження археологічних пам'яток на те-

риторії Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1976/103, 20 с., 36 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1976 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1977/76, 17 с., 66 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1977 р.).

НА ІА НАНУ, ф. 64, спр. 1978/54, 20 с., 39 іл. (Хавлюк П.І. Науковий звіт про дослідження археологічних пам'яток на території Південного Побужжя експедицією Вінницького педінституту в 1978 р.).

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

Рыбаков Б.А. Улицы (историко-географические заметки) // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — 1951. — Вып. 35. — С. 3—17.

Сведения 1873 г. о городищах и курганах // Записки Императорского Русского археологического общества. Новая серия. — СПб: Тип. И.Н. Скороходова, 1896. — Т. 8. — Вып. 1/2. — С. 237—312.

Сецинский Е.И. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве / Под ред. П.С. Уваровой и С.С. Слущкого. — М.: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля, 1901. — Т. I. — С. 197—354.

Хавлюк П.І. Древньоруські городища на Південному Бугі // Слов'яно-руські старожитності / Відп. ред. В.І. Бідзіля. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 156—174.

Хавлюк П.І. Земля уличів X—XI століть // Матеріали третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції / Відп. ред. Л.А. Коваленко. — Львів: Каменяр, 1970. — С. 134—136.

Хавлюк П.И. Уличское городище X—XI вв. у с. Сажки на Винничине // Археологические открытия 1970 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1971. — С. 294.

Хавлюк П.И. Материалы из городищ уличей на Южном Буге // Археологические открытия 1971 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1972. — С. 380—381.

Хавлюк П.И., Жураковский Б.С. Исследования в Винницкой области // Археологические открытия 1972 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1973. — С. 342—344.

Хавлюк П.І. Басейн Південного Бугу. Культура східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. // Археологія Української РСР. — Т. 3. : Ранньослов'янський та давньоруський періоди / Відп. ред. В.П. Довженко. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 113—119.

Хавлюк П.И. Исследования Южнобугской экспедиции // Археологические открытия 1975 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1976. — С. 400—401.

Хавлюк П.И. Исследование славянских памятников на Южном Буге // Археологические открытия 1977 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1978. — С. 394—395.

Хавлюк П.И. Городище Червоне // Археологические открытия 1980 года / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. — М.: Наука, 1981. — С. 316.

Хавлюк П.І. Городище уличів на Немирівщині // Археологічні дослідження в Україні 1991 року / Відп. ред. Д.Н. Козак. — Луцьк: Надтир'я, 1993. — С. 124—126.

ГОРОДИЩА УЛИЧЕЙ В СРЕДНЕМ ПОБУЖЬЕ

Предлагаемая читателю работа была написана М.П. Кучерой в 1998 г., через 30 лет после проведённой учёным разведки городищ в среднем течении Южного Буга. Машинописный текст и иллюстрации статьи хранились в личных бумагах исследователя и были найдены сотрудниками отдела древнерусской и средневековой археологии после его смерти. Эта работа является одним из двух не опубликованных при жизни трудов автора.

В статье рассматриваются городища IX—XI вв., сосредоточенные в среднем течении Южного Буга, которые большинство исследователей отождествляют с летописными уличами. Анализируются особенности геоморфологического и топографического положения укреплений, их хронология и этнокультурная принадлежность, устройство способа защищённого водоснабжения, особенности материальной культуры и историческая судьба населения отдельного историко-социального племенного организма. В виде дополнения к работе представлен реестр уличских городищ Южного Побужья, подготовленный автором.

К л ю ч е в ы е с л о в а: городище, топография, планиграфия, фортификация, укрепления, поселки, культурный слой, материальная культура, уличи, Южный Буг, Древняя Русь.

Mykhailo P. Kuchera

ULICHES' HILL-FORTS IN BUH RIVER MIDDLE REGION

The work proposed to the readers' attention was written by M.P. Kuchera in 1998, 30 years after he accomplished the archaeological exploration of the ancient hill-forts on the middle course of the Southern Buh River. Typescript and illustrations of the article were stored in the researcher's personal papers and were found by the colleagues of the Department of Ancient Rus and Mediaeval Archaeology after he died. This article is one of two non-published works of the author.

Discussed in the article are the hill-forts of the period from the 9th to the 11th centuries concentrated in the middle course of the Southern Buh River, which most researchers identify with the annalistic Uliches. The author analysed the features of the geomorphological and topographical position of the fortifications, their chronological and ethno-cultural affiliation, the structure of protected water supply system, the material culture's peculiarities and the historical fate of the population of a separate historical and social tribal organism. Attached to the article is the registry of the Uliches' hill-forts at the Southern Buh area prepared by the author.

Key words: hill-fort, topography, planigraphy, fortification, defence, settlement, cultural layer, material culture, the Uliches, Southern Buh, Ancient Rus.

References

- Antonovich V.B. Arkheologicheskaya karta Kyivskoi gubernii (Prilozhenie k XV t. «Drevnosti»). Moskva: Tipografiia M.G. Volchaninova, 1895.
- Artamonov M.I. Arkheologicheskie pamiatniki Yuzhnoi Podolii (Po materialam Yu. Podolskoi ekspeditsii 1946 g.). *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1946/12.
- Artamonov M.I. Arkheologicheskie issledovaniia v Podolii v 1947 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1947/13.
- Artamonov M. Pivdenноподільська експедиція (Poperednie povidomlennia). *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1949, vol. I., pp. 257-262.
- Berezovets D.T. Rozvidka u verkhivakh Pivdennoho Buhu. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 1952, vol. III, pp. 207-219.
- Biliashivskyi M.T. Dosliady na horodyshchi bilia s. Borysivky Lynetskoho raionu (Lypovetskoho povitu) na Kyivshchyni [teper Vinnyts. obl.]. *Korotke zvidomlennia Vseukrainskoho arkheolohichnoho komitetu za 1925 rik*, Kyiv, 1926, pp. 67-71.
- Gul'dman V.K. Pamiatniki stariny v Podolii: Materialy dlia sostavleniia arkheologicheskoi karty Podolskoi gubernii, Kamenets-Podolsk, 1901.
- Khavliuk P.I. Drevnioruski horodyshcha na Pivdennomu Buzi. *V.I. Bidzilia (Ed.) Sloviano-ruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, 1969, pp. 156-174.
- Khavliuk P.I. Zvit pro rozkopky pizniozarubynetskoho poselennia Rakhny, Haisynskoho r-nu, ta Ulytskoho horodyshcha X-XI st. bilia s. Sazhky, Nemyrivskoho r-nu, Vinnytskoi obl. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1970/75.
- Khavliuk P.I. Zemlia ulychiv X-XI stolit. *Materialy tretioi Podolskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Lviv: Kameniar, 1970, pp. 134-136.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspeditsiiei Vinnytskoho pedinstytutu v 1971 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1971/70.
- Khavliuk P.I. Ulichskoie gorodishche X-XI vv. u s. Sazhky na Vinnichine. *Arkheologicheskie otkrytiia 1970 goda*. Moskva: Nauka, 1971, p. 294.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro rozkopky arkheolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia u 1972 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1972/78.
- Khavliuk P.I. Materialy iz gorodishch ulichei na Yuzhnom Buge. *Arkheologicheskie otkrytiia 1971 goda*. Moskva: Nauka, 1972, pp. 380-381.

- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu 1973 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1973/82.
- Khavliuk P.I. Zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1974 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1974/86.
- Khavliuk P.I. Zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1975/35.
- Khavliuk P.I. Basein Pivdennoho Buhu. Kultura skhidnykh slovian druhoi polovyny I tysiacholittia n.e. *Arkheolohiia Ukrainsoi RSR. vol. 3.: V.P. Dovzhenok (Ed.) Rannioslovianskyi ta davnoruskyi periody*. Kyiv: Naukova dumka, 1975, pp. 113-119.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1976 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1976/103.
- Khavliuk P.I. Issledovaniia Yuzhnobugskoi ekspeditsyi. *Arkheologicheskie otkrytiia 1975 goda*. Moskva: Nauka, 1976, pp. 400-401.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1977 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1977/76.
- Khavliuk P.I. Naukovyi zvit pro doslidzhennia arkeolohichnykh pamiatok na terytorii Pivdennoho Pobuzhzhia ekspedytsiieiu Vinnytskoho pedinstytutu v 1978 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1978/54.
- Khavliuk P.I. Issledovaniie slavianskikh pamiatnikov na Yuzhnom Buge. *Arkheologicheskie otkrytiia 1977 goda*. Moskva: Nauka, 1978, pp. 394-395.
- Khavliuk P.I. Horodyshche Chervone. *Arkheologicheskie otkrytiia 1980 goda*. Moskva: Nauka, 1981, p. 316.
- Khavliuk P.I. Horodyshche ulychiv na Nemyrivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*. Luts'k: Nadstyria, 1993, pp. 124-126.
- Khavliuk P.I., Zhurakovskii B.S. Issledovaniia v Vinnitskoi oblasti. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 goda*. Moskva: Nauka, 1973, pp. 342-344.
- Korzukhina G.F. Russkie klady IX-XIII vv. Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1954.
- Kuchera M.P., Yura R.O. Obstezhennia horodyshch i zamchyskh na Podilli. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.* Kyiv: Naukova dumka, 1972, iss. IV, pp. 382-386.
- Kuchera M.P., Yura R.O. Zvit pro robotu Podil'skoho rozvidzhonu 1969 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. 64, no. 1969/36.
- Linka-Heppener N. Kopylivskiy skarb. *Arkheolohiia*, 1948, vol. II, pp. 182-191.
- Novgorodskaya pervaya letopis starshego i mladshogo izvodov (Ed. by A.N. Nasonov). Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1950.
- Rybakov B.A. Ulichy (Istoriko-geograficheskie zametki). *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, 1951, iss. 35, pp. 3-17.
- Svedeniia 1873 g. o gorodishchakh i kurganakh. *Zapiski Imperatorskogo Russkogo arkheologicheskogo obshchestva. Novaia seriia*. Sankt-Peterburg: Tipografiia I.N. Skorokhodova, 1896, vol. 8, iss. 1/2, pp. 237-312.
- Setsynskii Ye.I. Arkheologicheskaya karta Podolskoi gubernii. *P.S. Uvarova S.S. Slutskii (Eds.) Trudy XI Arkheologicheskogo s'ezda v Kyive*. Moskva: Tipografiia G. Lissnera i A. Geshelia, 1901, vol. I, pp. 197-354.

Післямова

Машинописний текст та ілюстрації пропонуваної читачу роботи М.П. Кучери зберігалися в особистих паперах дослідника й були знайдені співробітниками відділу давньоруської та середньовічної археології після смерті вченого. Ця стаття була одним із двох не надрукованих творів автора (інша — робота про новітні дослідження в Суботові — була опублікована в ювілейній збірці відділу у 2008 р. (Кучера 2008)).

Ця робота написана у 1998 р., фактично через 30 років після здійсненої вченим розвідки подільських городищ у 1969 р. Відомо, що М.П. Кучера особисто обстежив 27 городищ у середній те-

чії Південного Бугу (з 52 відомих у цьому регіоні укріплень). 22 з обстежених пам'яток були ототоженені дослідником з городищами уличів IX—XI ст., біля однієї пам'ятки він виявив поселення XII—XIII ст. Також під час розвідки М.П. Кучера відвідав і описав низку місцевих середньовічних замків і замків (Кучера, Юра 1972).

Того ж року вийшла друком відома стаття про уличькі городища (Хавлюк 1969). Автор цієї роботи, П.І. Хавлюк, брав активну участь і допомагав у проведенні розвідки М.П. Кучери. У 1960—1970 рр. П.І. Хавлюком були проведені результативні розкопки на кількох городищах

уличів, які дали цікавий і змістовний матеріал, що дозволить прояснити найбільш важливі й актуальні питання ранньої давньоруської хронології, відносин з кочовиками, соціального, господарського, побутового устрою розвинених племінних суспільств і багато інших, гострозлободенних питань середньовічної археології.

Здійснені експедиційні дослідження 1969 р. дозволили Михайлу Петровичу сформулювати чітке особисте уявлення про найцікавіші особливості та ключові ознаки уличьких городищ і всієї унікальної локальної системи заселення. Ці основні риси М.П. Кучера сформулював також у спеціальному окремому підрозділі своєї потенційної докторської монографії про давньоруські городища, яка була підготовлена ним ще у 1980-х роках, але не з вини автора не була тоді опублікована і побачила світ, на превеликий жаль, лише після раптової смерті дослідника. Не дивлячись на наявність вже згаданої вище публікації П.І. Хавлюка, або, можливо, саме через її відомі суттєві недоліки, Михайло Петрович вважав необхідним спеціально звернутися до цієї проблеми. Фактично, мова в пропонованій статті йде про окремий, уличький тип городищ, особливості їх геоморфологічного та топографічного положення, устрій способу захищеного водопостачання, хронологію та етнокультурну приналежність, особливості матеріальної культури та історичну долю людності цього окремого історико-соціального племінного організму. Автор згадує про наявність біля уличьких городищ зі слабким культурним шаром численних, і, схоже, великих за площею давньоруських селищ. Проблема їх точної локалізації, обстеження та ретельної методично грамотної сучасної фіксації набуває з часом все більшої актуальності.

Майже одночасно з пропонованою статтею М.П. Кучери, й незалежно від неї, була написана розлога робота А.П. Томашевського, присвячена верифікації запутаної інформації про численні слов'яно-руські пам'ятки середньої течії Південного Бугу та спробі поетапного комплексного просторового і палеоекологічного аналізу системи заселення уличького союзу племен після їх виходу з Середнього Подніпров'я. Ідея даної роботи, що сформувалася в 1988—1989 рр., була пов'язана з необхідністю порівняти розвиток, механізми та

особливості слов'яно-руського заселення і господарського природокористування сусідніх Східного Поділля і Східної Волині. Ця робота, закінчена у 1995 році, пролежала послідовно у двох нереалізованих виданнях, після чого була нарешті надрукована у другому та третьому випусках «Археологічних студій» в 2003 і 2008 рр. (Томашевський 2003; 2008).

Отже, на наш погляд, пропонована стаття М.П. Кучери є актуальною і сучасною, вона сьогодні привертає увагу сучасних дослідників, і головне — науковій молоді, до необхідності введення до повноцінного наукового обігу вже наявних об'ємних здобутих матеріалів уличького племінного союзу, а також вкрай актуальної нагальної необхідності проведення в цьому регіоні новітніх спеціальних досліджень і заходів для вивчення і збереження унікальної місцевої археологічної спадщини.

С.В. ПАВЛЕНКО, відділ давньоруської
та середньовічної археології
Інституту археології НАНУ

А.П. ТОМАШЕВСЬКИЙ, відділ давньоруської
та середньовічної археології
Інституту археології НАНУ

Кучера М.П. Замчище-садиба Б. Хмельницького в Суботові на Черкащині // Археологія і давня історія України. — 2010. — Вип. І.: Проблеми давньоруської та середньовічної археології / Відп. ред. Г.Ю. Івакін. — С. 541—554.

Томашевський А.П. Нарис історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці: Прут, 2003. — Вип. 2. — С. 132—160.

Томашевський А.П. Інформаційна основа дослідження історії та екології заселення Східного Поділля слов'яно-руської доби // Археологічні студії. — К.; Чернівці: Прут, 2008. — Вип. 3. — С. 169—179.

References

- KKuchera M.P. Zamchyshe-sadyba B. Khmelnytskoho v Subotovi na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2010, Vyp. I. H.Yu. Ivakin (Ed.) *Problemy davnioruskoï ta seredniovichnoi arkheolohii*, pp. 541-554.
- Tomashevskiy A.P. Narys istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoï doby. *Arkheolohichni studii*, Kyiv; Chernivtsi: Prut, 2003, iss. 2, p. 132-160.
- Tomashevskiy A.P. Informatsiina osnova doslidzhennia istorii ta ekolohii zaselennia Skhidnoho Podillia sloviano-ruskoï doby. *Arkheolohichni studii*, Kyiv; Chernivtsi: Prut, 2008, iss. 3, pp. 169-179.

Надійшла 28.09.2017

О.П. Моця *

ДАВНЬОРУСЬКЕ ОБОРОННЕ БУДІВНИЦТВО У ПРАЦЯХ М.П. КУЧЕРИ

У роботі аналізується внесок відомого вітчизняного дослідника Михайла Петровича Кучери у вивчення традицій давньоруського оборонного будівництва (міста, замки, Зміїові вали).

Ключові слова: городища, вали, укріплення, специфіка будівництва, Київська Русь, середні віки.

У 2017 р. виповнюється 95 років від дня народження відомого дослідника старожитностей епохи Київської Русі Михайла Петровича Кучери (21.11.1922), який протягом тривалого часу досліджував об'єкти оборонного зодчества часів Київської Русі. Результати його робіт, окрім окремих публікацій, були систематизовані у кількох фундаментальних працях, на котрих ми і зупинимось у даному випадку.

Взагалі слід відзначити, що постійний інтерес до середньовічних урбаністичних центрів на території східних слов'ян, і зокрема у переяславській зоні їх розселення, залишається одним із пріоритетів вітчизняної археології. Пояснюється він не лише виключним багатством археологічних матеріалів, але й надзвичайно широким спектром проблем, котрі, можливо, певною мірою вирішували та ставили нові завдання. Інформація, отримана на основі вивчення пам'яток матеріальної культури цієї групи, збагатила історичну науку якісно новим джерелом, дозволила відтворити яскраву картину їх історично-культурного й економічного розвитку (Давня історія України 2000).

Як вже відзначалося, дослідження вказаного напрямку якраз і стали основним науковим доробком Михайла Петровича — непересічного дослідника, який став одним із найбільш відомих вітчизняних спеціалістів, а його наукові доробки не втратили своєї актуальності і нині. У першу чергу, слід відзначити його монументальну монографію, присвячену систематизації наявних джерел та характеристики слов'яно-

руських городищ VIII—XIII ст. на території між Саном та Сіверським Дінцем, де були проаналізовані дані про 670 комплексів та зроблені узагальнюючі висновки (Кучера 1999).

Вивчаючи центри IX—X ст. Михайло Петрович встановив, що для цього періоду існування Давньоруської держави характерними були укріплення простого типу, тобто вони склалися із однієї частини. А наявність слов'янського культурного шару на городищах із двома і більше укріпленими частинами свідчить про їх походження з більш давніх часів. Прості городища являються основним типом укріплених пам'яток і в послідовний період Київської Русі, але в будівництві вже з кінця X ст. застосовувалися також укріплення складного типу, причому, вони склалися майже виключно із різновеликих частин, як правило, двох: відносно невеликої внутрішньої і значно більшої зовнішньої.

Форма самих городищ залежала від конфігурації природної частини місцевості, котру вибирали для зведення оборонних споруд. Звичайно, вона була неправильною в плані, адже за доби панування холодної зброї будь-яка форма задовольняла потреби захисту. Хоча, найраціональнішою все ж являлася округла форма. Вона була характерною для городищ, розташованих на рівній місцевості і навіть для частини нагірних пунктів.

Основою конструкції укріплень тоді являлися дерев'яні зруби, а зрубні кліти могли використовуватися і як своєрідні резервні приміщення для перебування навколишнього населення на випадок кочівницьких вторгнень. Стوپова ж конструкція стін мала допоміжне значення, її також застосовували в екстремальних умовах (наприклад, після пожежі, коли знищувалися зрубні конструкції).

М.П. Кучерою було розглянуто й питання про характер забудови укріплених поселень на території сучасної України та в суміжних районах, а також розміщення на них житлово-господарських комплексів. На особливу увагу заслуговує реконструкція подвірної-рядової забудови, аналогом котрої слід вважати садиб-

* МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, професор, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, oldrus@ukr.net

не планування в давньоруських містах лісової смуги на території сучасних Білорусі і Росії. Подвірньо-рядова (або ж шахово-рядова) забудова в лісостеповій смузі була характерною як для укріплених, так і неукріплених давньоруських поселень. Але в межах укріплень вона була більш компактною. Типи забудови — кільцевий, рядовий, подвірньо-рядовий, неупорядкований — були виділені на основі фрагментарних матеріалів, а тому заслуговують подальшої уваги під час накопичення нових даних.

Сама проблема городищ безпосередньо пов'язана із з'ясуванням ролі оборонного будівництва в історії ранніх слов'ян і Русі, а розміщення ранніх городищ свідчить про те, що кожне літописне плем'я володіло власною укріпленою територією. Пізніше нова держава «Русь» взяла на себе основну зовнішню функцію — захист власних кордонів. Впроваджується новий адміністративно-територіальний поділ державних володінь, споруджуються нові оборонні лінії, виникають нові адміністративно-політичні центри.

Слов'яно-руські укріплення належали до громадської та державної власності. Вони являлися адміністративно-політичними й військовими осередками місцевого й загальнодержавного значення. Але керували ними різного рангу адміністративно-посадові особи, державно-феодална еліта, яка у першу чергу, все ж більше дбала про власні інтереси. Це був основний канал формування на Русі боярських господарств, переходу частини державних укріплень до впливових приватних осіб. З появою укріплень посилюються відмінності у розвитку окремих населених пунктів, виникають нові поселенські структури. І ще одне: самі по собі укріплені пункти не існували. Під їх захистом виникали неукріплені поселення. А судячи з того, що останні у багатьох випадках засновувалися у несприятливих для звичайного заселення умовах (на високих корінних берегах річок і т. п.) якраз інтереси захисту домінували в житті південноруського населення.

Основна зовнішня загроза на півдні Київської Русі походила від войовничих сусідів-кочовиків, частина яких з часом переходила на давньоруський бік і осідала на південних кордонах, зокрема у Пороссі та Посуллі, де у них з'являлися власні укріплені поселення (Кучера, Іванченко 1998). Найтиповішими рисами чорноклобуцьких городищ являються невеликі розміри укріплених майданчиків, незначні за розмірами вали, розташування останніх кількома рядами з напільного боку,

багаторушне ескарпування схилів з влаштуванням ровів та валів, незначний культурний шар чи навіть повна відсутність як в середині городища, так і зовні біля нього, переважання валів без зрубних конструкцій, випадки членування фортець на дві мініатюрні частини на зразок давньоруського міського дитинця та окружного міста.

Вивчення розмірів урбаністичний центрів східних слов'ян у давньоруську епоху також цікавили згаданого дослідника. Зокрема він встановив, що поселеннями міського типу ставали укріплені пункти площею близько 2,0 га і більше, і лише у виключних випадках вони могли обмежуватися меншими розмірами (Кучера 1984). До цього слід додати ще одне археологічне спостереження: місто завжди мало хоча б дві (як мінімум) укріплені площадки, на відміну від замків та деяких інших специфічних городищ.

Ще одним напрямом наукових інтересів М.П. Кучери стали т. зв. Змійові вали на території Середнього Подніпров'я, котрі в основному були зведені південніше Києва й Переяславля Руського та інших центрів якраз у часи ранньофеодальної монархії на Русі. Згідно легендам, однотипні земляні насипи, що вражали своєю протяжністю, з'явилися в давнину в результаті протистояння між міфічним Змієм та двома сміливцями — Козьмою і Дем'яном, які його перемогли й провели плугом величезну межу, котру Змій не міг переступити. Збудовані вони були у лісостеповій зоні південніше й південно-західніше Києва — на просторі між Дніпром і Тетеревом до Росі та її західних допливів, а також вал вздовж Дніпра і нижньої течії Сули на Лівобережжі загальною протяжністю більш як 950 км.

Легенда легендою, а насправді, в результаті робіт Михайла Петровича та інших дослідників, вдалося встановити, що ці вали являли собою досить складну оборонну споруду із дерева та землі, яка з'явилася в часи Київської Русі (23 поздовжніх вала, котрі увійшли до складу 9 ліній) і були направлені на протистояння із кочівницькими ордами. Останні хвиля за хвилею накочувалися на міста і села слов'ян-землеробів. Вся ця досить складна оборонна система створювалася у кілька етапів: в кінці X — на початку XI ст. — за часів великого князювання Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, а також у Пороссі не раніше першої третини XII ст. Приблизні розрахунки показали, що зведення відрізка валу довжиною 1,0 км вимагало трудових затрат 72

чоловік протягом року. Орієнтовно встановлено, що будівництво ранніх валів могло тривати не більше 19 років при участі кожного року в цьому процесі близько 3500 чоловік (Кучера 1987).

Говорячи ж про систему оборони середньодніпровської території в кінці I — на початку II тис. н. е. у цілому, слід відзначити, що оборонні лінії тут діляться на три типи, котрі складаються із:

- Змійових валів і городищ;
- власне Змійових валів;
- власне городищ.

Окрім того, на ділянках без фортець або ж значно віддалених від останніх, як і на найбільш небезпечних напрямках сторожової служби для контролю над місцевістю, використовувалися високі кургани попередніх епох або ж спеціально зведені насипи. У зв'язку з цим слід звернути увагу на повідомлення єпископа Брунона про його прощання із князем Володимиром Святославичем на південному кордоні Русі зі Степом, укріпленому Змійовим валом. Перший із них, пройшовши «довгу загорожу», став на одному горбі («colle»), а інший — на другому (Гильфердинг 1856, с. 9—16).

При цьому також слід відзначити, що оборонні лінії лише із одних городищ (без Змійових валів) споруджувалися як у XI, так і у XII—XIII ст. Ланцюжки ранніх городищ давньоруського часу відомі у чотирьох районах — по правому березі нижньої Десни (окрім самого нижнього її відрізка), правому березі Трубежу, в басейні верхньої течії Сули, по лівому березі середньої й нижньої течії Росі. В інших місцях Середнього Подніпров'я поодинокі городища XI ст. не створюють реальних оборонних ліній. А лінії із городищ кінця XI—XII ст. не створювали одне ціле із такими валами.

І ще одне зауваження, висловлене дослідником в даному аспекті розкриття піднятої теми: якщо виходити із хронології давньоруських городищ, то Змійові вали як на правому, так і на лівому березі Середнього Подніпров'я не виходять за межі поширення укріплених пунктів, заснованих київськими великими князями в X—XI ст., за невеликим виключенням, що супроводжує городища лише цього раннього періоду. Відмінності в характері оборонних ліній — як територіальні, так і хронологічні — слід розглядати у взаємозв'язку з даними історичної географії. А це свою чергу дає змогу більш конкретно встановити місце Змійових валів в системі оборони давньоруської держави (Кучера 1987, с. 176—177).

Ще однією особливістю розглянутих оборонних конструкцій давньоруського часу являлося те, що вони стали якісно новим історичним типом давніх споруд оборонного характеру: адже городища на території сучасної України з'явилися ще в енеоліті, але зведення таких конструкцій могло бути здійснене лише в часи першої державності східних слов'ян (коли можна було сконцентрувати в межах грандіозного проекту велику кількість підданих).

Взагалі, саме за часів Київської Русі вимальовується система охорони прикордонної лінії, спрямована на захист головних державних центрів та її внутрішніх центральних регіонів від зовнішньої загрози, котра практично без істотних змін проіснувала аж до XIX ст. Тоді ж, у киево-руський період, закладаються підвалини системи раннього оповіщення стосовно небезпеки ворожого нападу світловими та димовими сигналами від кордону до центру. У цей же час постають головні завдання прикордонних охоронних структур, що є актуальним і донині — вчасно виявляти пересування ворожих збройних формувань до державного кордону, попередити метрополію про виникнення безпосередньої воєнної загрози, встановити вірогідні маршрути руху атакуючих, вступити з ними в бойовий контакт і своїми діями затримати на час, необхідний для розгортання основних військових сил для надання відсічі супротивнику.

Підтвердження цьому знаходимо і у відносно фрагментарних дослідженнях М.П. Кучери оборонних споруд пізньосередньовічних часів. Для них основною відмінністю стала невелика протяжність, локалізація на певних ділянках місцевості та відсутність у самих насипах дерев'яних конструкцій. Частина із них виникла наприкінці XVII—XVIII ст., а частина не мала оборонних функцій і тому їх слід відносити до межових споруд. Такі пошуки були продовжені (правда, поки що у відносно незначному обсязі) і під час реконструкції козацької прикордонної польової служби у складі відповідних військових структур молодого Російської імперії (Корнієнко 2009).

Важливим стало і те, що вищезгаданому досліднику вдалося локалізувати Змійові вали лише на території Середнього Подніпров'я, відділити їх від Траянових валів на території західноукраїнського регіону. Останні проходили аж до Молдавії в меридіональному напрямку, були зведені в часи раннього залізного віку, але, як і вищерозглянуті, будувалися осілим місцевим населенням у його протистоянні із

кочовиками. Земляні споруди середньовічних часів відомі й на території Болгарії, Польщі, сучасних Татарстану й Чувашії (Кучера 1992).

Протистояння землеробів та кочівників прослідковується і на території Кримського півострова де в середньовічний період в степовій зоні панували останні. Зокрема на кордонах Візантійської імперії в V—VI ст. споруджуються як окремі опорні пункти, так і цілі системи, що склалися із сторожових башт, валів, так званих довгих стін, засік, котрі зазвичай називалися «лімесами». Так, вже в часи правління імператора Юстиніана I (527—565 рр.) в Південно-Західному Криму була побудована система «довгих стін», котрі закривали проходи (клістури) в гірські долини. Але тут вони зводилися із каміння, що й зрозуміло для даного регіону, але були за протяжністю набагато меншими ніж вище розглянуті дерево-земляні конструкції (всього 30—35 км завдовжки). Та і у відношенні їх використання на окремих ділянках ще існують різні гіпотези (Пиоро 1990). При цьому слід відзначити й те, що відносно невелика довжина таких стін була притаманною не лише окраїнним візантійським територіям, але й околицям такого «суперміста» як Константинополь. Навколо нього «Довгі стіни» становили зовнішній рубіж оборони столиці на відстані 50 км від самого міста і тягнулися на 50 км від Чорного моря до моря Мармурового, що були побудовані на початку VI ст. н. е. (Свод древнейших... 1991, с. 244).

Цей ряд прикладів можна було б ще довго продовжувати (Велика Китайська стіна та ін.), але у цілому такі масштабні проекти, в першу чергу, фіксували межу двох світів: «...перед нами постає одна із глобальних проблем в історії людства — взаємин різних цивілізацій, які до появи сучасного суспільства відбувались здебільшого на так званих Великих Кордонах — у зонах їхніх довготривалих контактів. Поняття Великого Кордону є одним із найважливіших для розуміння історії людства. Від часу раннього розподілу народів на землеробів і кочівників виник і перший Великий Кордон, схожі риси з яким зафіксовано на кордонах стародавнього Єгипту, північного Китаю, а також на українському Придніпров'ї» — цілком справедливо від-

значає С.А. Лепявко. Він же відмічає і те, що саму теорію Великого Кордону сформулював ще наприкінці XIX ст. американський дослідник Ф. Тернер, і її, можливо, вважати одним із варіантів теорії географічного детермінізму. Земля сучасної України протягом багатьох століть являлася класичною «землею на кордоні» і ключовим у цьому словосполученні є саме слово «кордон» (Історія українського козацтва 2006; Лепявко 2011, с. 78—88).

У цьому контексті розробки М.П. Кучери, який теж відзначав, що: «Довгі загорожі споруджувалися до тих пір, поки існували кочівники» (Кучера 1987, с. 173), відігравали неабияку роль не лише у регіональному відношенні, але й у загальноісторичному плані. Як і його результати вивчення середньовічних укріплених центрів східних слов'ян на півдні їхнього «світу».

Тож, без жодних сумнівів, наукова спадщина Михайла Петровича являється безперечним внеском у вітчизняну історичну науку і завжди буде слугувати як одна із вагомих «цеглин» у подальшому її розвитку.

Гильфердинг А. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святославиче и Болеславе Храбром // Русская беседа. — М., 1856. — Т. 1. — С. 9—16.

Давня історія України. — К., Т. 3.

Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. Том перший. — К., 2006.

Корнієнко О.М. Прикордонна польова служба Сумського козацького полку в XV—XVIII ст. // Сумська старовина. — 2009. — № XXVI—XXVII. — С. 7—18.

Кучера М.П. Размеры древнерусского города по данным городищ на территории Украинской ССР // Древнерусский город. — К., 1984. — С. 69—72.

Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К., 1987.

Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністрів'я // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 43—55.

Кучера М.П., Іванченко Л.І. Особливості городищ Чорних Клобуків Поросья // Археологія. — 1998. — № 2. — С. 100—104.

Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.

Лепявко С.А. Великі кордони українців // Гілея: Науковий вісник. Вип. 52 (спецвипуск). — К., 2011. — С. 78—88.

Пиоро И.С. Крымская Готия. — К., 1990.

Свод древнейших письменных источников о славянах. Том I (I—VI вв.). — М., 1991.

Надійшла 28.09.2017

А.П. Моця

Член-корреспондент НАН Украины, профессор, заведующий отделом древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, oldrus@ukr.net

ДРЕВНЕРУССКОЕ ОБОРОНИТЕЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ТРУДАХ М.П. КУЧЕРЫ

Михаил Петрович Кучера — известный исследователь древностей эпохи Киевской Руси — на протяжении всей своей научной деятельности, в первую очередь, изучал традиции фортификации автохтонов юга Восточной Европы конца I — начала II тыс. н. э. и проводил непосредственные археологические исследования памятников того времени на территории современной Украины. Главным образом, это касалось укреплений урбанизационных центров, а также населенных пунктов более низшего социального ранга. Еще одним направлением его научной деятельности явилось изучение так называемых Змеевых валов — системы дерево-земляных укреплений конца I — начала II тыс. н. э. расположенных на землях Среднего Поднепровья на протяжении 950 км в широтном направлении и предназначенных для защиты автохтонов-земледельцев в их противостоянии воинственным кочевникам Северного Причерноморья.

К л ю ч е в ы е с л о в а: городища, валы, укрепления, специфика строительства, Киевская Русь, средние века

Oleksandr P. Motsia

Associate Member of the National Academy of Ukraine, professor, head of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, oldrus@ukr.net

ANCIENT RUS DEFENSIVE BUILDING IN WORKS BY M.P. KUCHERA

Mykhailo Petrovych Kuchera, a famous scholar of Kyiv Rus period antiquities, during his whole scientific activity, studied, first of all, fortification traditions of the autochthonous population of the south of Eastern Europe at the end of the 1st and the beginning of the 2nd millennia AD and conducted direct archaeological research at the sites of that period on the territory of modern Ukraine. Above all it concerned the urban centres' defences, as well as lower social range settlements. One more direction in his scientific activity was the study of so called Zmiiv ramparts, a system of wooden and soil fortifications of the late 1st and the early 2nd millennia BC situated on the lands of the Dnipro River middle regions along 950 km in latitudinal direction and aimed in defending the autochthonous agricultural population in their standing against the warlike nomads of the Black Sea north region.

К е y w o r d s: hill-forts, ramparts, defense, building characteristics, Kyiv Rus, Middle Ages.

References

- Davnia istoriia Ukrainy. Kyiv, vol. 3.
Hilferding A. Neizdannoe svidetelstvo sovremennika o Vladimire Sviatom i Boleslave Khrabrom. *Russkaia beseda*. Moskva, 1856, vol. 1, pp. 9-16.
Istoriia ukrainskoho kozatstva. Narysy v dvokh tomakh. Tom pershyi. Kyiv, 2006.
Korniienko O.M. Prykordonna poliova sluzhba Sumskoho kozatskoho polku v XV-XVIII st. *Sumska starovyna*, 2009, no.no. XXVI-XXVII, p. 7-18.
Kuchera M.P. Razmery drevnerusskogo goroda po dannym gorodishch na territorii Ukrainskoi SSR. *Drevnerusskii gorod*, Kyiv, 1984, pp. 69-72.
Kuchera M.P. Zmievy valy Srednego Podneprovya. Kyiv, 1987.
Kuchera M.P. «Traianovi» valy Srednioho Podnistrovia. *Arkheolohiia*, 1992, no. 4, pp. 43-55.
Kuchera M.P. Sloviano-ruski horodyshcha VIII-XIII st. mizh Sanom i Siverskym Dintsem. Kyiv, 1999.
Kuchera M.P., Ivanchenko L.I. Osoblyvosti horodyshch Chornykh Klobukiv Porossia. *Arkheolohiia*, 1998, no. 2, p. 100-104.
Lepiavko S.A. Velyki kordony ukrainsiv. *Hileia: Naukovyi visnyk*. Iss. 52 (spetsvypusk). Kyiv, 2011, pp. 78-88.
Pioro Y.S. Krymskaia Gotiia. Kyiv, 1990.
Svod drevneishykh pismennykh istochnikov o slavianakh. Vol. 1 (I-VI vv.), Moskva, 1991.

А.П. Томашевський, А.В. Борисов *

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ КУЧЕРА ТА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНА НАУКА

Статтю присвячено 95 річчю з дня народження корифея вітчизняної давньоруської та середньовічної археології, доктора історичних наук Михайла Петровича Кучери. Розглядаються цікаві обставини початку археологічної діяльності вченого, розкривається географія його польових досліджень в усіх регіонах України, під час яких він обстежив півтисячі пам'яток, переважно городищ. Констатується виключна роль М.П. Кучери у вивченні конструкцій і часу створення та призначення Змієвих валів. Також вчений розробив засади та принципи давньоруської та післямонгольської хронології. В роботі формулюються основні риси польової та аналітичної методики досліджень М.П. Кучери та найбільш актуальні і важливі складові його об'ємної наукової спадщини.

Ключові слова: М.П. Кучера, давньоруські городища, фортифікація, древо-земляні Змієві—Траянові вали, археологічні пам'ятки, типологія, хронологія давньоруської кераміки, археологічні розвідки, наукова спадщина, наукознавство.

У 2017 р. виповнюється 95 років від дня народження М.П. Кучери і ця дата дає нам вагомий привід знову звернутися до роздумів про необхідність вивчення і оцінки значення наукової спадщини дослідника у розвитку вітчизняної історико-археологічної науки.

1950 р., молодим студентом-фронтовиком, що тільки що повернувся з війни, М.П. Кучера вперше прийняв участь в польових археологічних дослідженнях у складі Подільського загону експедиції Великий Київ під керівництвом В.А. Богусевича. Роботи проводились у травні—серпні біля сучасного Музею Гетьманства на території фізкультурного майданчика тодішньої 124-ї жіночої школи, розташованої на розі вулиць Спаської (тоді — Героїв Трипілля) і Волоської. У розкопках брали участь співробітники Інституту археології АН УРСР

Р.І. Виєзжев, Д.Т. Березовець, Ф.М. Штітельман, Р.Й. Ветштейн, викладач Київського Університету М.М. Бондар та кілька студентів цього вузу, серед яких згадуються М.П. Кучера та Р.О. Юра¹. М.П. Кучеру також згадано в публікації В.А. Богусевича, присвяченій результатам цих розкопок². В цій статті, з-поміж іншого, подається опис та схема профілю шурфу 8,0 м завглибшки від денної поверхні. І тут ми хочемо спеціально зауважити, що вже тоді, на самому початку, ще студентом, Михайло Петрович зміг проявити свої особисті та наукові таланти і здібності — надзвичайне сумління, відповідальність та вміння чітко і охайно креслити та писати. Саме завдяки вмінню бачити і зображати археологічні шари та об'єкти він виконує в академічній експедиції чи не найскладнішу роботу — робить креслення споруд та профілів. Про наявність документальних підтверджень цього цікавого і промовистого факту нам у свій час розповідав Г.А. Козубовський³. Дійсно, у науковому звіті експедиції містяться відповідні креслення (№ 4, 5 і 7), на яких рукою М.П. Кучери на міліметровці позначено підпис «Составил М.П. Кучера, проверил — Р.И. Виєзжев»⁴. З тих часів такі чіткі підписи Михайло Петрович завжди залишав на всіх своїх польових кресленнях. У цьому ж звіті також міститься окреме фото М.П. Кучери в тому самому глибокому шурфі, профіль якого він замальовує. Під фото міститься рукопис-

* ТОМАШЕВСЬКИЙ Андрій Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, tomashevsky@ukr.net
БОРИСОВ Артем Вадимович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, avborysov@gmail.com

¹ Богусевич В.А. Археологические раскопки на Киево-Подоле в 1950 г. Отчет о работе Подольского отряда экспедиции Большой Киев // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, оп. 1950, сп. 1-Б (1950/16), № 1136. — с. 8.

² Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Києві на Подолі в 1950 р. // Археологія. — 1954. — IX. — с. 42—53; 43—44.

³ Користуючись можливістю, висловлюємо ширю подяку к.і.н. Георгію Анатолійовичу Козубовському за надану цінну інформацію та допомогу у пошуку її документальних джерел.

⁴ Богусевич В.А. Археологические раскопки на Киево-Подоле в 1950 г. Отчет о работе Подольского отряда экспедиции Большой Киев // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, оп. 1950, сп. 1-Б (1950/16), № 1038.

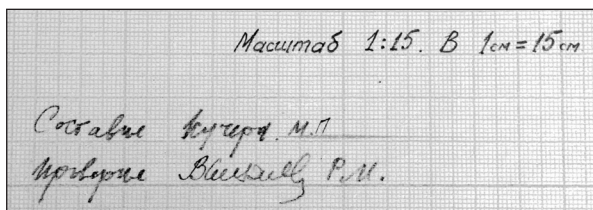

Рис. 1. Фрагмент польового креслення 1950 р. з підписом М.П. Кучери

ний підпис: «Чертежник студент т. Кучера в шурфе» (рис. 1; 2).

У своєму звіті про роботу першого року аспірантури М.П. Кучера зазначає, що після складання вступних іспитів до аспірантури визначилася його майбутня спеціалізація: давньоруські городища і міста. Первинно розглядалася тема кандидатської, пов'язана з вивченням давньоруського Галича, яка потім, разом із змінами наукового керівництва, трансформувалася у дослідження та комплексну історико-археологічну інтерпретацію багатолітніх різночасових досліджень давньоруського літописного міста Пліснеськ. Після проведених у 1953—1954 рр. самостійних розкопок Пліснеська і ретельного опрацювання матеріалів попередників, дисертаційна робота була успішно виконана і захищена у 1960 р.

Ще до захисту М.П. Кучера, паралельно з дослідженнями Пліснеська, приймає участь у низці експедицій. У 1952 р. бере участь у роботі Колодязинського загону Волинської експедиції разом з В.К. Гончаровим та Р.О. Юрою. В 1956 р. разом з В.І. Довженком веде розкопки городища біля хут. Половецького на р. Рось. У цьому ж році розвідкова група в складі Д.Т. Березовця, Р.О. Юри та М.П. Кучери обстежує правий берег р. Рось від с. Сахнівка до Стеблівської ГЕС у зв'язку з роботами Радянсько-

Рис. 2. М.П. Кучера в шурфі замальовує профіль стінки. 1950 р.

Болгарської експедиції. У 1957—1965 рр. М.П. Кучера бере участь в експедиціях, що працюють в зонах затоплення Канівського, Кременчузького та Дніпродзержинського водосховищ. Проводить розкопки на городищах в цьому Подніпровському регіоні (хут. Миклашевський, хут. Кизивер, с. Городище, Ходорівське та Щучинське городища). 1967—1970 рр. Михайло Петрович веде розкопки на городищі Затурці в м. Луцьк і його околицях та інших городищах Волині. З 1970 р. вчений розпочинає систематичні обстеження городищ Київщини і Житомирщини (1970—1975 рр.). Паралельно, в 1969, 1973, 1976 обстежує городища Поділля та Дністра і веде розкопки в с. Стара Ушиця. 1971 р. разом із О.В. Сухобоковим здійснює масштабне обстеження 70 слов'яно-руських комплексів городищ Лівобережної України і суміжних територій на Сході. З 1974 р. розпочинає дослідження Змієвих Валів Середнього

Таблиця 1. Розподіл експедиційних досліджень М.П. Кучери за завданнями й об'єктами по роках за даними польових звітів

Завдання експедиції	Звіт/од.	Роки XX ст.
Пліснеськ, розкопки	2	53, 54
Розвідки басейну р. Рось	1	56
Новобудовні дослідження	6	57, 58, 59, 59, 60, 60
Розкопки городищ	11	53, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 76
Обстеження городищ	12	65, 69, 69, 70, 71, 71, 72, 73, 73, 74, 75, 76
Змієві вали	12	74, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 87, 88
Траянові вали	3	88, 89, 90
Звід пам'яток Житомир. обл.	2	88, 89
Суботів	3	91, 92, 93
	52	

Подніпров'я, які з 1979 р. вже проводяться за дорученням і розпорядженням Ради Міністрів УРСР. Продовженням цієї програми є дослідження 1988—1990 рр. довгих, т. зв. Траянових валів Подністров'я і Поділля. У 1988—1989 рр. група М.П. Кучери веде розвідки по програмі Зводу пам'яток Житомирської обл. Останні три роки (1991—1993) вчений веде дослідження в Суботові.

Невтомна польова діяльність Михайла Петровича, який півстоліття працював у всіх регіонах України була основою і базою унікальних за обсягом та глибиною знань Михайла Петровича з археології та історії Давньої Русі. Для того, щоб більш конкретно і документально уявити собі масштаби його науково-практичної діяльності ми побудували відповідну географічно-інформаційну базу даних, де поєднали динамічний, просторовий і тематично-предметний аспекти польової діяльності М.П. Кучери. Інформаційною основою для створення цієї специфічної аналітично-біографічної наукознавчої ГІС стали матеріали наявних в архіві ІА НАНУ 52 польових звітів та більш ніж 100 наукових публікацій автора.

Структуровану інформацію щодо хронології та завдань основних етапів польової діяльності М.П. Кучери подано у табл. 1.

Утворена ГІС дозволяє відсортувати і опрацювати значний масив інформації, пов'язаний з польовою діяльністю М.П. Кучери. Зведений

орієнтовний підрахунок показує, що через авторські звіти пройшло як мінімум не менше 500 документально зафіксованих археологічних пам'яток. Насправді ця цифра була відчутно більшою, якщо враховувати експедиції, де вчений лише приймав участь. Дані про географію польової діяльності М.П. Кучери подано у табл. 2.

Унаочнює просторову картину і виділяє стратегію експедиційних обстежень М.П. Кучери спеціальна карта, побудована засобами і на даних нашої ГІС (рис. 3). Карта демонструє не тільки географічні межі, охоплені розвідками і розкопками автора, але й дозволяє визначити регіони і зони, де були сконцентровані цілеспрямовані багаторічні польові дослідження Михайла Петровича. Так, чітко виділяються регіони на Волині, Подністров'ї, у верхній (Болохівська Земля) і середній частині (улиці) течії Південного Бугу. На Лівобережжі чітко визначаються оборонні лінії обстежених городищ і валів вздовж Сули, осередки давньоруського заселення на Пслі, Сеймі, Десні, Дінці. Те саме стосується середньовічних пам'яток Орелі і Ворскли.

Проте, найбільша концентрація обстежених територій і пам'яток абсолютно очевидна в межах літописної Київської Землі давньоруської доби в кордонах сучасних Київської, Житомирської, Черкаської областей та відповідних сусідніх суміжних територій. Тут знаходиться

Таблиця 2. Орієнтовна кількість обстежених М.П. Кучерою пам'яток по областях і роках за даними польових звітів

	Область	Кількість пам'яток	Роки XX ст.	Кількість сезонів
1	Вінницька	44	61, 69	2
2	Волинська	15	67, 68, 69, 70	4
3	Житомирська	127	73, 75, 76, 83, 85, 88, 89	7
4	Київська	159	60, 63, 64, 65, 69, 71, 72, 75, 73, 79, 80, 81, 83	13
5	Львівська	2	53, 54	2
6	Полтавська	27	71, 79, 86, 87	4
7	Рівненська	2	70	1
8	Сумська	27	71	1
9	Тернопільська	3	73, 76, 88	3
10	Харківська	5	71	1
11	Хмельницька	25	73, 74, 76	3
12	Черкаська	32	60, 71, 79, 80, 81, 87, 92	7
13	Чернігівська	18	71, 73, 74	3
	Білгородська	3	71	1
	Курська	1	71	1
13	Разом	490		

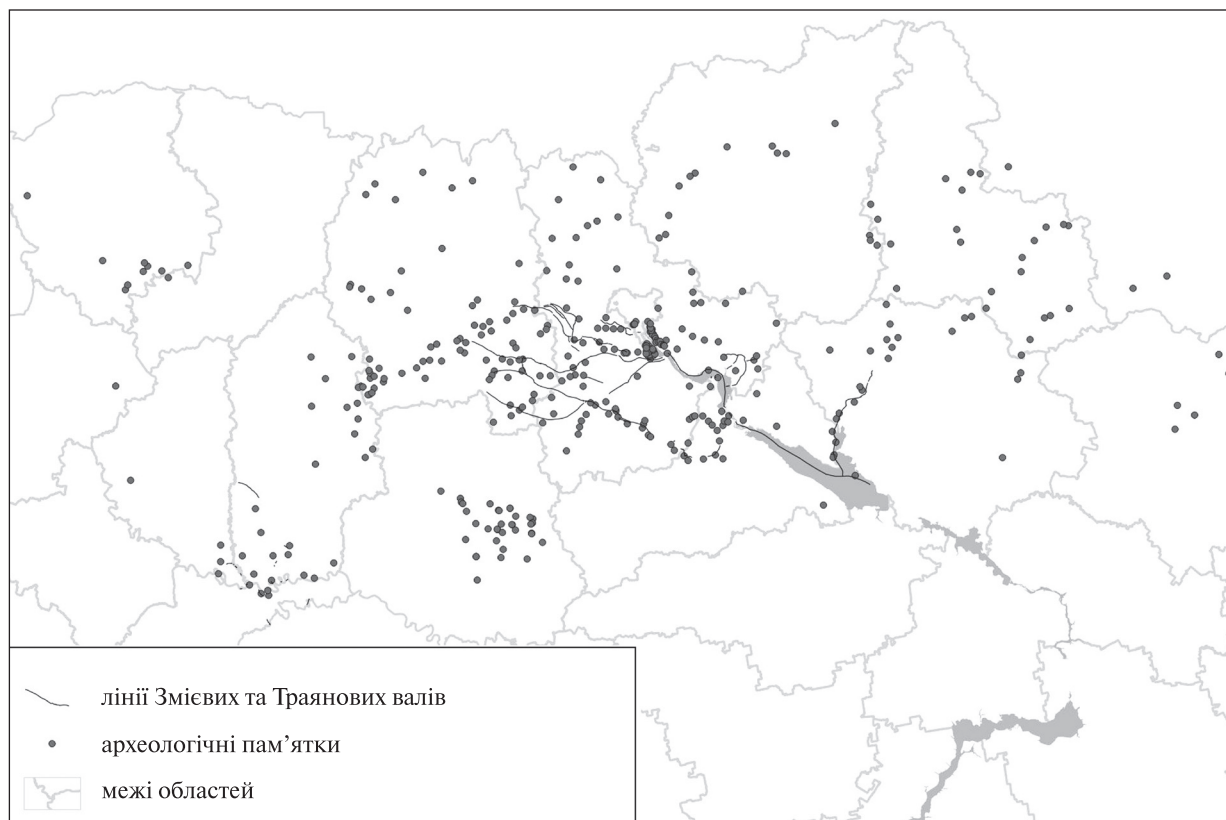

Рис. 3. Сукупна карта польових досліджень М.П. Кучери 1950—1993 рр.

ся майже 350 пам'яток (тобто не менше 70 %) з усіх 500 зафіксованих. На різних складових регіонах зазначеної території вчений проводив дослідження 20 сезонів. У середині літописної Київської землі М.П. Кучера зосереджував свої пошуки на низці ключових складових регіонів. Зокрема, велися розвідки древлянських городищ, укріплень Болохівської землі у верхів'ях Тетерева, на верхній та середній Случі та верхньому і середньому Південному Бuzі. Чи не найбільшу увагу дослідник приділяв вивченню Поросся з Росавою та Роставицею. Детально вивчалися витoki Унави, Здвижа, Ірпіня, літописна Стугна з допливами, Віта і простори малого та великого Київського трикутників. Впродовж тривалого виконання програми дослідження Змієвих валів здійснювалося комплексне вивчення систем оборони (валів і городищ). Ключові ділянки і комплекси пам'яток вчений відвідував кілька разів у різні роки, поточнюючи деталі і фіксуючи стан збереження. Слід спеціально підкреслити, що саме Михайло Петрович намагався максимально широко і одночасно якісно охопити обстежені пам'ятки особисто складеною охоронною документацією. Звісно, такий широкий якісний і просторовий масштаб досліджень був реалізований автором за допомогою археологічних розвідок.

Цей різновид досліджень був найбільш улюбленою справою Михайла Петровича, де він був справжнім асом і отримував під час їх проведення найбільшу професійну насолоду. Основним типом об'єктів, які він виявляв і фіксував були елементи давньоруської фортифікаційної системи: городища і довгі дерево-земляні вали. Звісно, вчений ніколи не пропускав і не залишав не зафіксованим виявлені поселення, посади, могильники. На нашій карті розміщені не тільки півтисячі окремих локальних пам'яток археології, обстежених Михайлом Петровичем, але й позначені ще й сотні кілометрів валів, особисто ним пройдених, відзнятих та досліджених археологічно.

Принагідно, хочемо зазначити, що археологічні розвідки, як особливий специфічний тип досліджень, зараз, за нашою інформацією, стають все більш рідкісним заняттям у вітчизняній науці. Наші орієнтовні підрахунки сучасної практики нашого Польового Комітету останнього десятиліття показують, що справжні наукові розвідки (кількість відповідних відкритих листів) не перевищують й 10 % від всієї маси археологічних заявок. Звісно, відсутність державного і неможливість госпдоговірного або муніципального фінансування грають свою негативну роль. Натомість, саме ши-

рокі розвідки і повне археологічне обстеження України є, на нашу думку, зараз, найбільш актуальним і гостро злободенним у зв'язку з перспективою остаточної приватизації землі, нечуваною вакханалією чорних мародерів-копачів та вкрай низьким загальним середнім ступенем археологічного вивчення території країни. Перспективність ведення спеціально спланованих і організованих розвідок, які здатні потенційно збільшити кількість відомих пам'яток на порядок демонструє успішний двадцятирічний досвід Овруцького проекту і декілька результативних сезонів відносно молодого Пороського проекту.

Повертаючись до спроби аналізу та оцінки наукового-практичного надбання М.П. Кучери, ми не можемо не звернути увагу на особливості стилю і способу роботи цього дослідника. Тут виділяється декілька взаємопов'язаних характерних рис і ознак. Всі креслення Михайла Петровича практично бездоганні, охайні, завжди чіткі і розбірливі. Він розробив і за десятиліття відшліфував лаконічну і виразну систему позначок, ліній і легенд для своїх креслень. Креслити і писати красивим креслярським шрифтом він вмів, безсумнівно, від Бога, але все життя розвивав і посилював цей, вкрай корисний, особистий талант. М.П. Кучера оперативно робив майстерну точну окомірну зйомку на ходу, здійснюючи одиночне похідне постійне візування. Вчений володів чітким топографічним мисленням і десятиліттями тренуванням точним окомірним вимірюванням відстаней. Він вручну робив швидко і точно масштабування планів. Його детальні креслення профілів і розрізів фіксували всі наявні оригінальним прошарки, лінзи та інші особливості кольорів і механічного складу ґрунтів. Іноді, наприклад на циклопічних Траянових валах, такі розрізи копалися багато тижнів, а їх склеєні креслення профілів займали площу декількох метрів. Складовою частиною стилю і способу організації роботи вченого був обов'язковий пошук і збір датуючих матеріалів, їх бездоганна замальовка тут же в полі. Не можна не згадати десятиліттями відпрацьований і налагоджений спосіб організації побуту та роботи невеликої, постійно пересувної розвідкової експедиції та її вкрай скромний, спартанський реманент і спорядження.

Аналіз наукових концепцій та системи поглядів М.П. Кучери, реконструкція його історіософії, вивчення та узагальнення його методичних прийомів та розроблених ним дослідницьких процедур, на наш погляд, має стати

темою і предметом спеціального розгорнутого та ґрунтовного дослідження. М.П. Кучера був і залишається беззаперечним авторитетом у проблематиці середньовічних городищ, оборонних споруд та військової справи. Він фактично розробив і сформулював основні засади діючої типології та хронології кераміки Давньої Русі та ординсько-литовської доби. Михайло Петрович був найбільш обізнаним дослідником племінних та етнокультурних регіональних особливостей Південної Русі. Його гіпотези та висновки стосовно генези давньоруської та пізньосередньовічної культур базувалися на науковому досвіді, невтомній праці, глибокому осмисленні зібраної ним величезної інформації, ерудиції і завжди мобілізованій пам'яті.

Виключна працездатність, сумління, обов'язковість дозволяли М.П. Кучері завжди ефективно і чітко виконувати нескінченні доручення керівництва і колективних органів ІА НАНУ. Серед найбільш значимих додаткових навантажень назовемо посаду в.о., а потім — і керівника Польового Комітету, Голови Координаційної Ради, відповідального за археологічну частину Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області.

З ім'ям Михайла Петровича назавжди нерозривно пов'язане блискуче, вичерпне і незаперечне вирішення складного кола проблем датування, походження, призначення, та історичної долі грандіозних давньоруських оборонних ліній — Змієвих Валів. Тільки М.П. Кучера, з його унікальним особистим досвідом і обсягом власно накопичених знань, зміг виконати доручення Ради Міністрів та Президії Академії наук та спланувати, організувати й провести тривале, методично новаторське і суворо документоване дослідження археологічних пам'яток такого типу. За 12 років експедиція М.П. Кучери обстежила 23 Змієвих вали, що складали 9 оборонних ліній. Обстеженнями було встановлено, що загальна довжина Змієвих валів становила приблизно 969,5 км, з яких 234 км були визнані придатними для археологічних досліджень. Для вирішення комплексу питань визначення конструкції, функціонального призначення та вірогідного датування М.П. Кучерою було вибудовано систему спеціальних археологічних досліджень таких специфічних пам'яток. Під час досліджень на всіх лініях валів у різних місцевостях проводилося знімання і нівелювання контурних профілів валів і ровів. Багато десятків траншей та розрі-

Рис. 4. М.П. Кучера в створі зробленого експедицією розрізу Змієвого валу неподалік хут. Хлепча на р. Стугна

зів з профілями стінок визначали стратиграфічні і будівельні характеристики відповідних ліній і відгалужень валів. Нарешті на різних лініях і найбільш представницьких ділянках конкретних розвіданих попередньо валів було закладено як мінімум тридцять окремих розкопів загальною площею 563 м². Враховуючи всі складності організації і ведення розкопок таких незвичних підвищених насипів, співробітникам експедиції вдалося розкрити в плані тіло валів і розчистити складні дерево-земляні варіанти конструкцій різного стану збереження. Різні вали на різних територіях були побудовані на основі використання як зрубної, так і перекладної (одно- та двохрядної) конструкції. Крім важливих стратиграфічних та планіграфічних спостережень були зроблені унікальні археологічні знахідки датуючих речей, які однозначно вказували виключно на давньоруський час виникнення і функціонування валів. Точне детальне картографування валів разом з аналізом отриманих стратиграфічних, будівельних і хронологічних даних дозволило Михайлу Петровичу реконструювати час та обставини створення, а також спосіб функціонування давньоруської державної системи оборони Київської Землі проти кочівників. Цей багато десятилітній цикл досліджень і титанічна праця Михайла Петровича на чолі невеличкої групи співробітників закономірно увінчалися публікацією вичерпної монографії (1987 р.) та блискучим захистом докторської дисертації (1988 р.) (рис. 4; 5). Після цього успіху, протягом 1988—1990 рр. М.П. Кучера також вперше здійснив наукове археологічне вивчення Траянових валів.

У кінці 1980-х рр. всім науковцям, посадовцям і зацікавленій громадськості стало зрозумілим, що фактично завдяки Михайлові Петровичу було розкрито багатовікову таємни-

Рис. 5. М.П. Кучера проводить екскурсію для місцевих школярів під час досліджень однієї з ліній Змієвих валів

цю Змієвих валів і поставлено аргументовану крапку на галасливих спекуляціях невігласів.

Михайло Петрович був фактично чи не єдиним фахівцем, який мав всебічні практичні знання та унікальний досвід вивчення не тільки з давньоруської, але й середньовічної археології. Тому, з 1991 р., вже ставши консультантом сектору давньоруської та середньовічної археології, він очолив загін, який вів дослідження на місці маєтку гетьмана Богдана Хмельницького у с. Суботові Черкаської обл. Ці роботи мали стати науковою базою для здійснення архітектурно-археологічної реставрації та музеєфікації цього визначного меморіального комплексу. Раптова смерть 4 червня 1999 р. обірвала життя цієї талановитої, мудрої, чесної, дуже скромної і працювитої людини. Закінчилася ціла епоха у вітчизняній слов'яно-руській археології. Ця талановита, працювита, тиха і спокійна людина була неначе живим містком, що пов'язував епоху славетних вчених довоєнної і повоєнної доби зі складним сьогоденням. Значення наукової діяльності Михайла Петровича і його не показної, але такої ґрунтовної роботи на розвиток давньоруської археології важко переоцінити. Не буде жодного перебільшення у твердженні, що з його відходом у вічність суттєві прогалини в розвитку системи досліджень слов'яно-руської археології стають зараз все більш очевидними.

Ми хочемо ще раз наголосити, що серйозне вивчення, аналіз і популяризація наукової спадщини вченого є дуже актуальними саме сьогодні. Подальшої розробки, вдосконалення, нових методичних підходів чекають ключові теми, які досліджував і розробляв у свій час Михайло Петрович. Це стосується всього спектру проблем давньоруської хронології, типології кераміки, фортифікації, географії і топографії давньоруського населення і його ет-

нокультурного складу, вивчення племінних структур і генези давньоруської державності та культури Південної Русі—України. Сподіваємося, що звернення наукової молоді до цих

кардинальних і актуальних проблем буде найкращим вшануванням пам'яті вченого і вкладом у справу збереження та розвитку його багатой наукової спадщини.

Надійшла 23.09.2017

А.П. Томашевский¹, А.В. Борисов²

¹ Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, tomashevsky@ukr.net

² Младший научный сотрудник отдела древнерусской и средневековой археологии Института археологии НАН Украины, avborysov@gmail.com

МИХАИЛ ПЕТРОВИЧ КУЧЕРА И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА

В 2017 г. исполняется 95 лет со дня рождения Михаила Петровича Кучеры и эта дата позволяет вновь обратиться к анализу и осмыслению богатого научного опыта и наследия ученого. В 1950 г., еще будучи студентом-фронтовиком Михаил Петрович участвует в работе Подольского отряда экспедиции Большой Киев под руководством В.А. Березовца уже в качестве чертежника. Умение мастерски чертить планы и профили во многом определило особенности полевой методики М.П. Кучеры и высокий качественный уровень оформления документации. Начиная с 1950-х гг. ученый более 50 лет ведет свои полевые исследования по всей Украине. Анализ полевой деятельности М.П. Кучеры, с помощью специально созданной нами геоинформационной системы и базы данных полевых отчетов автора, раскрывает широчайшую географию исследований М.П. Кучеры, который обследовал и зафиксировал 500 археологических памятников. Больше всего сил и времени (20 сезонов) М.П. Кучера посвящает разведкам летописной Киевской Земли. Наибольшее внимание ученый уделял изучению древнерусской фортификации и городищ. К концу 1970-х гг. он подготовил монографическое исследование древнерусских городищ Украины, напечатанное, к сожалению, уже после смерти ученого в 1999 г. Начиная с 1974 г. на протяжении 12 лет Михаил Петрович ведет экспедицию, призванную выявить, документально зафиксировать, изучить археологически и надежно датировать легендарные Змиевы валы Среднего Приднепровья. Выяснилось, что 23 Змиевых вала, сгруппированные в 9 линий имеют протяженность почти 1 000 км были построены в древнерусское время для защиты от кочевников. Были выявлены серийные конкретные неопровержимые конструктивные, стратиграфические и археологические доказательства времени создания и предназначения линий валов. Реализация такого длительного, масштабного и значимого проекта — настоящий научный подвиг ученого. Но мы высоко чтим Михаила Петровича также как создателя древнерусской типологии керамики и хронологии, и как человека, впервые выделившего и описавшего послемонгольскую керамику. Велик вклад ученого в изучение сложного этнокультурного состава населения Руси-Украины. Теоретические концепции и прикладные практические научные исследовательские приемы М.П. Кучеры, его научное наследие в целом, нуждается в специальном глубоком изучении и дальнейшем развитии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: М.П. Кучера, древнерусские городища, фортификация, древо-земляные Змиевы Траяновы валы, археологические памятники, типология, хронология древнерусской керамики, археологические разведки, научное наследие, науковедение.

Andrii P. Tomashevskyi¹, Artem V. Borysov²

¹ PhD, senior research fellow of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, tomashevsky@ukr.net

² Research associate of the Ancient Rus and Mediaeval Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, avborysov@gmail.com

MYKHAILO PETROVYCH KUCHERA AND HOMELAND HISTORIC AND ARCHAEOLOGICAL SCIENCE

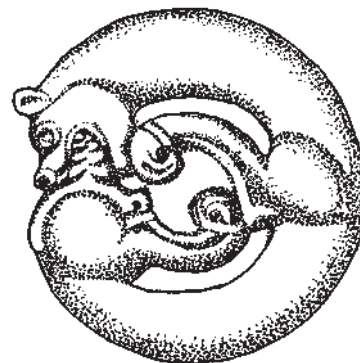
In 2017, 95 years passed since the birth of Mykhailo Petrovych Kuchera, and this date allows turning again to the analysis and comprehension of the scholar's rich scientific experience and heritage. In 1950, while still a student and a front-line soldier, Mykhailo Petrovych already as a draftsman participated in the work of the Podil detachment of the Great Kyiv Expedition under the leadership of V.A. Berezovets. M.P. Kuchera's skill to draw plans and profiles like an expert determined in many ways the features of his field methodology and a high qualitative level of documentation processing. Starting from the 1950s, he had been conducting field research for more than 50 years throughout Ukraine. Analysis M.P. Kuchera's field activities with the help of GIS specially developed by the authors and the database of field reports of the scholar, reveal the widest geography of his research, as he examined and recorded 500 archaeological sites. Most of his force and time (20 seasons) M.P. Kuchera devoted to the exploration of annalistic Kyiv Land. The scholar paid most attention to the study of Ancient Rus fortification and hill-forts. By the end of the 1970s, he had prepared a monographic study of Ancient Rus hill-forts in Ukraine published unfortunately after his death in 1999. Since 1974, Mykhailo Petrovych headed an expedition for 12 years which aim was to identify, documentary record, and archaeologically and reliably date the legendary Zmiiv ramparts of the

Dnipro River middle region. It was found out that 23 Zmiiv ramparts grouped into 9 lines, have a length of almost 1000 km and were built in the Ancient Rus period for protection from the nomads. Serial concrete irrefutable constructive, stratigraphic, and archaeological evidence of the time of creation and purpose of rampart lines were revealed. The implementation of such a long, large-scale, and significant project is a real scientific feat of the scientist. Mykhailo Petrovych is also highly respected as a creator of the Ancient Rus ceramics' typology and chronology, and as the first person who singled out and described the post-Mongolian ceramics. The scholar made a great contribution to the study of the complex ethno-cultural structure of the Rus-Ukrainian population. M.P. Kuchera's theoretical concepts, applied practical scientific research methods, and scientific heritage as a whole, need a special comprehensive study and further development.

Key words: M.P. Kuchera, Ancient Rus fortifications, hill-forts, wood and earthen Zmiiv Trajan's ramparts, archaeological sites, typology and chronology of Ancient Rus ceramics, archaeological prospecting, scientific heritage, science of science.

Н.В. Войцешук, Д.Ю. Павлів,
О.М. Осаульчук, С. Чопек, К. Трибала-Завісляк *

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК В БАСЕЙНІ р. ВИШНЯ 2014—2015 рр.

У 2014—2015 рр. в рамках міжнародного проекту було проведено розвідкові розкопки на десяти пам'ятках у басейні р. Вишня: Заріччя 4, Берегове 2, Оселя 5, Оселя 15, Хоросниця 6, Дернаки 4, Сарни 1, Максимці 11, Мишлятичі 7 та Княжий Міст 11. Це переважно поселення з об'єктами та матеріалами ранньозалізної доби. Зібрано численний керамічний матеріал — фрагменти ліпного та гончарного посуду (горщиків, мисок, сковорідок тощо), вироби з металу, кременю та ін.

Ключові слова: пам'ятки басейну р. Вишня, об'єкт, споруда, житло, господарська яма, поховання, культура ліпчастого посуду, рання залізна доба, пізньоримський час, пшеворська культура, княжа доба.

Басейн р. Вишня — це територія Надсянської рівнини, що складається з Яворівської улоговини та Сянсько-Дністровської височини, з полого-хвилястим рельєфом і піщаними, піщано-глинистими ґрунтами на півночі (Яворівська улоговина) та суглинками і суглинисто-піщаними на півдні і сході (Сянсько-Дністровська височина) (Природа Львівської області 1972, с. 1—151).

Територія дослідження — одна із важливих контактних зон прадавніх культур Центральної Європи, частина прадавнього шляху, який

поєднував Циркумпонтійський та Балтійський історико-культурні світи. Археологічні пам'ятки, які досліджували у цій зоні, можуть дати багато цінних матеріалів для вивчення поширення та взаємовпливів трьох значимих археологічних культур Центральної Європи — тракійського гальштату, лужицької і висоцької культур, які відіграли важливу роль в етногенезі населення цього регіону.

Вивчення цих теренів археологами розпочалося ще наприкінці XIX ст. і з перервами тривають до сьогодні. Пов'язані вони в основному з іменами А. Шнайдера, А. Кіркора, Г. Осовського, К. Гадачека, Т. Сулімирського, Б. Януша, О. Ратича, В. Гупало, Д. Павліва, В. Петегрича, Я. Махніка та ін. (Janusz 1918, s. 1—310; Ратич 1962, с. 106—119; 1964, с. 115—129; 1968, с. 1—277; Павлів, Петегрич 2004, с. 1—59; Гупало, Булик 2006, с. 247—251; Гупало 2007, с. 379—386; Махнік, Павлів, Петегрич 2009, с. 198—214; Павлів, Петегрич 2012, с. 5—16).

Впродовж останніх кількох років для реалізації пілотного проекту суцільного археологічного обстеження території області «Археологічний кадастр України. Львівська область» в басейні р. Вишня активно проводились наукові дослідження. Співрозробниками проекту стали управління охорони культурної спадщини Львівської ОДА та Науково-дослідний центр «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України. Завдяки йому було обстежено близько 1 000 км² території басейну р. Вишня та виявлено понад 1000 нових археологічних об'єктів (Плеханов 2010, с. 1—255; Плеханов, Сілаєв 2012, с. 1—414; Ситник та ін. 2012, с. 1—215; Осаульчук та ін. 2013, с. 1—794). Саме ці дослідження лягли в основу міжнародного проекту — гранту «Przemiany kulturowo-osadnicze w dorzeczu rzeki Wiszni w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w kontekście zmian prahistorycznej i wczesnośredniowiecznej

* ГВОЙЦЕШУК Наталія Василівна — молодший науковий співробітник Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України; natawi@ukr.net

ОСАУЛЬЧУК Олег Миколайович — директор Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України; osaulchuk@ukr.net

ПАВЛІВ Дмитро Юліанович — молодший науковий співробітник Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України; datamitra@gmail.com

Сильвестр ЧОПЕК — ректор Жешувського університету; sycz@archeologia.rzeszow.pl

Катажина ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК — викладач Жешувського університету; katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

© Н.В. ВОЙЦЕШУК, Д.Ю. ПАВЛІВ, О.М. ОСАУЛЬЧУК, С. ЧОПЕК, К. ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК, 2017

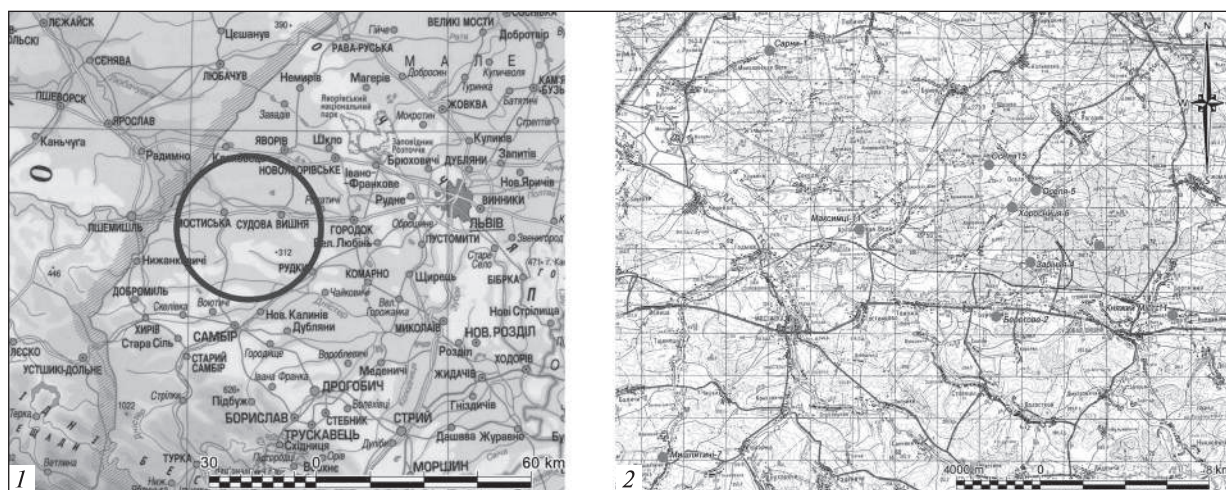

Рис. 1. Місцезнаходження пам'яток, де проводились археологічні дослідження (розкопки) в 2014–2015 рр.: 1 — території археологічних досліджень на фізико-географічній мапі (М 1:1 500 000); 2 — ситуативний план місцезнаходження пам'яток археології Максимів 11, Мишлятичі 7, Сарни 1, Хоросниці 6, Дернаки 4, Оселя 5, Княжий міст 11, Оселя 15, Заріччя 4, Берегове 2 (М 1:200 000)

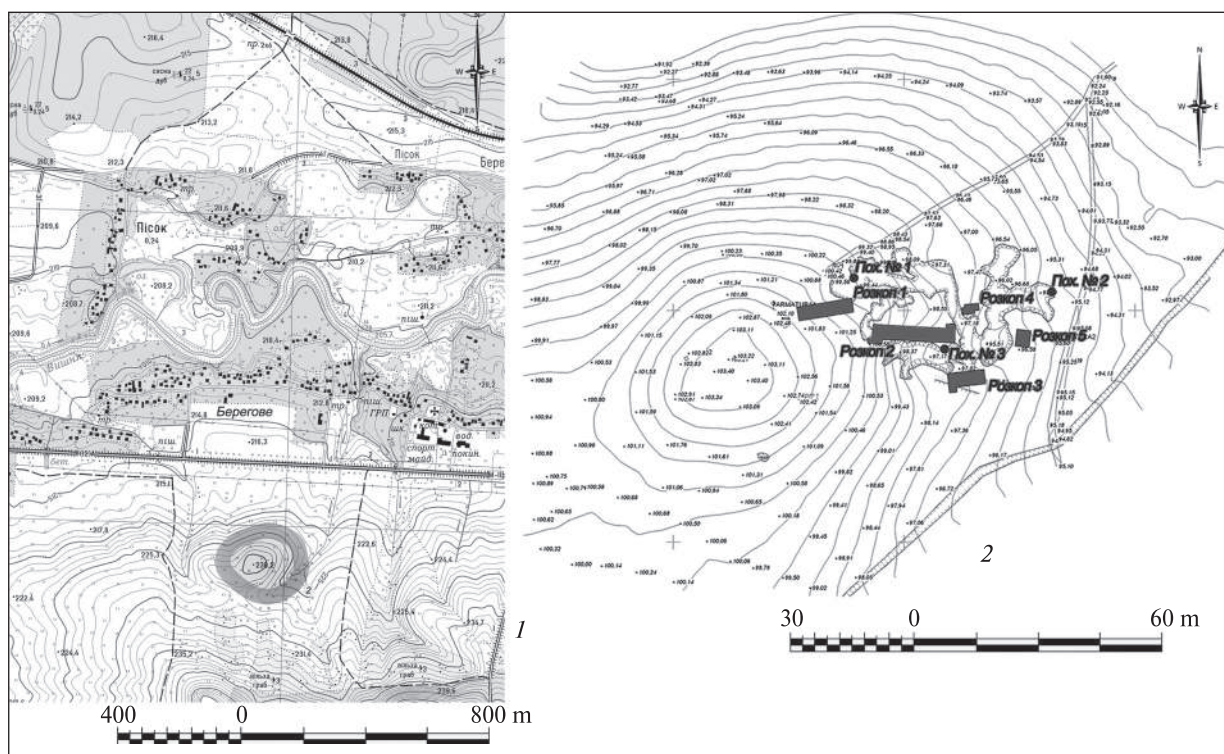

Рис. 2. Плани пам'ятки археології Берегове 2: 1 — ситуативний план розташування пам'ятки археології Берегове 2 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Берегове 2 (М 1:1 500)

ekumeny» (№ NCN 2013/09/G/HS3/04277, керівник проекту проф. док. габ. С. Чопек), що здійснюється Науково-дослідним центром «Рятівна археологічна служба» Інститут археології НАН України спільно з Інститутом археології Жешувського університету (Польща)¹.

¹ Висловлюємо щире подяку директору історико-краєзнавчого музею «Мостищина» Р. Новіцькому та його колективу (Т. Новіцькому, Т. Говді та ін.) за

Метою проекту є вивчення міжетнічних та міжкультурних зв'язків кінця доби бронзи — початку ранньозалізної доби, а також пошук відповідей на багато важливих питань щодо системи заселення, формування, взаємовпливів та історичної долі стародавніх культур цього регіону.

участь в археологічних дослідженнях (розкопках) на усіх десяти пам'ятках.

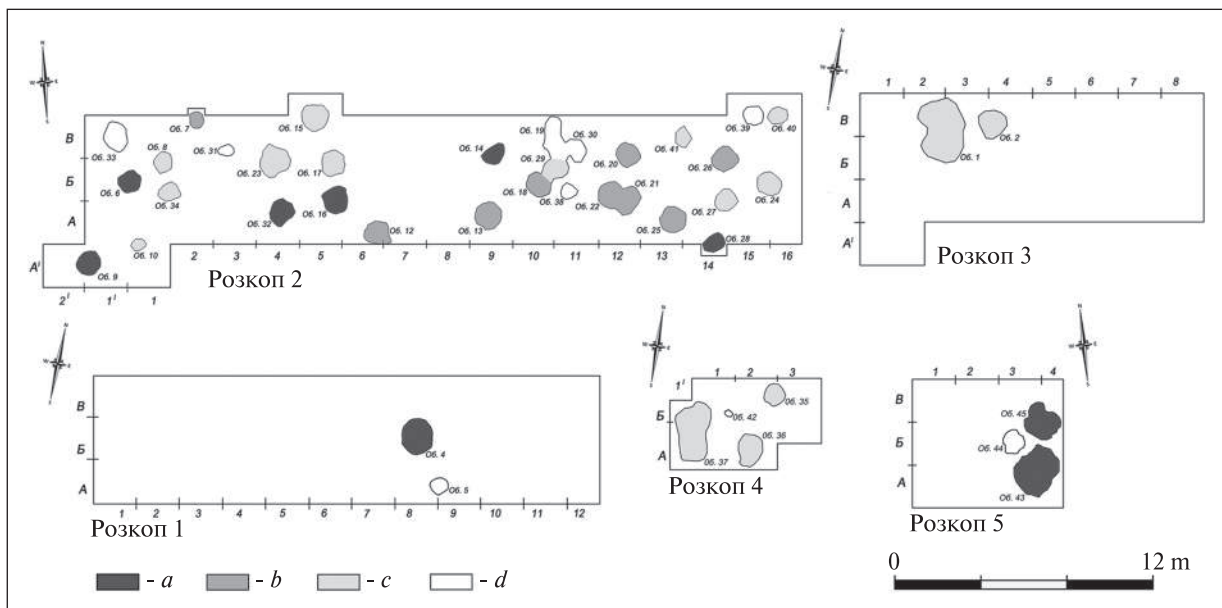

Рис. 3. Загальний план об'єктів у розкопках 1—5 на рівні виявлення на пам'ятці археології Берегове 2 (М 1:200): а — господарські ями; б — поховальні ями; с — об'єкти з речовим матеріалом, функціональне призначення яких встановити не вдалося; д — об'єкти без речового матеріалу, функціональне призначення яких встановити не вдалося

У межах проекту в 2014—2015 рр. було проведено розкопки на десяти пам'ятках у басейні р. Вишня: Заріччя 4, Берегове 2, Оселя 5, Оселя 15, Хоросниця 6, Дернаки 4, Сарни 1, Максимці 11, Мишлятичі 7 та Княжий Міст 11 (рис. 1).

Дослідження пам'ятки доби пізньої бронзи — ранньозалізного часу Берегове 2. Поблизу с. Берегове Мостиського р-ну Львівської обл. розташована пам'ятка — могильник-поселення доби пізньої бронзи—початку ранньозалізного часу (рис. 1, 2; 2, 1). Вона знаходиться у південній околиці однойменного села і займає майже увесь пагорб, який раніше розорювався, а зараз знищується несанкціонованим кар'єром. Так, 2011 р. під час вибирання піску місцеві жителі виявили рештки поховань, матеріал з яких був переданий до місцевого музею в м. Мостиська. Археологічні знахідки з цих поховань представлені двома цілими ліпними горщиками-урнами з рештками кремацій, фрагментами миски та ще двох горщиків, а також колекцією бронзових виробів (браслети, шпильки, скроневі підвіски) (рис. 4, 1—3).

Влітку 2014 р. на східних, не знищених кар'єром, схилах пагорба було закладено п'ять розкопів загальною площею 718 м² (рис. 2, 2). Виявлено 45 об'єктів, які типологічно можна поділити на кілька груп (рис. 3). Перша група — об'єкти 01, 02, 08, 10, 15, 17, 23, 24, 27, 29, 34, 35, 36, 37, 40, 41 (рис. 3), в заповненні яких виявлено значну кількість фрагментів керамічних виробів, проте їхнє функціональне при-

значення встановити не вдалось. Можливо, це рештки господарських, стовпових, або навіть сильно порушених поховальних ям, однак, через дуже сильне знищення, не виявлено жодних конструктивних особливостей вище зазначених об'єктів. В основному усі вони округлих, лише деякі більше до овальних та дещо аморфних форм. Заповнення неоднорідні, представлені прошарками піску від темно-коричневого до світло-коричневого та сіро-коричневого кольорів. Контури самих шарів не чіткі, простежуються дуже слабо, у деяких об'єктах ледь вловимі.

Наступна група репрезентована об'єктами 04, 06, 09, 14, 16, 28, 32, 43, 45 (рис. 3), що зафіксовані на глибині 0,35—0,40 м відносно сучасної денної поверхні (СПД), і які є рештками господарських ям. Ями об'єктів 04, 16, 28 та 32 неправильних підпрямокутних у профілі форм, в об'єктах 16 та 32 контури в основному не чіткі, простежуються слабо, лише в об'єктах 04 і 28 добре фіксуються і на рівні виявлення, і в профілі. Стінки ям ледь розхилені, плавно переходять в плоске дно. Заповнення неоднорідні, перемішані, контури між самими шарами не помітні і представлені піском від темно-сіро-коричневого, темно-коричневого до світло-сірого та світло-коричневого кольорів. Контури господарських ям 09, 43, 45 виявлено на материковій поверхні, на глибині 0,4 м відносно СДП. Вони правильних лінзоподібних у профілі форм з похилими стінками, що плавно переходять у плоске дно. Заповнення

Рис. 4. Речовий матеріал з об'єктів та культурного шару пам'яток археології Берегове 2 та Оселя 15. 1—16 — матеріали з Берегове 2, 17—41 — матеріали з Оселя 15 (М 1:2; 1:3) (рисунок Д. Павліва, І. Принади)

однорідні, представлені коричневим піском із плямками темно-коричневого, бежевого і світло-коричневого піску та де-не-де вкрапленнями вугликів. Об'єкт 06, що є також рештками господарської ями, дещо аморфної, ближче до округлої форми, діаметром 1,2 м, з чіткими, що добре простежуються на рівні виявлення, контурами. Яма неправильної лінзоподібної у профілі форми з нерівними, розхиленими до верху стінками, що плавно переходять у нерівне дно. Заповнення неоднорідне, стратиграфія відносно проста, представлена невеликою кількістю прошарків, які залягали горизонтально. Це потужні шари темно-коричневого піску з вкрапленнями вугликів і плямками сіро-бежевого піску та темно-коричнево-рудий пісок з вкрапленнями сірого і вмістом вугликів. Об'єкт 14 також, найправдоподібніше, можна віднести до господарської ями. На рівні виявлення він мав округлу форму, в процесі дослідження виявилось, що це об'єкт вісімкоподібної у плані форми з двома округлими ямами, що з'єднані між собою.

Окрім того, у заповненнях усіх об'єктів виявлено значну кількість фрагментів керамічних форм.

До окремої групи належать об'єкти, що є рештками поховальних ям — об'єкти 07, 12, 13, 18, 20, 21, 22, 25, 26 (рис. 3). Поховання здійснені в округлих ямках середніх розмірів, які в профілі мали підпрямокутні форми з майже прямими стінками, що плавно переходили в пласке дно. Глибина поховальних ям була від 0,2 до 0,3 м. Кальциновані кістки в більшості ям не були зосереджені в одному місці, а фіксувались по всьому заповненню. Це пов'язано зі знищенням поховальних ям оранкою та двофазовим існуванням самої пам'ятки. Лише в об'єктах 21—22 вдалось зафіксувати скупчення кальцинованих кісток, зокрема рештки людського черепа. Більшість поховань супроводжувалися керамікою: мисками, горщиками, мініатюрним посудом. Однак майже усі вони, за винятком однієї мініатюрної посудинки та двох нижніх частин горщиків, також збереглись фрагментарно. Контури більшості ям на рівні виявлення та в профілях простежуються чітко, лише в об'єктах 07 та 12 були ледь помітні. Заповнення усіх поховальних ям майже однорідні репрезентовані середньо- та слабогумусованим темно-коричневим та темно-сірим до чорного піском, частина із значним вмістом вугликів та попелу.

Решта об'єктів 05, 19, 30, 31, 33, 38, 39, 42, 44 (рис. 3) — це об'єкти, в заповненнях яких

жодних решток археологічного матеріалу не виявлено, функціональне призначення встановити також не вдалось.

Культурний шар простежувався слабо, практично знищений слідами глибокої оранки. На пам'ятці можна виділити два етапи існування: перший, ймовірно, пов'язаний з існуванням могильника, другий — з поселенням. Хронологічно, на основі матеріалів з об'єктів та культурного шару, пам'ятку можна датувати XI—VII ст. до н. е.

Попередньо можемо зробити висновки про те, що, найправдоподібніше, поселення через короткий проміжок часу практично знищило значну частину могильника.

Археологічний матеріал, який виявили в об'єктах і культурному шарі пам'ятки, можна поділити на дві групи: перша — матеріали пов'язані з могильником, друга — з поселенням (рис. 4, 1—16). Друга група найбільш численна представлена горщиками, мисками, кухлями, кружками тощо. Горщики в основному тюльпаноподібної та банкоподібної у профілі форми, з короткими, здебільшого розхиленими назовні вінцями (рис. 4, 1—2, 11—12, 16). Значна кількість таких горщиків мають отвори, розташовані нижче краю вінець. Миски великого, середнього і невеликого розмірів, неглибокі, напівсферичної у профілі форми (рис. 4, 3, 7, 13). Кухлі та кружки складають незначну частину посуду, знайденого в об'єктах. Вони напівкруглої в профілі форми, з невеликим дном та рівними, потоншеними і заокругленими вінцями. Знахідки, що пов'язані з могильником представлені мініатюрними посудинками та фрагментами горщиків банкоподібної та тюльпаноподібної форм (рис. 4, 5, 14—15). Окрім того, було виявлено наконечник бронзової стріли скіфського типу та фрагмент браслета.

Дослідження на багатшаровому поселенні Оселя 15. Поселення розташоване на південно-західній околиці села Оселя (Яворівський р-н, Львівська обл.), на пагорбі, який нині нищиться самовільним кар'єром для добування піску (рис. 1, 2; 5, 1). У стінках цього кар'єру та на схилах пагорба зібрано фрагменти ліпної кераміки та рештки вимазки.

Влітку 2014 р. на поселенні розпочалися розвідкові розкопки. Закладено чотири розкопки загальною площею 414 м² (рис. 5, 2). Виявлено 28 об'єктів, серед яких наземні і заглиблені споруди, господарські ями, ями-вогнища та об'єкти, призначення яких на сьогодні встановити не вдалось (рис. 6). У результаті до-

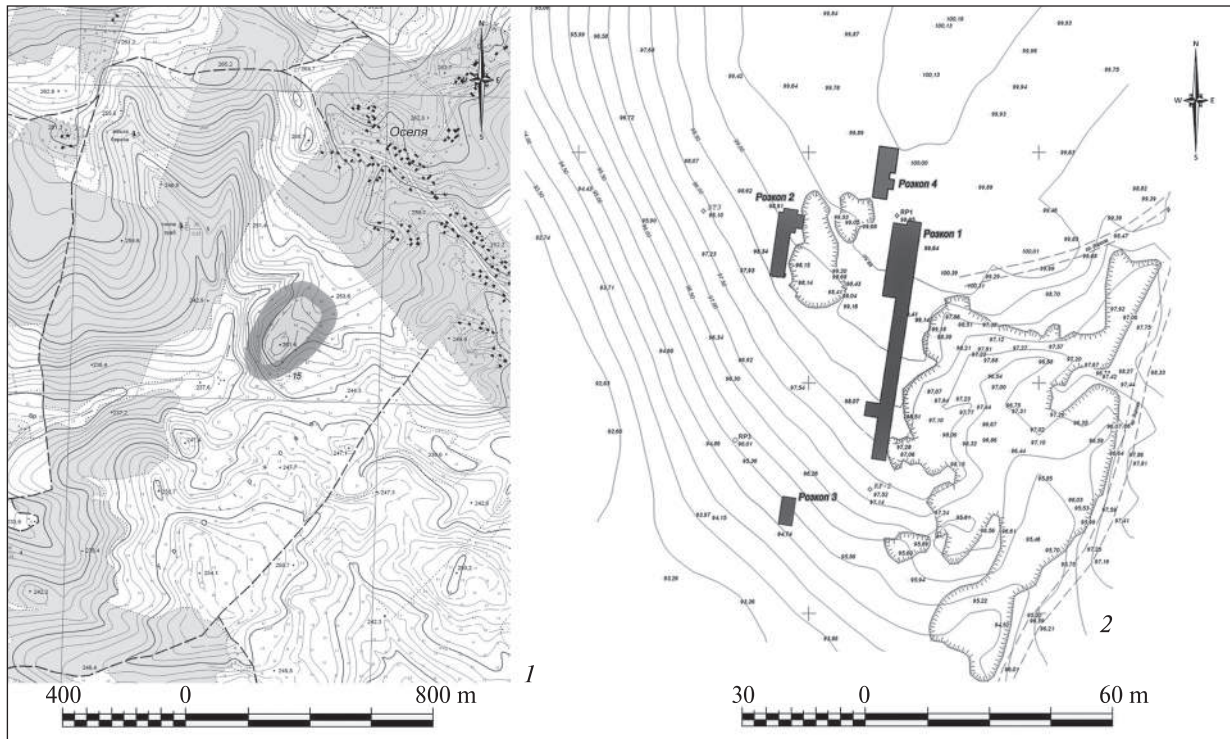

Рис. 5. Плани пам'ятки археології Оселя 15: 1 — ситуативний план розташування пам'ятки археології Оселя 15 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Оселя 15 (М 1:1 500)

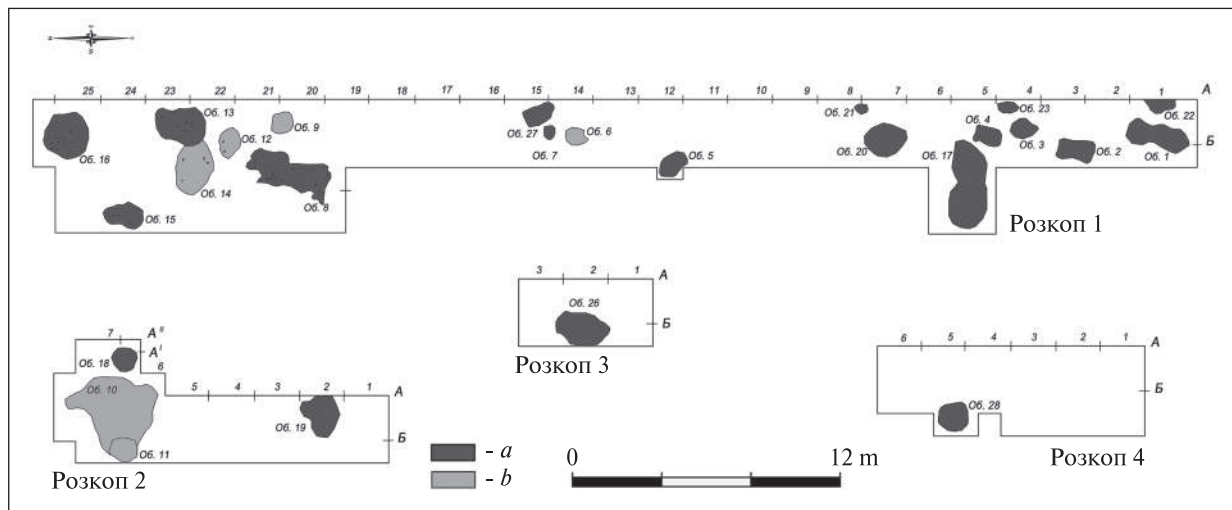

Рис. 6. Загальний план об'єктів у розкопах 1—4 на рівні виявлення на пам'ятці археології Оселя 15 (М 1:200): а — об'єкти доби енеоліту (культура лійчастого посуду); б — об'єкти доби пізньої бронзи та ранньозалізного часу

слідження було чітко виділено два культурно-хронологічні етапи функціонування пам'ятки. Перший етап — енеолітичний (3700—2800 рр. до н. е.) і відповідає культурі лійчастого посуду (КЛП). Другий — ранньозалізний, що датується періодом НВ2—НВ3, тобто кінцем IX—VII ст. до н. е.

До енеолітичного горизонту належить переважна більшість об'єктів з поселення (20 об'єктів), які типологічно можна поділити на кілька груп за їхнім функціональним призначен-

ням — стовпові, господарські ями, відкриті вогнища, житлові або господарські споруди та ін.

Перша група — об'єкти 01, 02, 04, 05, 15, 22, у заповненні яких виявлено незначну кількість керамічного посуду, виробів з кременю тощо, проте функціональне призначення встановити не вдалось (рис. 6). Об'єкти 02 та 04 — підпрямокутної форми, з майже однорідними заповненнями, репрезентованими коричневим піском з ледь помітними плямами трохи темнішого піску та дрібними вкрапленнями бежево-

го. Об'єкти 15, 19, 22, 25 — аморфних, ближче до овальних форм, з майже однорідними заповненнями представленими рудо-коричневим, темно-коричневим, світло-коричневим та коричневим піском з плямками темно-сірого та вкрапленнями де-не-де вугликів. Основну масу археологічного матеріалу було зібрано з поверхні об'єктів. Можна припустити, що це були не об'єкти, а просто рештки культурного шару більш насиченого археологічним матеріалом та органічними залишками.

До наступної групи належать об'єкти — об'єкти 13, 16, 17, 20, 21, 26, 27, 28, що за своїм функціональним призначенням відносяться до господарських ям (рис. 6). Об'єкт 16 округлої, дещо витягнутої форми з чіткими, що добре простежуються, контурами. У профілі яма неправильної лінзоподібної форми, стінки якої звужуються до низу та майже плавно переходять у пласке дно. Під час вибирання об'єкта в його західній частині виявили рештки завалу глинобитної конструкції, що, можливо, була елементом якогось легкого накриття. Заповнення неоднорідне, верхній шар представлений темно-коричнево-темно-сірим піском зі значним вмістом різних розмірів вимазки та вкрапленнями вугликів, частково із західної сторони об'єкта його підстилав перемішаний шар світло-коричневого, бежевого та темно-коричневого піску, по усій площині заповнення фіксувались незначної потужності прошарки піску насиченого рудого кольору. Об'єкти 17, 26, 27 та 28 — господарські ями овальних форм на рівні виявлення та похилими стінками, що звужуються до низу та плавно переходять у пласке дно. У профілі ями правильної лінзоподібної форми. Заповнення неоднорідні, представлені темно-коричнево-рудим, сіро-коричневим піском з плямками бежевого і світло-коричневого та вкрапленнями де-не-де вугликів. Об'єкти 13, 20 та 21 також рештки господарських ям з чіткими контурами, що добре простежуються на рівні виявлення. У профілі об'єкт 20 неправильної лійкоподібної форми, а об'єкт 21 правильної підпрямокутної з майже прямими стінками, що плавно переходять у пласке дно. Заповнення майже однорідні, представлені сіро-коричневим, коричневим та світло-коричневим піском з де-не-де вкрапленнями вугликів. Об'єкт 13 неправильної підтрапецеподібної форми, верхня частина якого до глибини 0,2 м простежувалась дуже слабо. Заповнення об'єкта неоднорідне. Окрім того, у заповненнях усіх об'єктів виявлено незначну кількість фрагментів керамічних форм.

Третя група репрезентована одним об'єктом 07, який є рештками стовпкової ями, з не дуже чіткими контурами, в плані округлих форм з діаметром 0,6 м та глибиною 0,5 м (рис. 6). Заповнення на рівні виявлення однорідне, представлене темно-коричневим піском з ледь помітним відтінком сірого. Дещо відмінне було саме заповнення об'єкта: до глибини 0,2—0,3 м воно було ідентичне рівню виявлення, далі — слідував прошарок темно-коричневого піску з плямками рудого та бежевого.

Ще до однієї групи належать об'єкти 08 та 24, що представлені рештками споруд господарського або, можливо, і житлового призначення (рис. 6). Об'єкт 08, правдоподібно, був підпрямокутної форми, орієнтований довшою стороною по лінії північний схід—південний захід. Конттури споруди вдалося зафіксувати на глибині 0,25—0,35 м відносно сучасної денної поверхні, вони не чіткі і простежувались слабо, представлені завалами вимазки різної потужності. Відкриті рештки споруди ледь помітно виділялися на рівні материка і представлені рудо-коричневим піском із вкрапленнями вугликів. Заповнення об'єкта характеризується певними особливостями залягання, а саме, ймовірно, найбільших три завали вимазки є рештками завалу однієї зі стін споруди. У процесі досліджень під завалом одного з найбільших скупчень вимазки вдалося зафіксувати рештки, імовірно, опалювального пристрою, що представлений залишками великої кількості різних розмірів шматків вугілля, попелу та перепаленої вимазки і глини. Найімовірніше, це рештки відкритого вогнища. Об'єкт 24, найімовірніше, є також рештками споруди господарського призначення. Сама споруда збереглась частково, більша половина була знищена під час вибирання піску з несанкціонованого кар'єру. Збережена частина була підпрямокутної форми, орієнтована довгими сторонами майже по лінії південний захід—північний схід. Стінки котловану споруди похилі, у деяких місцях вертикальні, дно не рівне, частково знищене, через це слідів від стовпових ям виокремити не вдалось. Заповнення споруди неоднорідне, представлене темно-коричневим, коричневим піском із значними вкрапленнями і плямками темно-сірого та де-не-де вкрапленнями вугликів і вимазки.

Окрему групу репрезентує об'єкт 18, що є рештками відкритого глинобитного вогнища (рис. 6). Вогнище мало округлу, дещо підквадратну форму із розмірами 1,3 × 1,2 м, орієнтоване по лінії північ—південь. Вогнище вибудоване на черені, основа якого була вимощена

добре спресованою глиною. Поверхня вогнища була увігнута у напрямку до центра. З неї зібрано фрагменти кераміки, серед яких було і вінце та боковини горщиків тощо. У процесі дослідження вогнища було встановлено, що ймовірно, воно мало також легке глинобитне накриття, яке потім завалилось на його черинь, це добре фіксується на стратиграфії. У північній частині добре видно, як це накриття перекриває насичений прошарок вугілля з попелом, на якому зафіксовано рештки горщика (його завал), який, можливо, стояв на черені, перед тим, як мало впасти саме накриття.

Археологічний матеріал з об'єктів КЛП представлений уламками керамічного посуду та крем'яними виробами. Серед керамічного матеріалу виділяють горщики, чаші, фляги, мініатюрні посудинки тощо. Найбільше репрезентовані горщики з лійчастосформованими вінцями, більшість з яких орнаментовані різного роду штампами, заглибленими лініями і псевдошнуром (рис. 4, 17—41). Технологічно керамічний посуд одноманітний, ліпний, глиняне тісто із домішками шамоту та піску. Зовнішня поверхня заглажена, лощена, рідше шорстка, коричневого, інколи сірого кольорів, випал нерівномірний.

До ранньозалізного часу відноситься 6 об'єктів, що є, найімовірніше, рештками господарських ям (рис. 6). Об'єкти 06, 09, 12, 14 — аморфної, ближче до овальної форми, з майже однорідним заповненням представленим рудокоричневим, темно-коричневим та коричневим піском з плямками темно-сірого та вкрапленнями де-не-де вугликів. Також у заповненні об'єкта 12 виявлено незначну кількість дуже дрібних шматків вимазки. Дещо інше заповнення мав об'єкт 14. Воно було більш однорідним — репрезентоване темно-коричнево-рудим піском, у східній частині об'єкта на глибині 0,15 м від рівня його виявлення було зафіксовано завал цілого горщика. Об'єкт 10 неправильної лійкоподібної в профілі форми з похилими стінками, що плавно переходять у нерівне дно. Заповнення неоднорідне, представлене темно-коричневим, коричнево-рудим та коричневим з плямами бежевого кольору піском із вмістом у різній кількості вугликів та плямками темно-сірого піску. Конттури між шарами не простежуються, самі прошарки залягають хаотично. Об'єкт 11 також є рештками господарської ями, округлої форми, дещо витягнутої форми, з не дуже чіткими на рівні виявлення контурами. Яма правильної лінзоподібної в профілі форми з рівними, розхилени-

ми до верху стінками, що плавно переходять в пласке дно. У південно-східній частині зафіксовано ледь помітний виступ, можливо, рештки сходинок, або входу до ями. Заповнення неоднорідне, стратиграфія відносно проста, представлена невеликою кількістю прошарків, які залягали майже горизонтально. Це потужні шари темно-коричневого піску з вкрапленнями вугликів і плямками сіро-бежевого піску та темно-коричнево-сірий і темно-коричнево-рудий пісок з вкрапленнями сірого і де-не-де вкрапленнями вугликів. Окрім того, в заповненнях об'єкта виявлено значну кількість фрагментів керамічних форм. Серед них на увагу заслуговує посудина (чаша (?)) з ручкою, орнаментована по тулубу прямими горизонтальними і вертикальними лініями (рис. 4, 18).

Культурний шар досить насичений речовими знахідками, з перевагою матеріалів КЛП (вироби з кременю, фрагменти посуду, тощо), серед яких варто відзначити уламок руків'я посудини у вигляді майстерно виготовленої голівки барана (рис. 4, 20). Подібні, проте не аналогічні, знахідки виявлено на поселеннях КЛП в Зимному, Малих Грибовичах, Грудку Надбужному (Польща), Цмелюві (Польща) та Павлусьові (Польща) (Gardawski, Gąssowski 1961, s. 32, rys. 1; Włodarczak 2006, s. 46, rys. 13, 6, 7; Охріменко та ін. 2006, рис. 46; Гавінський 2009, с. 172—197; Rybicka 2011, s. 53, rys. 9). Особливість цієї ручки в тому, що вона сформована у вигляді голови барана із закрученими рогами. Тулуб та роги орнаментовані поперечними насічками.

Дослідження на пам'ятці доби пізньої бронзи — ранньозалізного часу Оселя 5. Пам'ятка Оселя 5 (Яворівський р-н, Львівська обл.) розташована на південно-східній околиці однойменного села, на пагорбі, який нині нищиться самовільним кар'єром для добування піску (рис. 1, 2; 7, 1). У стінках цього кар'єру та на схилах пагорба зібрано фрагменти ліпної кераміки та рештки вимазки.

Влітку 2014 р. було розпочато археологічні дослідження на території пам'ятки та закладено п'ять розкопів, загальною площею 294 м² (рис. 7, 2). Виявлено три об'єкти, серед яких рештки наземної споруди (?), вогнища та господарської ями. Конттури споруди простежуються дуже слабо, частково знищені будівлями радянського часу (це територія колишнього колгоспного двору). Найімовірніше, це рештки наземної споруди господарського призначення, яка мала, очевидно, підпрямокутну в плані форму, орієнтовану довгими сторонами по лінії північ—південь. Заповнена вона була

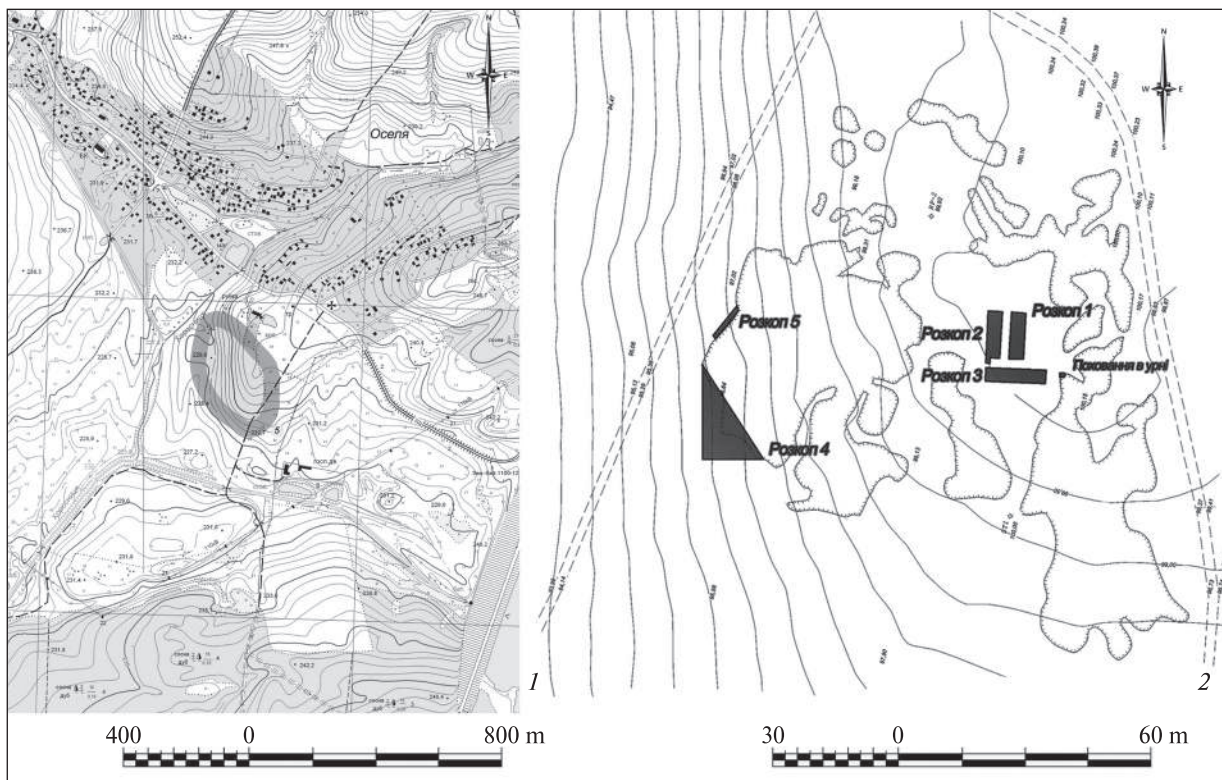

Рис. 7. Плани пам'ятки археології Оселя 5: 1 — ситуативний план розташування пам'ятки археології Оселя 5 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Оселя 5 (М 1:1 500)

неоднорідним, темно-коричнево-темно-сірим із значними вкрапленнями сірого піском та деревним вугіллям, де-не-де фіксуються шматки вимазки. Окрема знахідка — цілий горщик-урна з рештками людських кальцинованих кісток (рис. 13, 1) — була випадково виявлена перед початком робіт на об'єкті 04. Горщик-урна, висотою 0,5 м та діаметром тулуба 0,3 м, банкоподібної форми з короткими, ледь відхиленими, вінцями. Усередині урни, окрім кальцинованих кісток, було виявлено невеликих розмірів кухлик із ручкою (рис. 13, 2). Жодних контурів поховальної ями не було зафіксовано. Сама урна фіксувалась на глибині 0,15—0,20 м, одразу під дерновим шаром. Окрім горщика-урни біля нього було зафіксовано також рештки ще однієї великої посудини — миски (рис. 13, 6). Обидві посудини охристого кольору, зовнішні поверхні нерівні, рустовані, керамічне тісто із значною домішкою шамоту. За розміром горщика-урни можемо припустити, що це було колективне захоронення.

Зважаючи на результати досліджень на пам'ятці Оселя 5, як і на пам'ятці Берегове 2, можна виділити два етапи їхнього існування, що пов'язані з добою пізньої бронзи—ранньозалізним часом. Перший — з існуванням могильника, другий — з поселенням.

Археологічні дослідження на пшеворському поселенні Хоросниця 6. Поселення розташоване на північно-східній околиці однойменного села, на південно-західних пологіх схилах пагорба, що омивається зі сходу та південного сходу річкою Хоросниця, що є правою притокою р. Вишня (рис. 1, 2; 8, 1).

Влітку 2014 р. на поселенні було закладено два розкопи загальною площею 224 м² (рис. 8, 2). Виявили три об'єкти, серед яких заглиблена житлова споруда, поряд з нею з північної сторони відкрито вогнище та, ймовірно, господарську (або, можливо, смітникову) яму (рис. 8, 3). Споруда була підпрямокутної форми, розмірами 5,0 × 4,0 м, орієнтована довшою стороною по лінії північний схід—південний захід. Контури об'єкта вдалося зафіксувати на глибині 0,3—0,4 м відносно СДП, вони чіткі і простежувались дуже добре. Стінки споруди вертикальні, що плавно переходили в дно. Дно рівне, заглиблене відносно рівня материка на відмітку 0,65 м, а від сучасної денної поверхні — близько 0,95—1,05 м. Сама споруда була частково знищена вкопом скарбошукачів. Цей вкоп зруйнував південно-східну частину об'єкта до самої долівки споруди. У центрі об'єкта по периметру було відкрито сліди від трьох стовпових ям, округлої форми з діа-

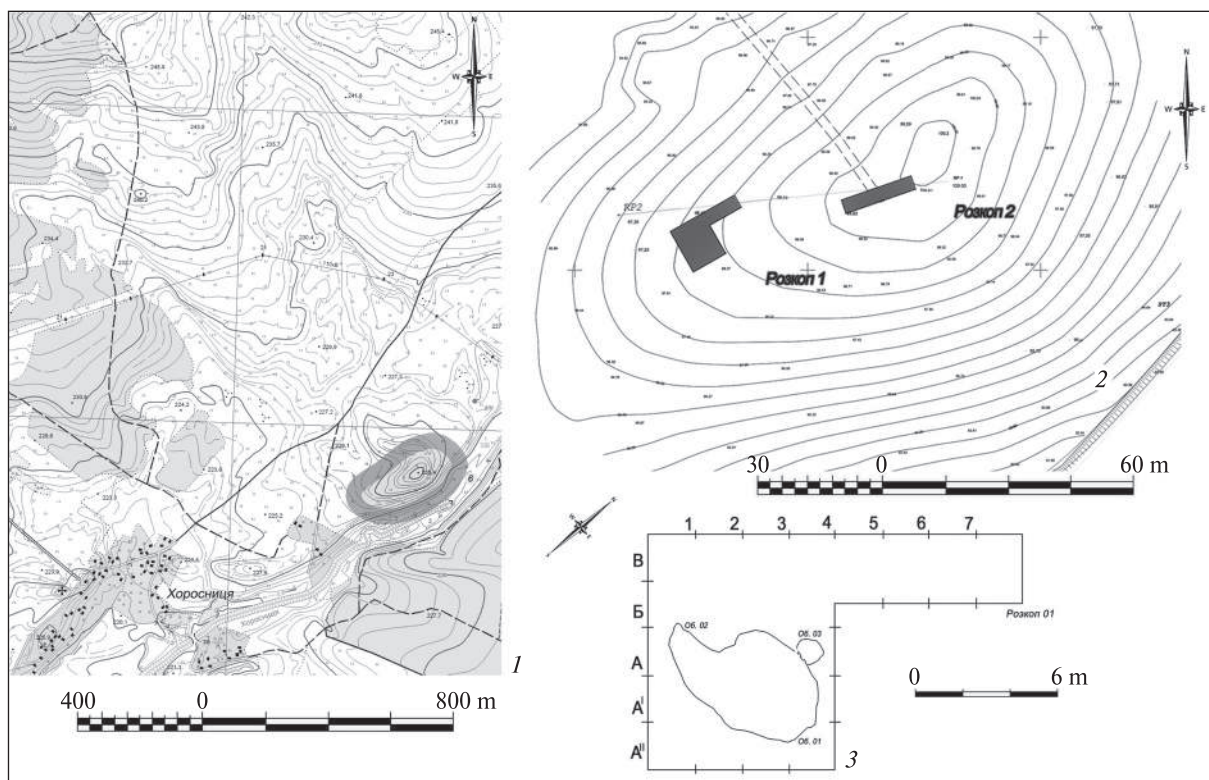

Рис. 8. Плани пам'ятки археології Хоросниція 6: 1 — ситуційний план розташування пам'ятки археології Хоросниція 6 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Хоросниція 6 (М 1:1 500); 3 — загальний план об'єктів у розкопі 1 на рівні виявлення на пам'ятці археології Хоросниція 6 (М 1:250)

метрами від 0,3 до 0,4 м. Правдоподібно, стовпових ям було чотири, одна з яких знищена вкопом скарбошукачів. Відкриті рештки споруди досить чітко виділялися на рівні материка і представлені гумусованим піском чорного кольору із значним вмістом кераміки, вимазки та вкрапленнями вугликів. Заповнення об'єкта характеризується певними особливостями залягання. Це є темно-сірий до чорного гумусований пісок із вкрапленнями рудого піску та значним вмістом вугликів, вимазки і фрагментами керамічного посуду та кістками тварин. У планіграфії та стратиграфії він фіксується як виступ підпрямокутної форми, який добре простежується в південно-західній частині споруди. За ним слідував шар чорного гумусованого піску із значною кількістю кераміки. Після зняття двох зазначених прошарків було відкрито шар чорного піску із плямками жовтого материкового піску та плямами темно-сірого піску із вкрапленнями вугликів з фрагментами кераміки, кісток тварин та шматками вимазки. Материк був представлений шаром жовтого до бежевого кольору піску. У процесі досліджень в самій споруді не було виявлено решток опалювального пристрою, однак поряд з нею, одразу за північно-східною стінкою, зафіксова-

но рештки відкритого вогнища — об'єкт 03, у вигляді скупчення шматків вугликів та частково перепаленого до темно-коричневого піску. Об'єкт 02 за функціональним призначенням, ймовірно, відноситься до господарської ями. У плані овальної форми, розмірами $2,3 \times 1,3$ м з чіткими, що добре простежуються, контурами. У профілі яма правильної лінзоподібної форми, стінки якої звужуються донизу та плавно переходять в рівне пласке дно. Заповнення неоднорідне, верхній шар представлений темно-коричнево-темно-сірим піском з рудими природного походження прожилками, за ним слідував шар темно-сірого до чорного кольору піску із незначним вмістом вимазки і вугликів, далі сіро-коричневий пісок з плямами бежевого піску. Материк представлений жовтим до бежевого кольору піском. Сам об'єкт 02 був розташований біля споруди — об'єкт 01 — при її західній стінці, аналіз стратиграфії та планіграфії дозволяє припустити, що об'єкт 02 був з'єднаний зі спорудою — об'єкт 01 — і, напевно, доступ та вихід до цієї господарської ями був із самої споруди.

Отже, на основі аналізу планіграфії, стратиграфії та самого матеріалу, виявленого в заповненнях об'єктів 01—03, можна стверджувати,

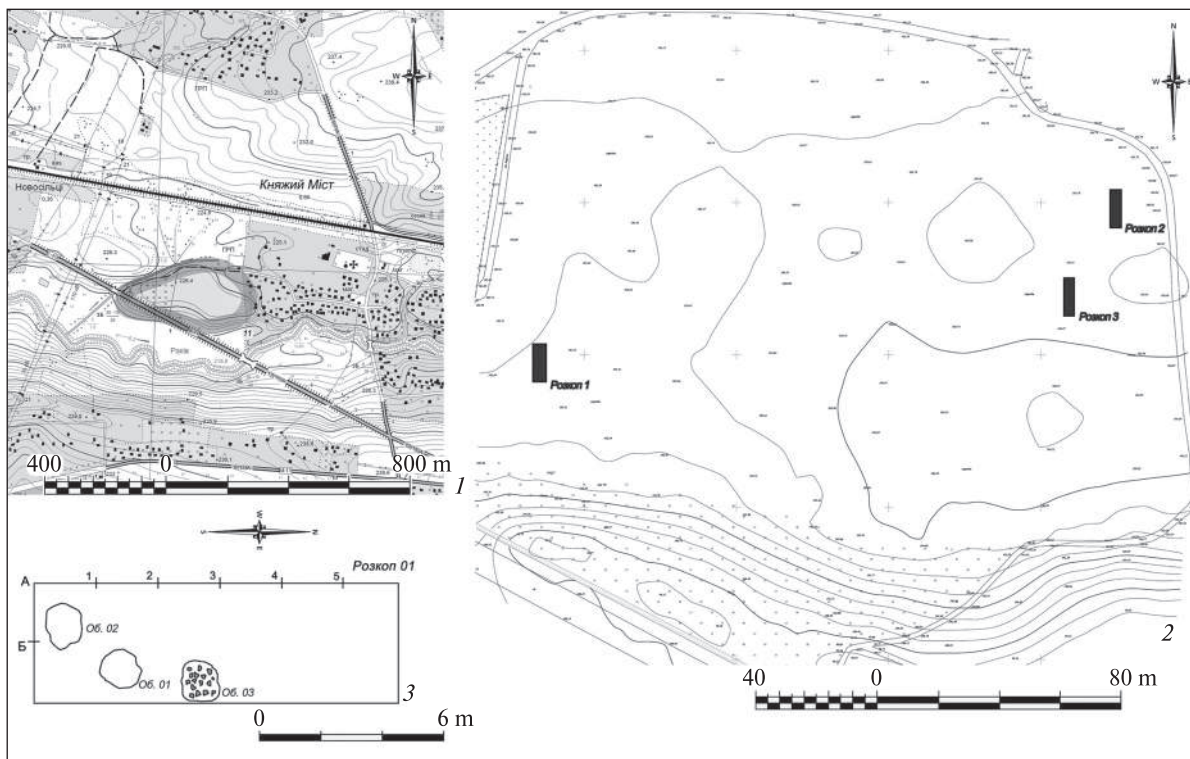

Рис. 9. Плани пам'ятки археології Княжий Міст 11: 1 — ситуаційний план розташування пам'ятки археології Княжий Міст 11 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Княжий Міст 11 (М 1:2 000); 3 — загальний план об'єктів у розкопі 1 на рівні виявлення на пам'ятці археології Княжий Міст 11 (М 1:200)

що це один комплекс, який складався з житлової споруди, господарської ями та відкритого вогнища, що датується римською добою і відноситься до пшеворської культури.

У заповненні об'єктів знайдено значну кількість ліпного та гончарного посуду. Ліпний посуд репрезентований кухонними горщиками з шорсткими поверхнями та столовими мисками з лощеною зовнішньою поверхнею. Кружальний представлений більшим асортиментом посудин, серед яких — біконічні, різних розмірів горщики, миски, кубки, кухлики тощо (рис. 13, 4—5, 7—13, 44). Поряд зі спорудою виявили кілька фрагментів бронзових фібул та дві срібні монети — денарії Трояна.

Дослідження на поселенні доби пізньої бронзи—ранньозалізного часу Княжий Міст 11. Поселення знаходиться на західній околиці поруч із сільським цвинтарем, у межах присадибних ділянок. Займає високий пагорб першої надзаплавної тераси правого берега р. Раків (басейн р. Вишня), з півночі пагорб оточений заплавою безіменного потічка, що впадає в р. Раків (рис. 1, 2; 9, 1).

Восени 2015 р. на схилах пагорба заклали три розкопи загальною площею 132 м² (рис. 9, 2). На глибині 0,5—0,6 м виявили контури трьох об'єктів, серед яких, рештки господар-

ської ями, вогнищевої ями та завал вимазки, можливо, від глинобитної конструкції наземного житла (рис. 9, 3). Об'єкт 01 — господарська яма округлої форми з не чіткими контурами, що слабо простежуються на рівні виявлення та похилими стінками, що звужуються до низу та плавно переходять у нерівне дно. У профілі яма правильної лінзоподібної форми. Заповнення неоднорідне, плямисте представлене темно-коричневого кольору супіском з плямками темно-сірого, рудого та вкрапленнями вугликів і невеликими шматками перепаленої вимазки та фрагментами кераміки. Об'єкт 02 дещо овальної форми, найправдоподібніше, є рештками вогнищевої ями, з не чіткими, що слабо простежуються на рівні виявлення, контурами. Яма неправильної лінзоподібної в профілі форми, з нерівними ледь розхиленими до верху стінками, що плавно переходять у рівне дно. Заповнення неоднорідне, представлене прошарками темно-коричнево-темно-сірого супіску із незначним вкрапленням вугликів, шматками вимазки та фрагментами кераміки. В нижній частині ями добре фіксувався шар темно-сірого супіску з фрагментами вимазки та уламками кераміки і де-не-де вкрапленнями вугликів. На дні чітко простежувався потужний прошарок чорного супіску із значним вмістом

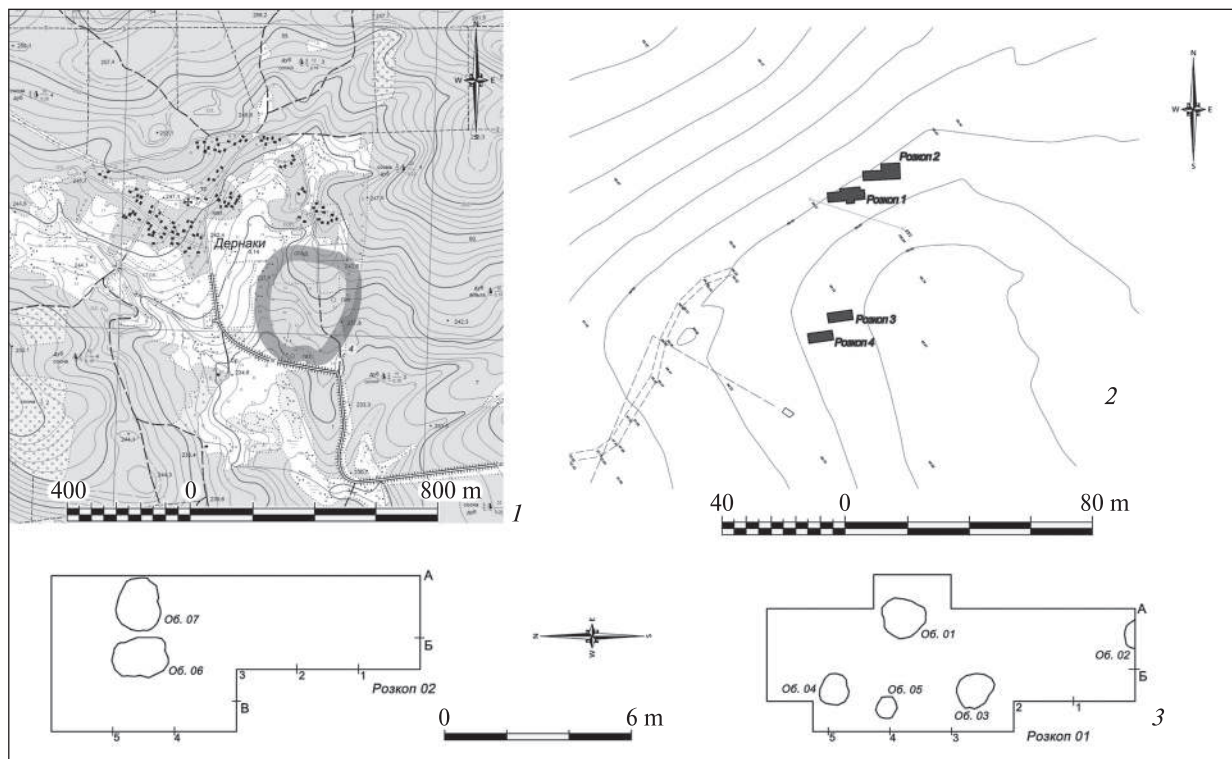

Рис. 10. Плани пам'ятки археології Дернаки 4: 1 — ситуційний план розташування пам'ятки археології Дернаки 4 (М 1:20 000); 2 — топографічний план пам'ятки археології Дернаки 4 (М 1:2 000); 3 — загальний план об'єктів у розкопах 1—2 на рівні виявлення на пам'ятці археології Дернаки 4 (М 1:200)

вугликів та попелу (50 % у супіску вмісту попелу). Сам супісок у цьому шарі перепалений, дуже спресований, виявлено також невеликі шматки перепаленої глини та фрагменти кераміки зі слідами вторинного перебування у вогні. Об'єкт 03 — представлений суцільним завалом вимазки, окрім самого скупчення, контури на рівні виявлення майже не фіксувались. Вимазка фіксувалась на різних глибинах, відносно виявлення, загальною потужністю 0,25 м. На деяких більших шматках вимазки виявлено сліди від прутів. Ймовірно, враховуючи усі конструктивні особливості цього об'єкта, можемо припустити, що це рештки якоїсь житлової чи господарської споруди, можливо завал однієї з її стін. Знахідки з об'єктів та культурного шару представлені здебільшого уламками боковин та вінець горщиків з шорсткими зовнішніми поверхнями охристого та сіро-коричневого кольорів, частина вінець з отворами під ними. Окрім того, частина посуду репрезентована гладкостінними мисками, уламками кухликів, пряслами тощо (рис. 13, 21—27, 29—30, 43). Також, в культурному шарі зафіксовано незначну кількість виробів з кременю (рис. 13, 33, 41). Попередньо його можна датувати добою пізньої бронзи—ранньозалізним часом—лужицькою культурою.

Дослідження на поселенні доби пізньої бронзи—ранньозалізного часу Дернаки 4. Поселення розташоване на південно-східній околиці села в уроч. «На гринниках». Займає підвищення мисоподібної дюни, яка здіймається над забагненою заплавою безіменного потоку (лівий берег) (рис. 1, 2; 10, 1).

Влітку 2015 р. на східній частині цієї дюни було закладено чотири розкопи загальною площею 195 м² (рис. 10, 2). Виявили сім об'єктів, що за функціональним призначенням відносяться до господарських (рис. 10, 3). Об'єкт 01, 02, 03, 04, 07 округлих форм з чіткими, що добре простежуються, контурами. В профілі ями неправильних лінзоподібних форм, стінки яких звужуються до низу та плавно переходять у пласке дно. Заповнення майже однорідні, представлені темно-коричневого кольору піском з плямками чорного, рудого та вкрапленнями вугликів, у частині ям зафіксовано шматки вимазки. Об'єкт 05 зафіксовано на глибині 0,55—0,65 м відносно СДП, з нечіткими контурами, що дуже слабо простежувались на рівні виявлення, фіксувався об'єкт на основі скупчення кераміки. В профілі яма неправильної лінзоподібної форми, глибинами 0,30 м та 0,40 м відносно материка. Заповнення неоднорідне, межі між самими нашарування-

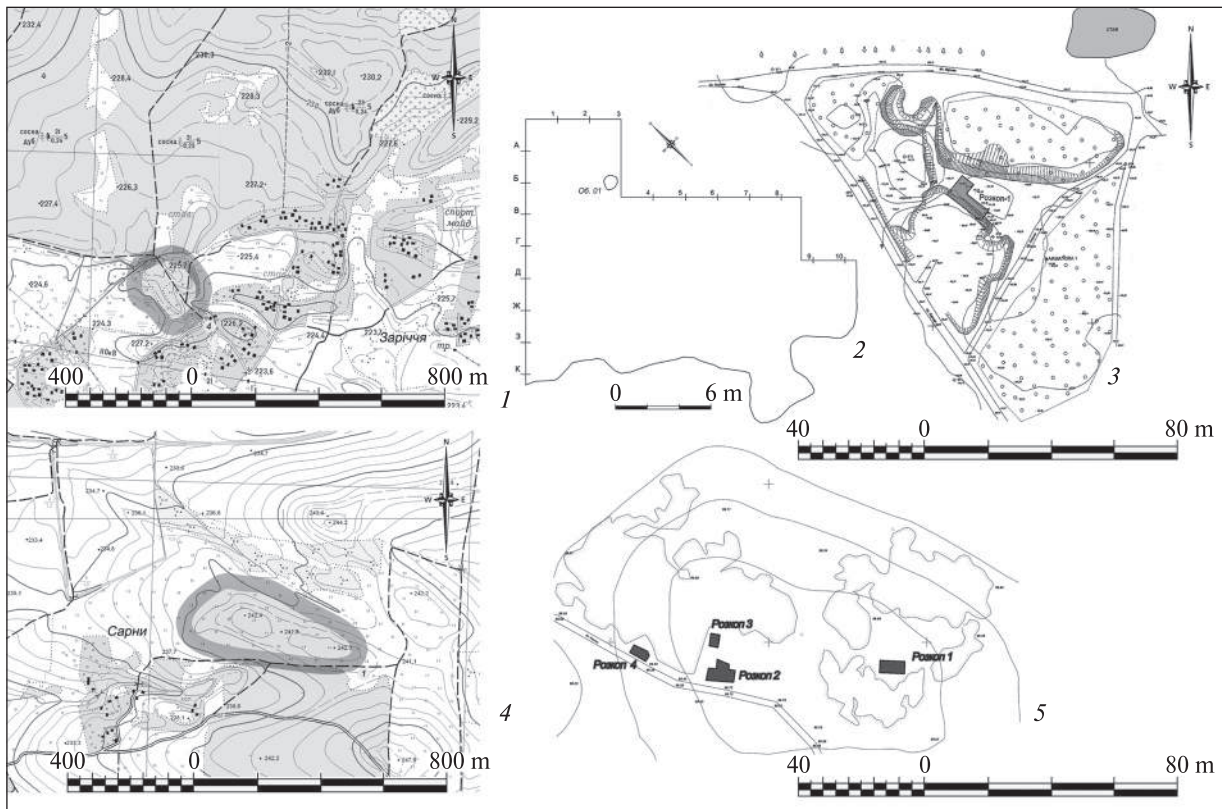

Рис. 11. Плани пам'яток археології Заріччя 4 та Сарни 1: 1 — ситуаційний план розташування пам'ятки археології Заріччя 4 (М 1:20 000); 2 — загальний план об'єктів у розкопі 1 на рівні виявлення на пам'ятці археології Заріччя 4 (М 1:200); 3 — топографічний план пам'ятки археології Заріччя 4 (М 1:2 000); 4 — ситуаційний план розташування пам'ятки археології Сарни 1 (М 1:20 000); 5 — топографічний план пам'ятки археології Заріччя 4 (М 1:2 000)

ми простежуються слабо, представлені темно-коричневими та темно-коричневими пісками з де-не-де вкрапленнями вугликів та плямками чорного кольору (50 % попелу) піску. Господарська яма — об'єкт 06 — у плані овальної форми із нечіткими краями. Заповнення неоднорідне, представлене коричневого кольору піском з плямками піску бежевого кольору. Речовий матеріал з об'єктів та культурного шару представлений фрагментами посуду — уламки горщиків, мисок, прясла тощо (рис. 13, 14—20, 42, 36). Попередньо його можна датувати добою пізньої бронзи—ранньозалізним часом.

Дослідження багатошарової пам'ятки Заріччя 4. Пам'ятка розташована на північно-західній околиці однойменного села, в уроч. «Фільварки» на узліссі, яке нині нищиться самовільним кар'єром для добування піску (рис. 1, 2; 11, 1).

Влітку 2014 р. на вцілілій частині пагорба заклали розкоп загальною площею 156 м², де було виявлено рештки лише одного об'єкта, ймовірно, вогнищевої ями з не чіткими контурами, що слабо простежувались на рівні виявлення (рис. 11, 2—3). Заповнення неоднорідне, плямисте, репрезентоване коричневим

піском з плямками чорного піску із значним вмістом попелу з вкрапленнями вугликів та фрагментами кераміки і вимазки. Попередньо на основі аналізу археологічного матеріалу об'єкт можна датувати раннім періодом доби бронзи.

Культурний шар на пам'ятці простежувався слабо і представлений світло-коричневим піском загальною потужністю від 0,4 до 0,8 м. Увесь археологічний матеріал, що виявили на поселенні можна віднести до кількох культурно-хронологічних горизонтів: раннього періоду доби бронзи (межановицька культура), середнього періоду доби бронзи (тищенська культура) та кінця пізнього періоду доби бронзи — початку ранньозалізної доби (лужицька культура). Окрім того, серед знахідок виявлено незначну кількість крем'яного матеріалу доби мезоліту.

До раннього періоду доби бронзи відносяться уламки досить товстостінних горщиків середніх розмірів, зовнішні поверхні яких в основному гладкі коричневого кольору, внутрішні — чорні, глиняне тісто переважно з домішками жорстви, інколи жорстви і шамоту (рис. 13, 28, 32, 35).

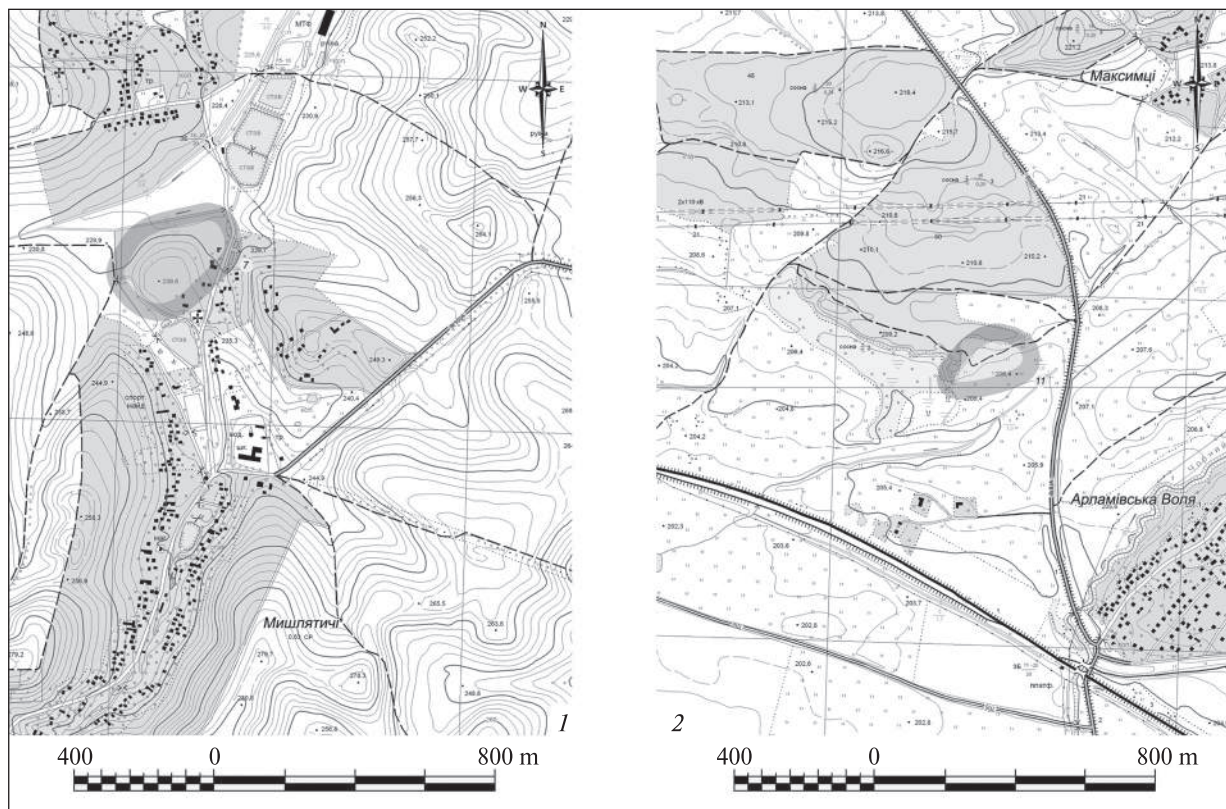

Рис. 12. Плани пам'яток археології Мишлятичі 7 та Максимці 11: 1 — ситуаційний план розташування пам'ятки археології Мишлятичі 7 (М 1:20 000); 2 — ситуаційний план розташування пам'ятки археології Максимці 11 (М 1:20 000)

Переважає більшість кераміки, а також невелика кількість кременя належать до найпізнішого горизонту (лужицька культура). Керамічний комплекс репрезентований великим асортиментом посуду — фрагменти горщиків різних розмірів, мисок, кухликів, мініатюрних посудин тощо. Серед горщиків виділяється кілька типів, які різняться між собою за морфологією, кольором та керамічним тістом. Це і посуд з гладкими дещо підлощеними нерівними зовнішніми поверхнями, глиняне тісто яких з домішками шамоту, горщики з шорсткими рустованими поверхнями коричневого кольору, в тісті яких домішки шамоту та жорстви, а також невеликі за розмірами тонкостінні посудинки охристого кольору із заглаженими, рівними поверхнями (рис. 13, 31, 34).

Дослідження на багатощаровій пам'ятці Сарни 1. Поселення розташоване на південно-західній околиці однойменного села, на мисоподібному підвищенні, що з півночі та північного заходу оточене забагненою долиною безіменного потоку (рис. 1, 2; 11, 4). Центральна частина підвищення знищена самовільним кар'єром, цей же кар'єр зруйнував більшу частину пам'ятки.

Влітку 2014 р. на пам'ятці заклали чотири розкопи загальною площею 214 м² (рис. 11, 5). Жодних контурів об'єктів не було виявлено. Це передусім пов'язано із майже повним знищенням поселення самовільним кар'єром. Розкопи були закладені на невеликих острівцях, що залишились між ямами кар'єру.

Культурний шар залягав на глибині 0,3—0,6 м, з перевагою матеріалів ранньозалізного часу (лужицька культура (?)), серед них — фрагменти горщиків різних форм, мисок, прясла, вироби з кременю, шматки вимазки, тощо (рис. 13, 3). Окрім того, серед археологічних знахідок невелику кількість становлять матеріали доби мезоліту. Досить показовою є крем'яна колекція, що представлена одним виробом рієсе esquillée, відщепом білатерально ретушованим (сильно перепаленим), скребком кінцевим стрімкоретушованим на відщепі та трапецією (рис. 13, 37—40).

Археологічні дослідження на поселенні Мишлятичі 7. Поселення розташоване на північно-західній околиці села, на південно-західних пологіх схилах пагорба, який з півдня і південного заходу обмежений панським ставом, а з півночі — заплавою правого берега безіменного потоку (басейн р. Вишня) (рис. 12, 1).

Рис. 13. Речовий матеріал з об'єктів та культурного шару пам'яток археології Хоросниця 6, Княжий Міст 11, Сарни 1, Дернаки 4, Заріччя 4 та Оселя 5. 1—2, 6 — матеріали з Оселя 5; 13, 37—40 — матеріали з Сарни 1; 4—5, 7—13, 44 — матеріали з Хоросниця 6; 21—27, 29—30, 33, 41, 43 — матеріали з Княжий Міст 11; 14—20, 36, 42 — матеріали з Дернаки 4; 28, 31—32, 34—35 — матеріали із Заріччя 4 (М 1:2; 1:3) (рисунок Д. Павліва, І. Принади)

Восени 2015 р. було розпочато розкопки на поселенні, де закладено три розкопи загальною площею 96 м². Жодних контурів об'єктів не було виявлено. Речовий матеріал, що виявили в культурному шарі відноситься до княжої доби і датується XI—XII ст. Він представлений фрагментами боковин та вінець кружального посуду. Майже усі фрагменти посуду належать горщикам від світло-коричневого до темно-коричневого, цеглястого, темно-сірого та сірого кольорів, частина з яких орнаментована у вигляді прямих паралельних прорифлених ліній. Серед вінця виділяється два типи. Перший — з добре вираженим напливом, зовнішній край яких у вигляді ламаної лінії з гострим виступом у верхній частині та підрізкою, що підкреслює «манжет» у нижній. Другий тип — вінця плавно вигнуті назовні, верхній край яких косо зрізаний і відтягнутий донизу. Увесь керамічний матеріал цього часу з поселення має численні аналогії серед керамічних комплексів інших територій. Так, горщики з вінцями першого типу мають широке побутування від Карпат до Середнього Подніпров'я, де вони масово присутні майже на усіх пам'ятках кінця XI—XII/XIII ст. (Кучера 1986, с. 448—449; Прищепа, Нікольченко 1996, с. 51—52). Посуд з вінцями другого типу масово представлений на поселеннях в Новогрудку, Хелмі-Белявині, Пліснеську та Дорогобужі (Rauhut 1957, s. 113—129; Малевская 1972, с. 14—15; Кучера 1986, с. 448—449; Ruszkowska 1990, s. 79—86; Прищепа, Нікольченко 1996, с. 51—52), а також в невеликих кількостях відомий на всіх поселеннях між Дніпром та Карпатами (Тимошук 1982, с. 18—19).

Дослідження пам'ятки ранньозалізного часу Максимці 11. Поселення розташоване на південно-східній околиці села, на мисоподібному підвищенні, що помітно врізається в долину потоку, вздовж правого берега (рис. 12, 2). У західній частині мису розташований старий кар'єр, яким зруйновано більшу частину пам'ятки.

Влітку 2014 р. було розпочато археологічні дослідження на поселенні, де закладено три розкопи загальною площею 84 м². Оскільки майже вся поверхня пам'ятки була знищена кар'єром, розкопи заклали на периферії поселення. Жодних контурів об'єктів не було виявлено. Культурний шар простежувався слабо на глибині 0,3—0,6 м. Археологічний матеріал представлений незначною кількістю уламків боковин ліпного посуду, який датується добою пізньої бронзи—ранньозалізним часом.

Отож, кілька зазначених вище штрихів до давньої історії басейну р. Вишні — це лише перша спроба «по гарячих слідах» підсумувати польові здобутки, адже донедавна цей регіон у межах України був «білою плямою» в археології. Проте, нині ми впевнено можемо констатувати, що здійснено великий стрибок у виявленні та дослідженні давньої спадщини цієї території. Але це лише початок пошуку відповідей на низку наукових питань і прикладних проблем.

- Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2009. — Вип. 13. — С. 172—197.
- Гупало В. Розвідкові роботи в межириччі Вишні і Ракова // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2007. — Вип. 11. — С. 379—386.
- Гупало В., Булик Н. Розвідкові роботи в басейні р. Вишні // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2006. — Вип. 10. — С. 247—251.
- Кучера М. Керамика // Археология Украинской ССР. Под ред. И. Артеменка. — К.: Наукова думка, 1986. — Т. 3. — С. 446—452.
- Малевская М. Некоторые исторические связи Новогрудка в X веке // Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР. — М., 1972. — Вып. 129. — С. 14—20.
- Махнік Я., Павлів Д., Петегиріч В. Кургани центральної частини Сянсько-Дністрянської височини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2009. — Вип. 13. — С. 198—214.
- Осаульчук О., Войцешук Н., Гупало В., Павлів Д. Звіт про результати археологічних розвідок на території Мостиського та Яворівського районів Львівської області у 2012 році // Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ. — Львів, 2013.
- Охріменко В., Скляренко М., Охріменко Г. Духовна культура енеолітичного населення Волині // Нариси культури давньої Волині. — Луцьк, 2006. — С. 101—217.
- Павлів Д., Петегиріч В. Каталог пам'яток археології у межириччі Шклати Стрв'яжу. — Львів, 2004. Рукопис // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Павлів Д., Петегиріч В. Історія археологічних досліджень в басейнах річок Вишні та В'яру на Львівщині. — Львів, 2012. Рукопис // Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Плеханов Ю. Звіт про результати розвідок на території Мостиського та Яворівського районів у 2009 році // Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ. — Львів, 2010.
- Плеханов Ю., Сілаєв О. Звіт про результати археологічних розвідок на території Мостиського та Яворівського районів у 2011 році // Науковий архів НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАНУ. — Львів, 2012.
- Природа Львівської області / Під ред. К.І. Геренчука. — Львів: Вища школа, 1972.
- Прищепа Б., Нікольченко Ю. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X—XII ст. — Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996.
- Ратич О. Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня Львівської об-

- ласті в 1957—1959 pp. // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. — Львів, 1962. — Вип. 4. — С. 106—119.
- Ратич О. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. — Львів, 1964. — Вип. 5. — С. 115—129.
- Ратич О. Давньоруська Вишня. Нариси з історії матеріальної культури феодального замку Південно-Західної Русі. — Львів, 1968 // *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.
- Ситник О., Петегирч В., Павлів Д., Гавінський А., Коропецький Р., Лукомський Ю. Звіт про роботу Львівської археологічної розвідкової експедиції Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у 2011 р. Рукопис // *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту археології НАН України*. — Львів, 2012.
- Тимошук Б. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К.: Наукова думка, 1982.
- Gardawski A., Gassowski J. Polska starożytna i wczesnośredniowieczna. — Warszawa, 1961.
- Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicja Wschodniej. — Lwów, 1918.
- Rauhut L. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów // *Wiadomości Archeologiczne*. — Warszawa, 1957. — T. XXIV. — S. 113—129.
- Ruszkowska U. Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chélmie-Bielawinie // *Lubelskie Materiały Archeologiczne*. — Lublin, 1990. — T. III. — S. 79—86.
- Rybicka M. Kultura pucharów lejkowatych na podkarpackich lessach // *Autostrada w przeszłość*. — Rzeszów, 2011. — S. 45—60.
- Włodarczyk P. Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych // *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*. — Lublin; Kraków, 2006. — S. 27—66.

Надійшла 24.07.2017

Н.В. Войцещук¹, Д.Ю. Павлів², О.Н. Осаулчук³, С. Чопек⁴, К. Трибала-Зависляк⁵

¹ Младший научный сотрудник Научно-исследовательского центра «Спасательная археологическая служба» Института археологии НАН Украины; natawi@ukr.net

² Младший научный сотрудник Института украиноведения имени Ивана Крип'якевича НАН Украины, datamitra@gmail.com

³ Директор Научно-исследовательского центра «Спасательная археологическая служба» Института археологии НАН Украины; osaulchuk@ukr.net

⁴ Ректор Жешувского университета, sycz@archeologia.rzeszow.pl

⁵ Преподаватель Жешувского университета, katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ В БАССЕЙНЕ р. ВИШНЯ 2014—2015 гг.

Бассейн реки Вишня — один из интересных регионов для современной археологической науки, поскольку это одна из важнейших контактных зон древних культур Центральной Европы. Археологические памятники, исследованные в этой зоне — Заречье 4, Берегово 2, Оселя 5, Оселя 15 Хоросница 6, Дернаки 4, Сарны 1, Максимцы 11, Мишлятичи 7 и Княжий Мост 11 могут дать много ценного материала для изучения распространения и взаимодействия трех значимых археологических культур Центральной Европы — Тракийская гальштата, лужицкой и высоцкой культур что имеет первостепенное значение для определения этногенеза населения Запада Украины.

И эта статья это лишь первая попытка «по горячим следам» подытожить полевые достижения последних двух лет, ведь до недавнего времени этот регион в пределах Украины был «белым пятном» в археологии. Однако, сейчас мы уверенно можем констатировать, что сделан большой скачок в выявлении и исследовании древнего наследия этой территории. Но это только начало поиска ответов на ряд научных вопросов и прикладных проблем.

К л ю ч е в ы е с л о в а: памятники бассейна р. Вишня, объект, сооружение, жилье, хозяйственная яма, захоронения, культура воронковидных кубков, ранний железный век, позднеримское время, пшеворская культура, княжеская доба.

Nataliia V. Voitseshchuk¹, Dmytro Yu. Pavliv², Oleh M. Osaulchuk³, Sylwester Czopek⁴, Katarzyna Trybala-Zawiślak⁵

¹ Research associate in the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, natawi@ukr.net

² Research associate in the Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, datamitra@gmail.com

³ Director of the Scientific and Research Centre «Rescue Archaeological Service» of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, osaulchuk@ukr.net

⁴ Rector of the University of Rzeszow, sycz@archeologia.rzeszow.pl

⁵ Lecturer of the University of Rzeszow, Katarzyna.trybala@archeologia.rzeszow.pl

RESEARCH OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN VYSHNIA RIVER BASIN IN 2014—2015

The Vyshnia River basin is one of interesting regions for the modern archaeological science because it was one of the most important contact zones of the ancient cultures of Eastern and Central Europe. Archaeological sites studied in this area are Zarichchia 4, Berehove 2, Oselia 5, Oselia 15, Khorosnytsia 6, Dernaky 4, Sarny 1, Maksymtsi 11, Myshliatychi 7, and Kniazhyi Mist 11. They can uncover a lot of valuable material to study the development and interrelations of three significant archaeological cultures of Central Europe: Thracian Hallstatt, Lusatian and Vysotsko cultures which is of paramount importance for determining ethnogeny of the Western Ukrainian population.

The present paper is just the first attempt to summarize «without delay» the field achievements of the recent two years, as this region within the borders of Ukraine was «a white spot» in archaeology till recently. However, now the authors can state confidently that a breakthrough in the discovery and research of the ancient population of this territory is made. Still, this is just a beginning of a search for answers a series of scientific questions and for solving the applied problems.

Key words: Vyshnia, the Funnelbeaker culture, the Early Iron Age, the Late Roman period, the Przeworsk culture.

References

- Gardawski A., Gassowski J. Polska starożytna i wczesno-średniowieczna. Warszawa, 1961.
- Havinskyi A. Poselennia kultury liichastoho posudu v Malych Hrybovychakh. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 2009, iss. 13, pp. 172-197.
- Hupalo V. Rozvidkovi roboty v mezhyrichchi Vyshni i Rakova. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 2007, iss. 11, pp. 379-386.
- Hupalo V., Bulyk N. Rozvidkovi roboty v baseini r. Vyshni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 2006, iss. 10, pp. 247-251.
- Herenchuk K.I. (Ed.). Pryroda Lvivskoi oblasti. Lviv: Vyshcha shkola, 1972.
- Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicja Wschodniej. Lwów, 1918.
- Kuchera M. Keramika. *Arkeolohiia Ukrainskoi SSR*. Kyiv, 1986, vol. 3, pp. 446-452.
- Malevskaia M. Nekotorye istoricheskie svyazi Novogrudka v X veke. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 1972, iss. 129, pp. 14-20.
- Makhnik J., Pavliv D., Petehyrych V. Kurhany tsentralnoi chastyny Siansko-Dnistrianskoi vysochyny. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*. 2009, iss. 13, pp. 198-214.
- Osaulchuk O., Voitseshchuk N., Hupalo V., Pavliv D. Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh rozvidok na terytorii Mostyskoho ta Yavorivskoho raioniv Lvivskoi oblasti u 2012 rotsi. NA NDTS «Riativna arkeolohichna sluzhba» IA NANU. Lviv, 2013.
- Okhrimenko V., Skliarenko M., Okhrimenko H. Dukhovna kultura eneolitychnoho naselennia Volyni. *Narysy kultury davnoi Volyni*. Lutsk, 2006, pp. 101-217.
- Pavliv D., Petehyrych V. Katalog pamiatok arkeolohii u mezhyrichchi Shkla ta Strviazhu. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Rukopys. Lviv, 2004.
- Pavliv D., Petehyrych V. Istoriia arkeolohichnykh doslidzhen v baseinakh richok Vyshni ta Viaru na Lvivshchyni. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Rukopys. Lviv, 2012.
- Pliexanov Yu. Zvit pro rezultaty rozvidok na terytorii Mostyskoho ta Yavorivskoho raioniv u 2009 rotsi. NA NDTS «Riativna arkeolohichna sluzhba» IA NANU. Lviv, 2010.
- Pliexanov Yu., Silaiev O. Zvit pro rezultaty arkeolohichnykh rozvidok na terytorii Mostyskoho ta Yavorivskoho raioniv u 2011 rotsi. NA NDTS «Riativna arkeolohichna sluzhba» IA NANU. Lviv, 2012.
- Prishchepa B., Nikolchenko Yu. Litopysnyi Dorohobuzh v period Kyivskoi Rusi. Do istorii naselennia Zakhidnoi Volyni v X-XII stolittiakh. Rivne: Derzhavne redaktsiino-vydavnyche pidpriemstvo, 1996.
- Ratych O. Rezultaty doslidzhen davnioruskoho horodyshcha Zamchyska v m. Sudova Vyshnia Lvivskoi oblasti v 1957-1959 rr. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 1962, iss. 4, pp. 106-119.
- Ratych O. Do pytannia pro roztashuvannia i oboronni sporudy drevnioruskyykh horodiv Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 1964, iss. 5, pp. 115-129.
- Ratych O. Davnioruska Vyshnia. Narysy z istorii materialnoi kultury feodalnoho zamku Pivdenno-Zakhidnoi Rusi. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Lviv, 1968.
- Rauhut L. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, 1957, vol. XXIV, pp. 113-129.
- Ruszkowska U. Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym rejonem osadniczym w Chélmie-Bielawinie. *Lubelskie Materiały Archeologiczne*, 1990, vol. III, pp. 79-86.
- Rybicka M. Kultura pucharów lejkowatych na podkarpackich lessach. *Autostrada w przeszłość*, 2011, pp. 45-60.
- Sytyn O., Petehyrych V., Pavliv D., Havinskyi A., Koropetskyi R., Lukomskyi Yu. Zvit pro robotu Lvivskoi arkeolohichnoi rozvidkovoï ekspeditsii Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy u 2011 r. *Naukovyi arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*. Rukopys. Lviv, 2012.
- Tymoshchuk B. Davnioruska Bukovyna (X - persha polovyna XIV st.). Kyiv: Naukova dumka, 1982.
- Włodarczyk P. Chronologia grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych w świetle dat radiowęglowych. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych*, 2006, pp. 27-66.

А.М. Голубєв *

САЛТОВО-МАЯЦЬКИЙ КРЕМАЦІЙНИЙ МОГИЛЬНИК БІЛЯ с. НИЖНІЙ БИШКИН НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

До наукового обігу вводиться новий салтово-маяцький могильник за обрядом тілоспалення та матеріали з двох поховань, що виявлені на ньому.

К л ю ч о в і с л о в а: салтово-маяцька культура, кремаційний могильник, поховання за обрядом тілоспалення, зооморфний салтівський стиль, Верхнє Подонців'я.

Метою цієї роботи є введення до наукового обігу нової поховальної пам'ятки Верхнього Подонців'я раннього середньовіччя — великого за розміром салтівського кремаційного могильника та матеріали двох поховань з яскравим інвентарем, що виявлені на ньому.

У польовому сезоні 2015 р. співробітниками ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» було проведено масштабні археологічні розвідки вздовж р. Сіверський Донець, на правому її березі у Балаклійському р-ні Харківської обл. з метою фіксації нових середньовічних пам'яток (Окатенко, Голубєв, Голубєва та ін. 2016).

Була отримана інформація про те, що біля с. Нижній Бишкін Харківської області протягом довгого часу скарбошукачами руйнується салтівський кремаційний могильник, що розташований поряд із селом у лісному масиві. Вдалося встановити точне місце розташування одного зі зруйнованих комплексів (поховання 2) та при виїзді на місце зафіксувати орієнтовні межі всього могильника. Також вдалося отримати світліни артефактів речей з поховання. Могильник розташований на правому березі р. Сіверський Донець у лісі, у Балаклійському р-ні, на схід від с. Нижній Бишкін Зміївського р-ну Харківської обл. З урахуванням положення могильника йому надано назву Нижньобишкінський, хоча територіально він знаходиться у Балаклійському р-ні області. Огляд пам'ятки

показав, що вона займає підковоподібну територію двох відрогів «Дикого яру», який впадає у р. Сіверський Донець, площею біля 1,5 км². За скупченнями ям скарбошукачів встановлено, що могильник умовно можна розділити на три великі групи (ймовірно, родові або сімейні цвинтарі). Вони займають площу дна, схилів ярів та прилеглих до них площин. Північна група (ІІІ) розташована у найближчому до р. Сіверський Донець відрозі яру Дикий. Північна група (І) — розташована у другому відносно річки відрозі яру Дикий. Західна група (ІІ) розташована частково у ярі Дикий та у просторі між відрогами груп І і ІІІ. Було прийнято рішення про дослідження двох розграбованих поховань, що виявлено на території першої групи. Поховання 1 являло собою заплиту яму, поряд з якою біля дерева були складені у купу уламки залізного казана. Закладений розкоп розміром 2,0 × 2,0 м показав, що майже увесь культурний шар поховання зруйновано. Усі знахідки, що не потурбовані грабіжниками, виявлено на глибині 0,25 м від сучасної поверхні. Тільки дрібні фрагменти уламків казана виявлені у північній частині шурфу на глибині 0,1 м. Більшість знахідок, що не зрушено грабіжниками, зафіксовано у південно-східній половині розкопу. Вони не становили скупчення, оскільки невідомо, який ще інвентар входив до складу комплексу. Нами виявлено дві цілих (але пошкоджених вогнем) срібних поясних бляшки та два фрагменти подібних до попередніх (рис. 1, 27). Розмір цілої бляшки 1,40 × 1,45 см, вага 1,12 гр. До складу комплексу також входили фрагмент залізної скоби (рис. 1, 29); уламок (закінчення) бронзового браслета (рис. 1, 28); бронзовий виплеск; чотири фрагменти людських перепалених кісток та орнаментовані хвилястою і горизонтальною прокресленими смугами шість фрагментів стінок від салтівського гончарного горщика. Срібні литі бляшки мають V-подібну основу, рослинний орнамент у вигляді трьох сегментів з трьох пелюсток. У центрі кожного сегмента наскрізний напівокруглий отвір, від якого у боки направлені гравійовані смуги.

* ГОЛУБЄВ Андрій Михайлович — заступник директора дочірнього підприємства «Охоронна археологічна служба України» «Слобідська археологічна служба» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, ptahx@ukr.net

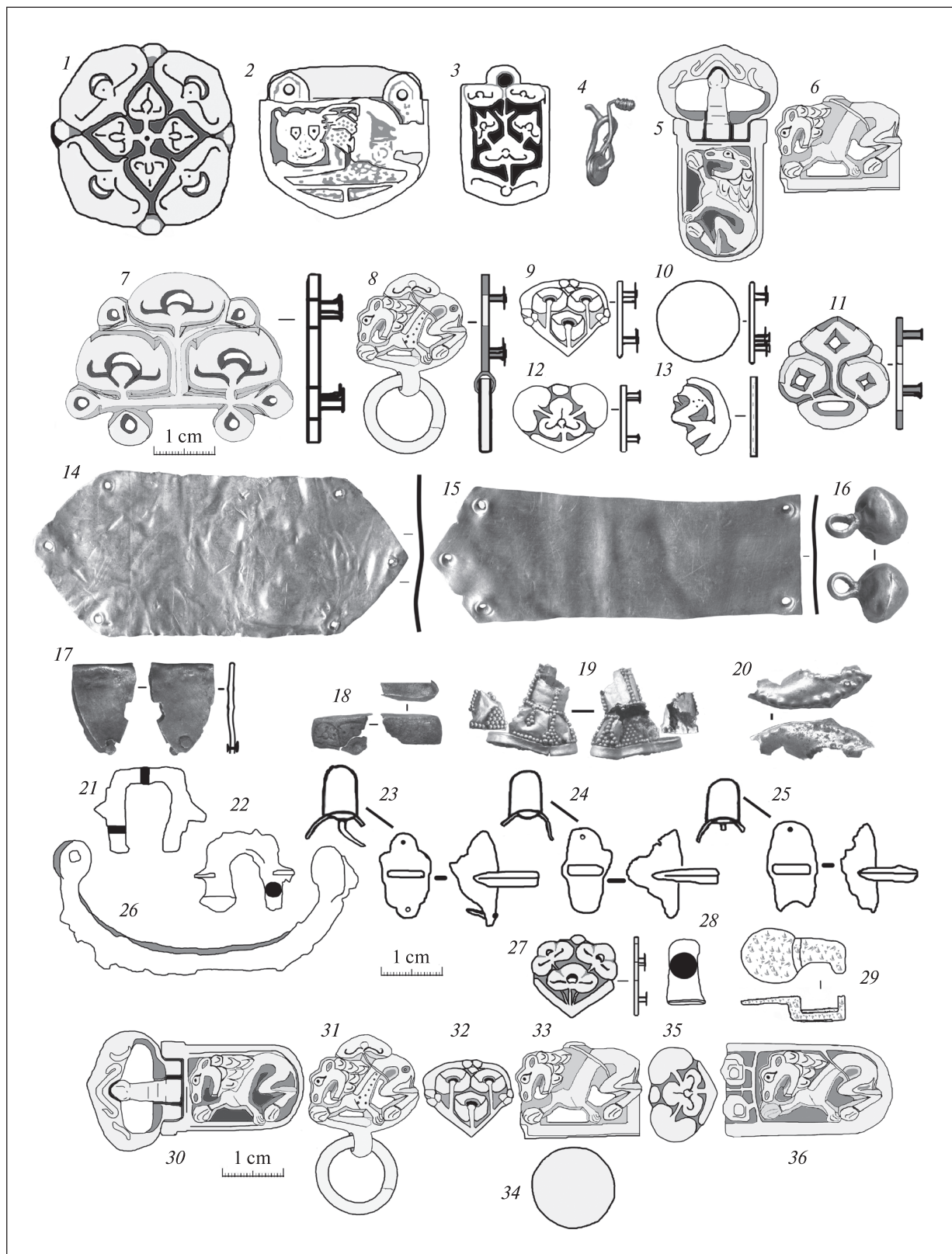

Рис. 1. Інвентар поховань з кремаційного могильника біля с. Нижній Бишкін: 1–4, 7–26, 36 — поховання 2; 27–29 — поховання 1. 1–3, 5–18, 36 — срібло; 4, 19, 20 — золото; 21–26 — залізо; 30–36 — реконструкція поясного набору з поховання 2

Зі зворотного боку всі бляшки мають по три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи.

Поховання 2 розміщувалося майже на дні яру, на момент виявлення уявляло собою відвали та заплиту яму діаметром біля чотирьох

метрів. На місці поховання закладено шурф розміром $1,5 \times 1,5$ м, зорієнтованого за сторонами світу. Непошкоджені шари ґрунту зі знахідками, що не становили скупчення, зафіксовано виключно у кореневій системі двох дерев, розташованих у східній половині шурфу, одне з котрих було викорчуване повністю. Саме ці дерева і їх коріння зберегли інвентар комплексу від остаточного розграбування. Увесь матеріал з поховання 2 зафіксовано на глибині 0,3 м від сучасної поверхні. Розглянемо детально виявлений нами інвентар.

Литі срібні бляшки ремінної гарнітури, усі частково пошкоджені вогнем. Одна бляшка (прикраса кінської вузди) розміром $2,8 \times 3,7$ см, вагою 8,94 гр., з трьох сегментним рослинним гравійованим орнаментом та у вигляді отворів. Має чотири штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 7). Одна поясна бляшка з кільцем із зображенням звіра, що спирається лапами на V-подібну основу. Хвіст тварини увінчаний рослинним гравійованим орнаментом. Характерні риси звіра (око, грива, лапи) теж гравійовані, тулуб орнаментовано крапками. Розмір $1,85 \times 2,05$ см, зовнішній діаметр кільця 1,3 см, товщина дроту кільця 0,3 см, вага 3,7 г, має три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 8). Одна V-подібна бляшка поясної гарнітури з рослинним орнаментом з трьох напіврозкритих трьохпелюсткових бутонів на стеблах. Має заглиблення у центрі бутонів. Рослинну композицію оперізує бордюру у вигляді смуги, розділеної трьома крапками, що розташовані трикутником. Розмір $1,3 \times 1,4$ см, вага 1,34 г, має три штифти з круглими шайбами для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 9). Одна срібна бляшка поясної гарнітури з V-подібною основою та рослинним орнаментом. У центрі композиції розкритий гравійований бутон з трьох пелюсток, від якого відходять два нерозкриті бутони. Розмір $1,10 \times 1,55$ см, вага 1,54 г, має три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 12). Дві однакові срібні бляшки круглої форми діаметром 1,4 см, вага 1,57 та 1,58 г. Мають по три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 10). Три однакові бляшки ремінної гарнітури з трьох сегментним рослинним орнаментом із ромбічними отворами у центрах сегментів та прорізу-петлею у нижній частині. Розмір $1,80 \times 1,85$ см, вагою 2,53 г, 2,76 г та 3,09 г, мають по три штифти для кріплення до шкіряної основи (рис. 1, 11). Фрагмент бляшки поясної гарнітури (імовірно з кільцем), на якому збереглася задня частина тварини. Тулуб звіра

орнаментовано крапками, навколо зображення широка орнаментальна смуга (бордюру). Розмір $0,9 \times 1,3$ см, вага 0,75 г, штифти для кріплення до шкіряної основи не збереглися (рис. 1, 13).

Інші вироби зі срібла. Пустотілий гудзик вагою 0,45 г (рис. 1, 16). Дві пластини: одна п'ятикутної форми з отворами по кутах (у верхньому гострому куті зберігся срібний цвях) (рис. 1, 15); друга шестикутної форми з отворами по кутах (рис. 1, 14). На момент виявлення обидві пластини знаходились одна на одній та були згорнуті у трубку. Три обойми трикутної форми з заклепою у гострому куті, розмір та вага найбільш кращої збереженості екземпляру складає $1,05 \times 1,50$ см та 0,4 г відповідно (рис. 1, 17). Фрагмент верхів'я руків'я ножа з гравійованим рослинним орнаментом, вага 0,38 г (рис. 1, 18).

Вироби із золота. Два фрагменти від золотої сережки з орнаментом у вигляді смуг та трикутників, що виконані у техніці зернення (рис. 1, 19). Один фрагмент золотої бляшки з крапковим тисненням орнаментом (рис. 1, 20).

Вироби із заліза. Скоба (лопатець) від піхов шаблі, розмір $2,2 \times 5,6$ см, П-подібна у перетині (рис. 1, 26). Три шипи від шабельного руків'я (рис. 1, 23—25). Уламок шила та кільце діаметром 5,9 см від кінської зброї. Скоби лопатей для ременів портупеї (рис. 1, 21, 22); три невеликі фрагменти, С-подібні у перетині, від манжета піхов шаблі та чотири невеликі залізні цвяхи. Усі залізні вироби мають характерну оксидну плівку — окалину. У північній половині шурфу також виявлено сім фрагментів людських перепалених кісток.

Також до складу інвентарю поховання входили фрагмент бронзового виробу з дроту; виявлено 17 фрагментів сірого кольору (у південній половині шурфу) та 20 фрагментів жовтого кольору (у північній половині шурфу) від салтівського гончарного посуду. Срібні оплавки виробів — 18 у південній половині шурфу та 25 у північній половині шурфу.

Частина виявлених у шурфі елементів ремінної гарнітури аналогічна зображенням на світлинах з незаконних розкопок (доля артефактів нам не відома). З огляду на неординарність та важливість комплексу у розумінні хронології завершального етапу існування салтівської культури у регіоні, ми привели до єдиного масштабу зображення, що не мали аналогій предметам з розкопу та зробити рисунки (рис. 1, 1—6, 36)¹. Та-

¹ Висловлюємо подяку к.і.н. О.В. Комару за консультацію та надану інформацію.

ким чином, можна стверджувати, що до складу інвентарю поховання входило не менше дев'яти бляшок (рис. 1, 7); дванадцяти бляшок (рис. 1, 11); трьох бляшок (рис. 1, 10); чотирьох бляшок (рис. 1, 8) та чотирьох (рис. 1, 9); не менш ніж по одній бляшці (рис. 1, 1, 2, 3, 6); пряжки та закінчення поясу (рис. 1, 5, 36). Ймовірно, до комплексу входило також дві пари золотих сережок (рис. 1, 4, 19). З урахуванням срібних виплесків загальна кількість бляшок без урахування типів (та ймовірно тих, що не сфотографовані скарбошукачами) була значно більшою. З урахуванням усіх типів поясних бляшок можливо припустити порядок розташування набору поясу (рис. 1, 30—36). Центральний сюжет поясу — це зображення звіра котячої породи (ймовірно, лева), який виконаний у єдиній манері та техніці на всіх різнотипних бляшках.

Повні аналогії бляшкам з поховання 1 (рис. 1, 27) та поховання 2 (рис. 1, 1—3, 6—9, 12, 13) нам невідомі. Рослинний орнамент з трьох пелюсток розповсюджений у салтівській культурі, його аналогії походять з катакомбних та ґрунтових поховань Дмитрієвського, Верхньосалтівського та Нетайлівського могильників у Верхньому Подонців'ї (Пархоменко 1983, п. 71, рис. 7, 2—4; Плетнева 1989, кат. 126, рис. 88; Аксенов 2011, кат. 56, рис. 1, 4). Гравійований рослинний орнамент елементів поясної гарнітури з бляшок обох поховань теж широко представлений у салтівській культурі та належить до останнього, III етапу його розвитку (Фонякова 1986, рис. 4). Аналогії наконечника поясу (рис. 1, 36) походять із Верхньо-Салтівського могильника розкопок В.О. Бабенко (Плетнева 1981, рис. 37, 86), кат. 92 IV могильника цієї ж пам'ятки (Аксенов 2013, рис. 6, 7) та кат. 51 Дмитрівки (Плетнева 1989, рис. 85). Однак дані наконечники бронзові, деталі лева (око, грива, лапи) не гравійовані (Фонякова 2010, кольор. вклейка). Отже якість зображення та схожі орнаментальні мотиви залежали від обраного металу, чим коштовніший метал, тим більша якість однотипних зображень. Найближча аналогія пряжки (рис. 1, 5) входила до складу інвентарю поховання 3 Больше-Тиганського могильника (Chalikowa, Chalikow 1981, taf. III, 3, 5). Фасові та профільовані зображення тварин (рис. 1, 2, 5, 6, 8) з використанням у орнаменті крапок (рис. 1, 8) віддалено нагадують щось середнє між стилями Борре та Еллінг Скандинавії. Більш примітивне продовження іконографії даного зображення лева з хвостом, що проходить поміж задніх та передніх лап тварини, спостерігається на бляш-

ках з кільцем із Супрутського скарбу (Мурашева 2008, рис. VIII). З цього ж скарбу походять і найближчі аналогії срібним пластинам (рис. 1, 14, 15, 17), які інтерпретовані дослідницею як накладки на сідло (Там само, рис. 31). Рослинна композиція на бляшці (рис. 1, 9) оточена бордюром, аналогії якому ми знаходимо на щитку пряжки з Воробйовки (Zakharow, Arendt 1935, taf. IV-11), та з поховання 24 Больших Тиган (Chalikowa, Chalikow 1981, taf. XX, 9). Повні аналогії бляшкам з прорізью-петлею у нижній частині (рис. 1, 11) виявлені у похованні 2 Нетайлівки (Пархоменко 1983, рис. 7, 1). Лопать та скоби для кріплення портупеї до неї (рис. 1, 21, 22, 26), шипи шабельного руків'я (рис. 1, 23—25), характерні для шабел, що мають закінчення хрестовин у вигляді куль. Аналогії походять із салтівських катакомбних (Аксенов 2010, рис. 2, 1, 18—21) і кремаційних (Колода 2015, рис. 3, 7; Голубев 2017, рис. 1, 1) поховань Верхнього Подонців'я.

Отже, нами зафіксовано два салтівських кремаційних поховання. Тлін та поховальний інвентар або висипався безпосередньо на давню денну поверхню, або розміщувався у неглибоких ямах, що не фіксуються археологічними методами. Площа, на якій розташовувалися поховання, значно більша за розміри шурфів, але межі «поховальної плями» встановити не було можливості, оскільки комплекси піддано сучасній руйнації. З урахуванням загальної ваги срібла, за умови обчислення середньої ваги кожного типу бляшки, у похованні 2 знаходився тлін досить заможної (знатної) людини. Обидва поховання за складом інвентарю відносяться до фіналу існування салтівської культури у регіоні, а, власне, поховання 2 ілюструє появу зооморфних сюжетів на поясній гарнітурі в цей час.

Аксенов В.С. Новые материалы к распространению христианства среди аланского населения салтово-маяцкой культуры Подонечья // Верхнедонской археологический сборник. — Липецк, 2010. — Вып. 5. — С. 112—122.

Аксенов В.С. Новые материалы к вопросу о мадяро-салтовских контактах в Верхнем Подонцовье // Археология і давня історія України. Мадяри в Середньому Подніпров'ї. — К., 2011. — № 7. — С. 133—143.

Аксенов В.С. К вопросу о повторном проникновении в катакомбные захоронения салтовской культуры Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского могильника) // Хазарский альманах. — Харьков, 2012—2013. — Т. 11. — С. 20—4.

Голубев А.М. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Бабчанка на Харківщині // В.К. Міхєєв. Учні та послідовники до 80-річчя з дня народження. — Харків, 2017. — С. 30—41.

- Колода В.В. Новий могильник салтівської культури на Харківщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — К., 2015. — С. 97—110.
- Мурашева В.В. Супрутский клад. Из раскопок 1968 г. Труды Государственного Исторического музея. — М., 2008. — Вып. 175. — С. 1—47.
- Окатиенко В.М. Голубев А.М., Голубева Г.В., Філатов Д.О., Руснак В.В. Звіт про наукові археологічні експертизи і розвідки у Харківській області та м. Харкові у 2015 р. — Харків, 2016 // Архів Харківського Історичного музею. — 2015. — 239 арк.
- Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII—IX ст. // Археологія. — 1983. — 43. — С. 75—87.
- Плетнева С. А. Салтово-маяцкая культура // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 62—82.
- Плетнева. С.А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989.
- Фонякова Н.А. Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII—IX вв. // Советская археология. — 1986. — № 3. — С. 36—47.
- Фонякова Н.А. Прикладное искусство Хазарии второй половины VIII—X вв. по материалам художественной металлообработки. — Казань, 2010.
- Chalikowa E.A., Chalikow A.H. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani). — Magyar Nemzeti Múzeum, 1981.
- Zakharow A., Arendt W. Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh. — Budapest, 1935.

Надійшла 08.02.2017

А.М. Голубев

Заместитель директора дочернего предприятия «Охранная археологическая служба Украины» «Слобожанская археологическая служба» ГП НИЦ «Охранная археологическая служба Украины» Института археологии НАН Украины, ptahx@ukr.net

САЛТОВО-МАЯЦКИЙ КРЕМАЦИОННЫЙ МОГИЛЬНИК ВОЗЛЕ с. НИЖНИЙ БИШКИН НА СЕВЕРСКОМ ДОНЦЕ

В научный оборот вводится информация о новом, большом, салтово-маяцком кремационном могильнике возле с. Нижний Бишкін в Верхнем Подонцовье и двух погребениях выявленных на нем.

Материалы из зафиксированных комплексов имеют широкие аналогии в салтовских комплексах Подонцовья и за его пределами. Растительный орнамент и зооморфные изображения элементов ременной гарнитуры дают основания относить погребения к финальному этапу существования салтовской культуры в регионе.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, кремационный могильник, погребения по обряду кремации, зооморфный салтовский стиль, Верхнее Подонцовье.

Andrii M. Holubiev

Deputy director of the affiliate «Protecting Archaeological Service of Ukraine» «Sloboda Archaeological Service» affiliate Scientific and Research Centre «Protecting Archaeological Service of Ukraine», the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ptahx@ukr.net

SALTIV-MAIAKY BURIAL GROUND WITH CREMATIONS NEAR NYZHNIY BYSHKYN AT SIVERSKYI DONETS RIVER

Presented to the scientific circles is an information on a new large Saltiv-Maiaky burial ground with cremations near Nyzhniy Byshkyn Village in the Donets River upper region and on two burials discovered there. The materials from the assemblages recorded have their wide analogies in Saltiv culture assemblages of the Donets River region and beyond. Floral ornament and zoomorphic depictions on belt sets allow the author to refer the burials to the final stage of Saltiv culture existence in the region.

Key words: Saltiv-Maiaky culture, burial ground with cremations, burials with cremation rites, zoomorphic Saltiv style, the Donets River upper region.

References

- Aksenov V.S. Novyye materialy k rasprostraneniui khristianstva sredi alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury Podonechia. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, Lipetsk, 2010, iss. 5, pp. 112-122.
- Aksenov V.S. Novyye materialy k voprosu o madiaro-saltovskikh kontaktakh v Verkhnem Podontsovie. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy. Madiary v Seredniomu Podniprovi*, Kyiv, 2011, № 7, pp. 133-143.
- Aksenov V.S. K voprosu o povtornom proniknovenii v katakombnyie zakhoroneniia saltovskoi kultury Podontsovia (po materialam Verkhne-Saltovskogo mogilnika). *Hazarskii almanakh*, Kharkiv, 2012-2013, T. 11, pp. 20-44.
- Chalikowa E.A., Chalikow A.H. Altungarn an der Kama und im Ural (Das Graberfeld von Bolschie Tigani). Magyar Nemzeti Múzeum, 1981.
- Foniakova N.A. Lotos v rastitel'nom ornamente metallicheskh izdelii saltovo-maiatskoi kultury VIII-IX vv. *Sovetskaia arkheologiya*, 1986, № 3, pp. 36-47.

- Foniakova N.A. Prikladnoie iskusstvo Khazarii vtoroi poloviny VIII-X vv. po materialam khudozhestvennoi metalloobrabotki. Kazan: Institut istorii, 2010.
- Holubiev A.M. Saltovo-maiatskyi krematsiinyi mohyl'nyk bilia s. Babchanka na Kharkivshchyni. *V.K. Mikheev. Uchni ta poslidovnyky do 80-richchia z dnia narodzhennia*. Kharkiv, 2017, pp. 30-41.
- Koloda V.V. Novyi mohyl'nyk saltivskoi kultury na Kharkivshchyni. *Starozhytnosti Livoberezhnoho Podniprov'ia*, Kyiv, 2015, pp. 97-110.
- Murasheva V.V. Supruts'kii klad. Iz raskopok 1968 g. *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia*, Moskva, 2008, iss. 175, pp. 1-47.
- Okatenko V.M., Holubiev A.M., Holubieva I.V., Filatov D.O., Rusnak V.V. Zvit pro naukovu arkeologichnu ekspertyzu i rozvidky u Kharkivskii oblasti ta m. Kharkovi u 2015 r. *Naukovyi arkhiv Kharkivskoho istoricheskoho muzeiu*, 2015. Kharkiv, 2016.
- Parkhomenko O.V. Pokhovalnyi inventar Netailivskoho mohyl'nyka VIII-IX st. *Arkheolohiia*, 1983, № 43, pp. 75-87.
- Pletneva S.A. Saltovo-maiatskaia kultura. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*, Moskva, 1981, pp. 62-82.
- Pletneva, S.A. Na slaviano-khazarskom pogranichie. Dmitrievskii arkeologicheskii kompleks. Moskva: Nauka, 1989.
- Zakharov A., Arendt W. *Studia levedica: Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX Jh.* Budapest, 1935.

М.С. Осипенко *

СААДАЧНІ ТРІЙНИКИ-РОЗПОДІЛЬНИКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ

У статті розглядається питання функціонального застосування трійників-розподільників золотоординського часу, а також вводиться в науковий обіг раніше не опублікований матеріал із зібрань Національного музею історії України. Здійснена спроба систематизації розподільників на основі їхньої орнаменталізації та складена карта поширення аналогічних знахідок.

Ключові слова: трійник-розподільник, саадак, кочовики, Золота Орда.

Наявність допоміжних стрілкових (саадачних) поясів у монголів підтверджується давньоперськими, китайськими, японськими та іншими мініатюрами того часу, хоча серед археологічного матеріалу — це відносно поодинокі знахідки (рис. 1) (Rauch 2013, р. 106). Використання таких поясів кочовиками пізнього середньовіччя було давньотюркською традицією (Кубарев 2005, с. 97). Практична відсутність саадачних наборів у похованнях золотоординського часу свідчить, скоріш за все, про їхню цінність, а не про ступінь збереженості артефактів у пам'ятках (Худяков 1991, с. 128—129). Згідно спостережень Г. Кубарева, до складу стрілкового поясу входили наступні складові: розподільники, сагайдачні крюки та, іноді, невеликі пряжки. Самі ж розподільники могли бути різних форм — від кованих кілець з обіймицями до відлитих з кольорового металу фігурних блях з трьома чи чотирма отворами (Кубарев 2005, с. 94).

Серед трійників-розподільників, що зберігаються в археологічних колекціях НМІУ, ряд предметів належить пізньосередньовічним кочовикам. Отож, переходимо до їхнього розгляду.

Перший розподільник **Інв. № В1554** походить з округи Пастирського городища як випадкова знахідка, куплена у місцевих селян Б. Ханенком на початку ХХ ст. (Ханенко, Ха-

ненко 1901, табл. XI, 282). Виріб — це кругла бляха діаметром 5,6 см, її центральна частина опукла, підтрикутної форми. На вершинах трикутника розміщені напівсфери з радіальними рифленнями, що виступають за діаметр кола. Орнамент являє собою описаний насічками круг, що імітує солярний знак (багатопроменеву зірку). Між сторонами трикутника та зовнішнім овалом розміщені отвори — $2,3 \times 0,8$ см (рис. 2, 1) (Приходнюк 2005, с. 47).

Другий трійник **Інв. № В1556 (Ст. № 9091 (?))** був знайдений у 1905 р. у Черняхіві під час археологічних робіт, які проводив В. Хвойка. Надійшов до фондів Київського художньо-промислового і наукового музею як дар від меценатів Е. Терещенка та Б. Ханенка. Виріб являє собою округлу опуклу бляху 4,8 см в діаметрі. На відміну від знахідки з Пастирського, відсутня рельєфність на напівсферах, а орнамент представлений двома колами, що вписані один в одного та розміщені на центральній частині предмету. Дві дуги трійника надломлені, а третя — зігнута. Приблизні розміри отворів — $2,1 \times 0,7$ см (рис. 2, 2).

Ще один розподільник **Інв. № В1557 (Ст. 57876, 10309)** надійшов у 1905 р. до фондів музею як дар С. Могилевцева із розкопок та зібрань В. Хвойки на території Київської, Чернігівської та Полтавської губерній. На самому експонаті розміщена стара етикетка, де вказано, що річ була знайдена в с. Капулівка на Катеринославщині (сучасна Дніпропетровська обл.). Скоріш за все, В. Хвойкою була допущена технічна помилка під час внесення інвентарних записів до археологічного каталогу музею. Інші речі, які походять з Капулівки, також надійшли до музею в 1905 р.

Знахідка являє собою круглу бляху 5,5 см в діаметрі. На відміну від попередніх розподільників, опукла не вся центральна підтрикутна частина, а лише круговий виступ. Виріб тонший у перетині; орнамент відсутній. Розміри отворів становлять $1,9 \times 0,6$ см (рис. 2, 3).

Наступний трійник (**Інв. № В6/78**) був знайдений під час археологічних досліджень

* ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України (НМІУ), osypenko.ms@gmail.com

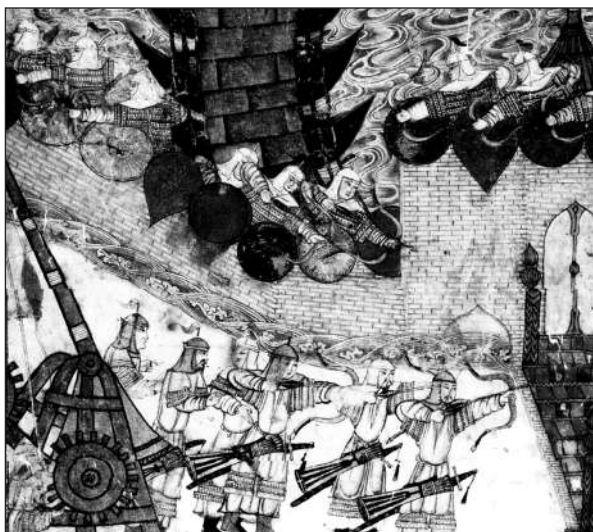

Рис. 1. Зображення монгольських воїнів на давньоперській мініатюрі з Тебризу XIV ст. (за Х. Раухом)

в Києві по вул. Трохосвятительська у 1946 р. Предмет морфологічно подібний до знахідки з Пастирського і являє собою округлу бляху 5 см в діаметрі з рельєфними напівсферами. Центральна частина підтрикутної форми, але опуклий лише круговий виступ. По центру вміщено восьмиконечну зірку, одна з трьох дуг кола надломлена. Пропускна можливість отворів становить $2,3 \times 0,8$ см (рис. 2, 4).

Згідно архівних даних Київської археологічної експедиції під керівництвом М. Каргера, розподільник був виявлений у перевідкладених культурних нашаруваннях на глибині 0,25 м і не пов'язувався із давньоруським горизонтом (НА ІА НАНУ. — ф. ІА/К. — Од. зб. 1946/17). Можливо, саме тому знахідка не була опублікована в комплексній монографії автора досліджень (Каргер 1958).

Місця знахідок ще двох розподільників невідомі, хоча вони числяться серед старих музейних зібрань до 1941 р., документація з походження яких була втрачена під час Другої світової війни. Розподільник **Інв. № В3865** аналогічний київському трійнику, має 5 см у діаметрі та отвори $2,00 \times 0,65$ см (рис. 2, 5). Інший виріб **Інв. № В3866** морфологічно близький до описаних вище знахідок, але не має такої рельєфної орнаменталії на центральній частині та напівсферах. Орнаменталія представлена отвором-заглибленням та розміщена по центру виробу. Розміри розподільника складають 4,5 см у діаметрі з отворами $1,8 \times 0,6$ см. Також центральна частина розподільника не має такої опуклості як у попередніх трійниках. Пористість металу на одній із дуг вказує на дефект виробництва в процесі лиття. У напівсферах

зроблені невеличкі заглиблення — помітки для отворів. Скоріш за все, тріщина, яка простежується на одній із напівсфер, була наслідком спроби зробити на цьому місці отвір. Також, є всі підстави говорити про переужиток розподільника як підвіски, адже наскрізний отвір має значні затертості (рис. 2, 6).

Розподільник **Інв. № В1161 (И-А. М. ХГУ № 404)** був знайдений у 1927 р. на зольниках с. Новоселівка Нововодолазького р-ну Харківської обл., хоча жодного виду археологічних робіт, впродовж 20—30-х рр. XX ст. на цьому місці не проводили¹. Аббревіатура старого музейного шифру вказує на те, що річ належала Археологічному музею Харківського державного університету. Матеріали з цього музею перебували в Києві впродовж 1946—1948 рр., коли відбувалося розподілення повернутих з Уфи евакуйованих колекцій з території УРСР. Скоріш за все, розподільник є випадковою знахідкою виявленою на пам'ятці скіфського часу.

Предмет ідентичний до трійника **Інв. № В3866**, але в перетині має більший вигин. Виріб діаметром 5,0 см з отворами $2,45 \times 0,80$ см (рис. 2, 7). Одна з дуг знахідки втрачена, а інша — тріснута.

Можливо, про вищеперераховані розподільники згадує у своїй праці А. Кіпрічніков. Дослідник зазначає, що Г. Корзухіна, на основі своїх замальовок із Державного історичного музею УРСР, повідомила йому про сім розподільників, із яких три знайдені в Києві та області, по одному — з Нижнього Подніпров'я та Харківщини, а місця знаходження ще двох невідомі. Далі вчений підкреслює, що лише один з них опублікований, посилаючись на знахідку із Пастирського городища (Кирпичников 1973, с. 24). За імперським адміністративно-територіальним поділом територія сучасної Черкаської обл., де зараз розташовується с. Пастирське, входила до складу Київської губернії. Відповідно, А. Кіпрічніков допустив помилку у співвіднесенні географії поширення трійників-розподільників, пов'язавши територію губернії з межами сучасної області.

Останній трійник-розподільник походить із с. Розпасіївка Троїцького р-ну Луганської обл., був знайдений на присадибній ділянці місцевим селянином Ф. Орловим у 1984 р. (**Інв. № В5051**). Виріб має спільні риси із ки-

¹ Автор висловлює подяку к. і. н. С.І. Заднікову за надану інформацію стосовно старих музейних шифрів та переміщенням колекцій Археологічного музею ХДУ, а також археологічних робіт проведених на Харківщині впродовж 1920—1930 рр.

ївською знахідкою в орнаментатії, але значно масивніший, з більш випуклою та витягнутою, як у пастирської знахідки, центральною частиною. Його розміри складають 5,7 см у діаметрі з отворами 2,3 × 0,7 см. Одна із дуг знахідки тріснула (рис. 2, 8).

Розподільники з колекцій НМІУ хоч і мають морфологічну подібність, але техніка їхнього виготовлення дещо різниться. Так, наприклад, трійники з Капулівки та Новоселівки, окрім центральної частини, пласкі на звороті. В той же час на трійниках із Пастирського, Черняхова, Києва та «підвіски» на напівсферах простежуються невеличкі виступи — залишки ливарного виробництва, які потім зашліфовувалися. А на виробках із Розпасіївки та розподільника невідомого походження, навпаки, присутні заглиблення на напівсферах.

Аналогії трійникам з НМІУ відомі за знахідками з Михайлівки на Черкащині, Горішніх Плавнів (колишній Комсомольськ), Засулля, Шушвалівки та уроч. Маячка-Гора на Полтавщині, балки Майорки на Дніпропетровщині, з Лутищ на Сумщині та Рідківців на Буковині (рис. 3, 1—9; 21—24) (Брайчевський 1952, с. 109, табл. 2, 15; Березовець 1963, с. 197, рис. 25, 3; Пивоваров 2011, с. 35, рис. 8, 2; Калашник, Бовкун 2012, с. 118, Рис. 7, 1—4; Приймак 2014, с. 545, рис. 3). Два розподільники, які зберігаються у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, мають невідоме походження (Інв. №№ А-4008, А-4029) (рис. 3, 13, 14). Ще дві знахідки були виявлені під час досліджень Глухова і експонуються у вітринах Археологічного музею Національного історико-культурного заповідника, які присвячені пізньому середньовіччю (рис. 3, 15, 16)².

За межами України подібні розподільники виявлені під час археологічних досліджень Пскова, Білярського городища та поселення Аргамач-Пальна-3 з округи Єлецька, РФ (рис. 3, 10—12) (Культура Биляра... 1985, с. 200, табл. LXVI, 1; Лабутина 1994, с. 232, рис. 19, 4; Иншаков, Иншакова 2011, с. 40, 45, рис. 3, 1). Ще чотири трійники були знайдені в Тульській обл. (умовна територія битви 1380 р.) та зберігаються у фондах Військово-історичного та природничого заповідника «Куликово поле» (рис. 3, 16—20) (Інв. №№ А-718/35, А-945, А-122/68, А-946).

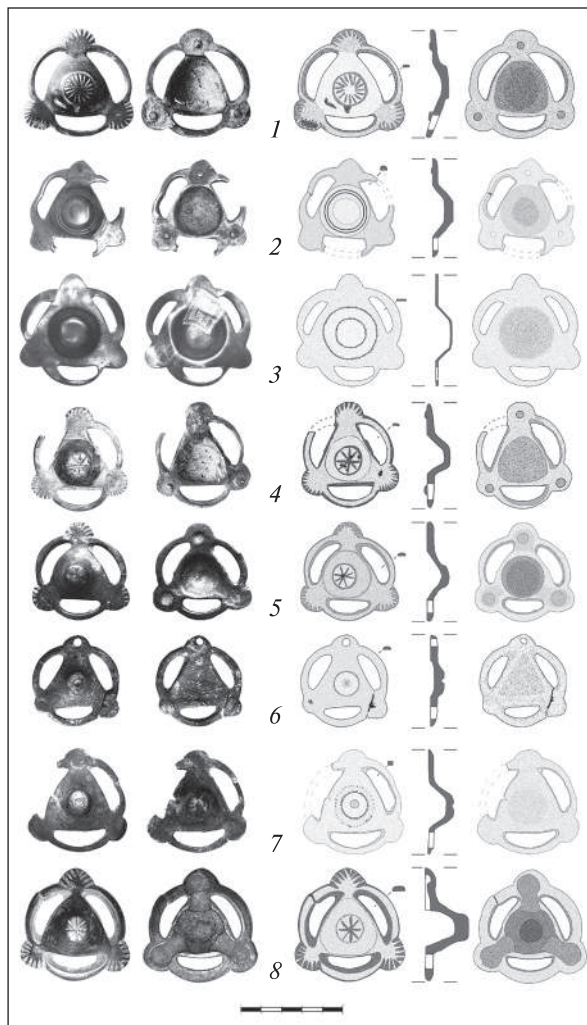

Рис. 2. Трійники-розподільники золотоординського часу із зібрань НМІУ: 1 — Пастирське городище, Черкаська обл. (Інв. № В1554); 2 — Черняхів, Київська обл. (Інв. № В1556); 3 — Капулівка, Дніпропетровська обл. (Інв. № В1557); 4 — Київ, вул. Трьохсвятительська (Інв. № В-6/78); 5—6 — місця знахідок невідомі (Інв. № В3865, В3866); 7 — Новоселівка, Харківська обл. (Інв. № В1161); 8 — Розпасіївка, Луганська обл. (Інв. № В5051)

Досліджуючи знахідку, О. Приходнюк допускає її побутування в межах існування Пастирського городища, посиляючись на аналогії в балці Майорці та Михайлівці (Приходнюк 2005, с. 31). Однак, речі на слов'янських пам'ятках походять із розмивів русла річок і не можуть бути чітким хронологічним індикатором (Березовець 1963, с. 197).

О. Супруненко розглядає Шушвалівський могильник як золотоординський некрополь із значним місцевим етнічним елементом. Вивчення поховального інвентарю встановило наступну хронологічну межу пам'ятки — межа XIII—XIV ст. (Супруненко, Приймак, МIRONENKO 2004, с. 30).

² <http://http://nz-hlukhiv.com.ua/muzej-arheologiyi-2;>
[http://museum.velizariy.kiev.ua/sumy/gluhiv/
images/3.15.jpg](http://museum.velizariy.kiev.ua/sumy/gluhiv/images/3.15.jpg)

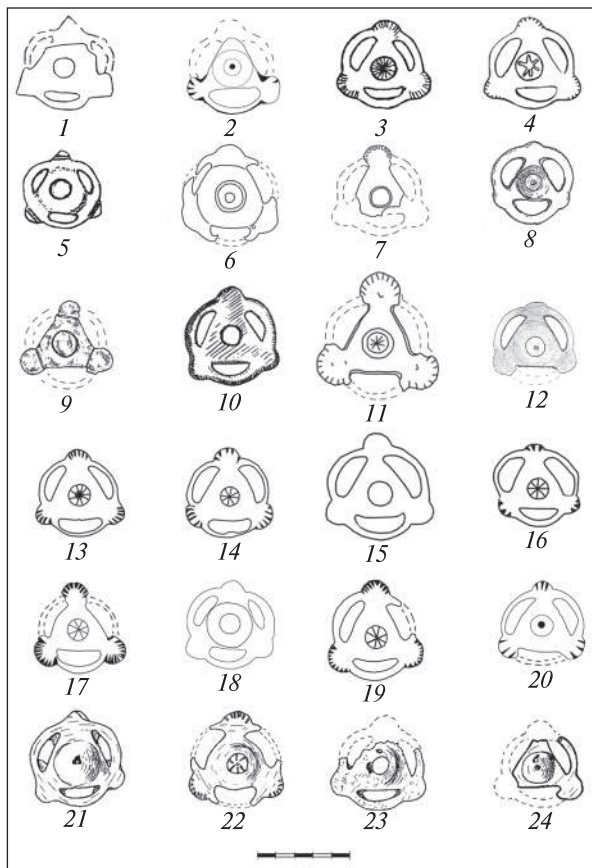

Рис. 3. Трійники другої половини XIII — початку XV ст., аналогічні розподільникам з НМІУ: 1 — Михайлівка (за М. Брайчевським); 2 — Балка Майорка (за Д. Березовцем); 3 — Горішні Плавні; 4 — Лутище; 5–7 — Засулля (всі за В. Приймаком); 8 — Рідківці (за С. Пивоваровим); 9 — Шушвалівський могильник (за О. Супруненьком); 10 — Білярське городище; 11 — Псков (за І. Лабутіною); 12 — Аргамач-Пальна 3 (за А. Іншаковим); 13, 14 — місце знахідки невідоме (фонди Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького, Інв. №№ А-4008, А-4029); 15, 16 — Глухів (зберігаються в Археологічному музеї Національного історико-культурного заповідника Глухів); 17–20 — район «Куликового поля» (фонди Військово-історичного та природничого заповідника «Куликово поле» Інв. №№ А-718/35, А-945, А-122/68, А-946); 21–24 — уроч. Маячка-Гора (за Є. Калашником)

Трійник із Аргамач-Пальна-3 походить із культурних нашарувань межі XIV–XV ст., що співпадає із іншим етапом існування поселенської структури пам'ятки (Иншаков, Иншакова 2011, с. 33). Стосовно центральної частини трійника із Пскова зазначимо, що дослідження проводилися на території укріплень Окольного града, зведення яких було завершено 1465 р (Лабутіна 1994, с. 6).

Є. Калашник, враховуючи відсутність археологічних даних про постійне населення на Орелі у пізньосередньовічний час, піднімає верхню хронологічну межу датування

подібних виробів до третьої чверті XVIII ст., а саме існуванням Лівенеської фортеці на Українській лінії оборони, де довгий час несли службу імперські кавалерійські частини. Однак, матеріали, що походять з розвідок місцевого краєзнавця І. Бовкуна, були зібрані недалеко від самої фортеці в уроч. Маячка-Гора, цілком можуть не співпадати із хронологією укріплення (Калашник, Бовкун 2012, с. 119).

Згідно припущень О. Приходнюка, центром розповсюдження розглянутих розподільників на території України було Середнє Подніпров'я (Приходнюк 2005, с. 31). Схожої думки дотримується В. Приймак, але додає, що розповсюдження трійників у степах Надчорноморщини пов'язано із зіткненням давньоруського населення з вихідцями із Поволзького і Приуральського регіонів (Приймак 2014, с. 539).

На нашу думку, поширення цієї категорії знахідок територією України безперечно пов'язане із активними процесами, що проходили в цей період у південноруських степах, а саме — підкоренням половецьких племен та їхня подальша інкорпорація монголами. Відповідно до запропонованої карти місцезнаходження розподільників, центром поширення вказаних виробів став лівий берег Дніпра, а вже звідти трійники проникали в інші регіони Русі (рис. 4).

Перелічені розподільники дають певне уявлення про стилістичний декор відповідної категорії знахідок, тому їх можна поділити за орнаментом на наступні шість варіантів: солярний знак (багатопроменева зірка) (Пастирське, Горішні Плавні), шестипроменева зірка (Лутище), восьмипроменева зірка (Київ, Розпасівка, Глухів, Псков та ін.), отвір-заглиблення (Новоселівка, балка Майорка, Засулля, Рідківці, Аргамач-Пальна 3), коло вписане в коло (Черняхів) та без орнаменту (Засулля, Михайлівка, Капулівка, Глухів, Біляр). Запропоновані варіанти, в свою чергу, можуть мати по два підваріанти — наявність (а) чи відсутність (б) рифлення на напівсферах (рис. 5).

Одним із перших, хто припустив використання трійників як розподільників портупей був В. Ястребов (Ястребов 1893, с. 12, рис. 14; с. 44, рис. 24). Під час досліджень поховань Лядинського могильника було знайдено численний поясний гарнітур та рештки ременів з трійниками, виявлені *in situ* на тазі чоловічих скелетів (рис. 6, 1). Також дослідник підкреслює, що такі пояси зображені на деяких кам'яних чоловічих «бабах», де ремені перехрещувалися

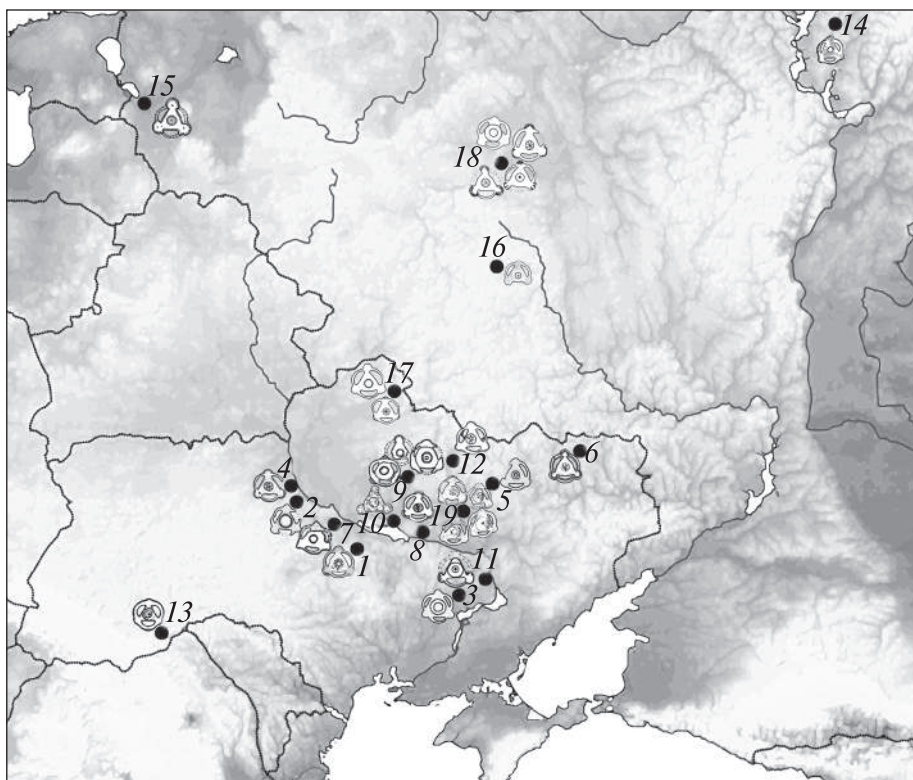

Рис. 4. Карта поширення трійників-розподільників золотоординського часу: 1 — Пастирське городище; 2 — Черняхів; 3 — Капулівка; 4 — Київ; 5 — Новоселівка; 6 — Розпасіївка; 7 — Михайлівка; 8 — Горішні Плавні; 9 — Засулля; 10 — Шушвалівський могильник; 11 — Балка Майорка; 12 — Лутище; 13 — Рідківці; 14 — Білярське городище; 15 — Псков; 16 — поселення Аргамач-Пальна 3; 17 — Глухів; 18 — район «Куликового поля»; 19 — уроч. Маячка-Гора

подібним чином на стегнах і ногах, а на місці перетинання з'єднувалися «круглими пряжками» (Ястребов 1893, с. 45).

Як вже зазначалося вище, Г. Кубарев на підставі поховань давніх тюрк Сибіру (Барбургази, Джолін, Кизирь, Юстид та ін.) трійники-розподільники пов'язав із складовими допоміжного стрілецького поясу (рис. 6, 2). Такий пояс виконував функцію сучасної розвантажувальної системи, одягався поверх обладунків та основного бойового поясу, де закріплювалися ручна холодна зброя. Для саадачного поясу була характерна наступна варіативність: з трьома (для підвішування налуча та сагайдака), двома (тільки сагайдака) та одним розподільниками (Кубарев 2005, с. 96—97).

Своїми результатами Г. Кубарев підкорегував висловлене припущення В. Молодіна,

Своїми результатами Г. Кубарев підкорегував висловлене припущення В. Молодіна,

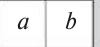
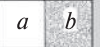
ТРІЙНИКИ-РОЗПОДІЛЬНИКИ						
ВАРІАНТИ ОРНАМЕНТУ						
ЦЕНТР	I	II	III	IV	V	VI
	Солярний знак	Шести-променева зірка	Восьми-променева зірка	Отвір-заглиблення	Коло вписане в коло	Без орнаменту
НАПІВСФЕРИ						

Рис. 5. Таблиця варіантів стилістичного декору трійників золотоординського часу (заштриховані клітинки вказують на ймовірність існування такого підваріанту)

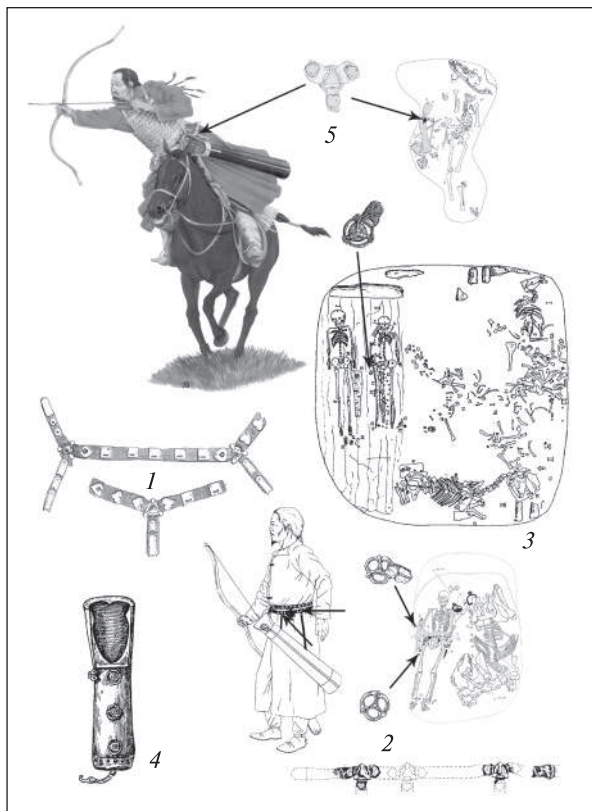

Рис. 6. Місця виявлення трійників-розподільників *in situ* та реконструкція їхнього використання: 1 — поясний набір XI ст. із Лядинського могильника (за В. Ястребовим); 2 — поховання Юстид 24 та реконструкція вигляду давньотюркського воїна, а також саадачного (стрілкового) поясу з курганної групи Кизирь (за Г. Кубаревим); 3 — Гілево II, поховання воїна та його зброєносця (?) (за В. Могильниковим); 4 — реконструкція сагайдака із Велико-Тарханського могильника (за А. Халіковим); 5 — поховання із Жаргаланду та реконструкція (за К. Тюрбатом)

Д. Савінова та В. Могильникова, які схильні були до думки щодо застосування таких розподільників на основному бойовому поясі (рис. 6, 4) (Молодин 1988, с. 89; Савинов, Павлов, Пульс 1988, с. 97; Могильников 2000, с. 24). Також доповнив твердження А. Халікова, який розглядав виявлені у похованнях давніх болгар розподільники на рештках сагайдаків як функціональні «ажурні» прикраси (рис. 6, 5) (Геннинг, Халіков 1964, с. 48, рис. 14, 3).

Поділяє думки російського колеги і монгольський археолог К. Тюрбат. Дослідження поховань, які проводилися у рамках спільного німецько-монгольського проекту в скелях Жаргаланд Хайрану провінції Ховд, виявили на покійнику *in situ* трійники разом із збереженими стінками сагайдаків й прикріпленими до них залишками шкіряних ременів з пряжками (рис. 6, 3) (Torbat, Batsukh, Bemmman

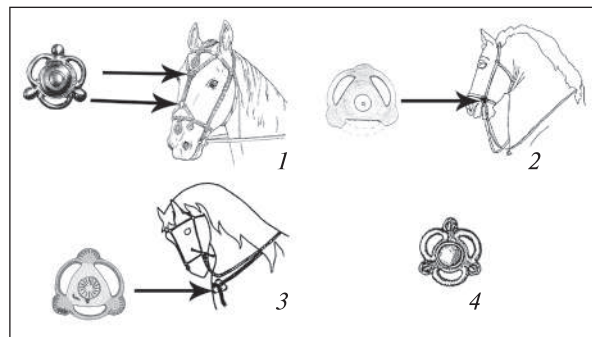

Рис. 7. Спроби застосування розподільників як складової частини кінського спорядження: 1 — налобний та нахрапний розподільник згідно реконструкції вузди з Гаївки (за А. Кірічниковим); 2 — використання трійника з поселення Аргамач-Пальна 3 як трензель (за А. Іншаковим); 3 — підперсний розподільник упряжі (за О. Приходнюком); 4 — трійник із кургану Сапогово (за А. Ілюшиним)

2009, р. 377, fig. 13; Turbat, Batsch, Batbajar 2013, р. 265).

На нашу думку, запропонована Г. Кубаревим та доповнена К. Тюрбатом реконструкція найкраще висвітлює призначення трійників. Хоча в науковій літературі поширене альтернативне бачення щодо використання розподільників як складових частин кінського спорядження (рис. 7, 1—3) (ОАК 1908, с. 95; Федоров-Давыдов 1966, с. 55, 59; Кирпичников 1973, рис. 12; Иншаков, Иншакова 2011, с. 40; Приходнюк 2005, рис. 64; Приймак 2007, с. 157). Також існують припущення, які вказують на поліфункціональне призначення виробів (Кирпичников 1973, с. 28; Кызласов 1983, с. 33; Терський 2015, с. 68). Однак, жодний із морфологічно подібних розподільників не був виявлений *in situ* в похованні з конем на скелеті тварини. Знахідка, аналогічна розподільникам із Гаївки, була виявлена під час досліджень кургану Сапогово Кемеровської обл. в Росії (рис. 7, 4). Після детального вивчення матеріалів курганних груп верхньообської культури Кузнецької котловини дослідниками, такий розподільник був віднесений до категорії поясної гарнітури розвинутого сrostкінського типу (Васютин, Онищенко 2010, с. 106, рис. 3, 6, 7).

Отже, трійники забезпечували таку систему розведення ременів, яка б не сковувала рухи воїна і відкривала швидкий доступ до дистанційної зброї. Знахідки із колекцій НМІУ репрезентують відповідну категорію розподільників, які з'єднували ремені саадачного поясу і хронологічно пов'язані з перебуванням монголів у південноруських степах. Датовати такі вироби слід не раніше ніж серединою XIII ст.,

а верхню межу, з урахуванням відомих на сьогодні знахідок, доводити до кінця XV ст. Хоча уточнення поширення та часу побутування подібних розподільників на території України вимагають подальших досліджень.

- Березовец Д.Т. Поселение уличей на Тясмине // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.: АН СССР, 1963. — № 108. — С. 145—208.
- Брайчевский М.Ю. Непубликованные вещи чашив переселения народов у Львовскому историческому музею // Труды Каневского биогеографического заповедника. — К., 1952. — № 10. — С. 105—111.
- Васютин А.С., Онищенко С.С. Кочевнические компоненты в материальной культуре населения верхнеобской культуры Кузнецкой котловины (VII—X вв.) // Древности Сибири и центральной Азии (сборник научных трудов). — Горно-Алтайск: ГАГУ, 2010. — № 3. — С. 103—115.
- Геннинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский Могильник). — М.: Наука, 1964.
- Инишаков А.А., Инишакова А.В. Комплекс вооружения служилого человека вт. пол. XIV — нач. XV вв. Елецкого княжества // На степном пограничье: Верхний Дон в истории средневековой России. — Елец: ЕГУ, 2011. — С. 32—45.
- Калашиник Е., Бовкун І. Матеріальна культура Лівенської фортеці на Українській лінії // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: НДЦ «Часи козацькі», 2012. — Вип. 21, Ч. І. — С. 114—123.
- Каргер М.В. Древний Киев. — М.: АН СССР, 1958. — Т. 1.
- Кирипичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Ленинград: Наука, 1973 (Свод археологических источников. — Е1—36).
- Кызласов И.Л. Аскизская культура Южной Сибири X—XIV вв. — М.: Наука, 1983 (Свод археологических источников. — Е3—18).
- Кубарев Г.В. Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). — Новосибирск: ИАЭ СО РАН, 2005.
- Культура Биляра: Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв. — М.: Наука, 1985.
- Лабутина И.К. Раскоп 1967 г. в Окольном городе Пскова // Археологическое изучение Пскова. — Псков: Миклош, 1994. — С. 6—43, 216—252.
- Могильников В.А. Гилево VII, курган 4 — памятник кимаков на Верхнем Алтае // Татарская археология. — Казань: ИИ АН Татарстана, 2000. — № 1—2. — С. 19—41.
- Молодин В.И., Савинов Д.Г., Елагин В.С. и др. Бараба в тюркское время. — Новосибирск: Наука, 1988.
- Отчет императорской археологической комиссии за 1905 год. — Санкт-Петербург: Типография Главного Управления Уделов, 1908.

- Отчет Киевской археологической экспедиции 1946 г. // Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины. — ф. ІА/К 1946 — № 17.
- Пивоваров С.В. Дослідження слов'янського поселення VIII—IX ст. поблизу с. Рідківці у 2010 р. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології (збірник наукових праць). — Чернівці: Прут, 2011. — Т. 2. — С. 22—37.
- Приймак В.В. Ременные распределители эпохи средневековья // Археологія і давня історія України. — К.: ІА НАНУ, 2011. — Вип. 7. — С. 157—165.
- Приймак В.В. Ременные распределители древнерусского и золотоордынского времени (новые находки) // Верхнедонский археологический сборник. — Липецк: ЛГПУ, 2014. — Вып. 6. — С. 538—548.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — К.; Чернівці: Зелена Буковина, 2005.
- Савинов Д.Г., Павлов П.Г., Паульс Д.Е. Раннесредневековые впускные погребения на юге Хакасии // Памятники археологии в зонах мелиорации Южной Сибири. — Ленинград: АН СССР, 1988. — С. 83—103.
- Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Лівобережного Подніпров'я. — К.; Полтава: Археологія, 2004.
- Терський С.В. Кочівники Північного Причорномор'я та формування спорядження слов'янської кінноти у VI—XI ст. (за археологічними даними) // Археологія & Фортифікація України. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький А.О., 2015. — С. 64—70.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. — М.: МГУ, 1966.
- Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Поднепровья. Эпоха великого переселения народов. — Киев: Типография Кульженко С.В., 1901. — Т. 4.
- Худяков Ю.С. Вооружение Центрально-Азиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. — Новосибирск: Наука, 1991.
- Ястребов В.Н. Лядинский и Томниковский могильники Тамбовской губернии // Материалы по археологии России. — Санкт-Петербург: Типография Скороходова И.Н., 1893. — № 10.
- Rauch Ch. Von Täbriz über Istanbul nach Berlin // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7—14 Jahrhunderts aus der Mongolei. — Bonn: LVR, 2013. — S. 100—113.
- Torbat Ts., Batsukh D., Bemann J. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khairhan Mountains, Khovd Aimag with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia — A Preliminary Report, Ulaanbaatar, 2008 // Current Archaeological Research in Mongolia. — Bonn, 2009. — P. 365—383.
- Törbat C., Batsüch D., Batbajar T. Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag // Steppenkrieger. Reiternomaden des 7—14 Jahrhunderts aus der Mongolei. — Bonn: LVR, 2013. — S. 222—265.

Надійшла 27.06.2017

М.С. Осипенко

Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология»
Национального музея истории Украины, osypenko.ms@gmail.com

СААДАЧНЫЕ ТРОЙНИКИ-РАСПРЕДЕЛИТЕЛИ ЗОЛОТООРДИНСКОГО ВРЕМЕНИ

Наличие саадачных поясов у монголов трудно проследить в ходе археологических работ на памятниках, но они известны за изображениями средневековых миниатюр. Такая портупея выполняла функции современной раз-

грузочной системы, одевалась поверх доспеха и основного боевого пояса, не сковывала в движении и открывала быстрый доступ к дистанционному оружию. Особенную схему распределения ремней обеспечивали тройники.

Статья вводит в научный оборот тройники-распределители, что хранятся в фондах Национального музея истории Украины и могут быть отнесены к периоду монгольского присутствия в южнорусских степях. Также проводится систематизация уже опубликованных изделий, прослеживается их проникновение и бытование на территории Украины.

К л ю ч е в ы е с л о в а: тройник-распределитель, саадак, кочевники, Золотая Орда.

Maksym S. Osypenko

*Research fellow of the Department of Funds Keeping in the Mediaeval Archaeology Sector,
the National Museum of Ukrainian History, osypenko.ms@gmail.com*

TEES-DISTRIBUTORS FOR BOWCASES OF GOLDEN HORDE PERIOD

The existence of the Mongolian bowcase belts is difficult to trace in the course of archaeological excavations at sites, but they are known from the depictions on mediaeval miniatures. Being dressed over the armour and the main military belt, such equipment served as a modern load bearing system, did not hamper the movement, and opened a quick access to a bow. A special scheme for belts' division was provided by tees.

The tees-distributors kept in the funds of the National Museum of Ukrainian History which have not been studied before are taken into scientific investigation. They can be attributed to the period of the Mongolians' presence in the Steppes of South Rus. Also, the previously published findings are systematized, their infiltration and usage on the territory of Ukraine are traced.

К е у w o r d s: tee-distributor, bowcase, the nomads, the Golden Horde.

References

- Berezovets D.T. Poselenie ulichei na Tyasminе. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, Moskva: Akademiia nauk SSSR, 1963, no. 108, pp. 145-208.
- Braichevskiy M.Yu. Neopublikovani rechi chasiv pereselennia narodiv u Lvivskomu istorychnomu muzei. *Trudy Kanivskoho bioheohrafichnoho zapovidnyka*. Kyiv, 1952, no. 10, pp. 105-111.
- Fedorov-Davydov G.A. Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. *Arkheologicheskie pamiatniki*. Moskva: Moskovskii gosudarstvennyi universitet, 1966.
- Genning V.F., Khalikov A.H. Ranniie bolgary na Volge (Bolshe-Tarkhanskii Mogilnik). Moskva: Nauka, 1964.
- Inshakov A.A., Inshakova A.V. Kompleks vooruzheniia sluzhilogo cheloveka vt. pol. XIV-nach. XV vv. Yeletskego kniazhestva. *Na stepnom pograniichie: Verkhniy Don v istorii srednevekovoi Rossii*, Yelets: Yeletskii gosudarstvennyi universitet, 2011, pp. 32-45.
- Kalashnyk Ye., Bovkun I. Materialna kultura Livenskoii fortetsi na Ukrainskii linii. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. Kyiv: Naukovo-doslidnyi tsentr «Chasy kozatski», 2012, iss. 21, I, pp. 114-123.
- Karger M.V. Drevnii Kyiv. Moskva: Akademiia nauk SSSR, 1958.
- Khanenko B.I., Khanenko V.I. Drevnosti Podneprov'ia. Epokha velikogo pereselennia narodov. Kyiv: Tipografiia Kulzhenko S.V., 1901, vol. 4.
- Khudiakov Yu.S. Vooruzheniie Tsentralno-Aziatskikh kochevnikov v epokhu rannego i razvitogo srednevekovia. Novosibirsk: Nauka, 1991.
- Kirpichnikov A.N. Snariazheniie vsadnika i verkhovogo konia na Rusi IX-XIII vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, Leningrad: Nauka, 1973, E1-36.
- Kubarev G.V. Kultura drevnikh turok Altaia (po materialam pogrebalnykh pamiatnikov). Novosibirsk: Institut arkheologii i etnografii sibirskogo otdeleniia Rossiiskoi akademii nauk, 2005.
- Kultura Biliara: Bulgarskie orudiia truda i oruzhiie X-XIII vv. Moskva: Nauka, 1985.
- Kyzlasov I. L. Askizskaia kultura Yuzhnoi Sibiri X-XIV vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, Moskva: Nauka, 1983, E3-18.
- Labutina I.K. Raskop 1967 g. v Okolnom gorode Pskova. *Arkheologicheskie izucheniie Pskova*, Pskov: Miklosh, 1994, pp. 6-43, 216-252.
- Mogilnikov V.A. Gilevo VII, kurgan 4 - pamiatnik kimakov na Verkhnem Altaie. *Tatarskaia arkheologiya*, Kazan: Institut istorii Akademii nauk Tatarstana, 2000, no. 1-2, pp. 19-41.
- Molodin V., Savinov D.G., Yelagin V.S. i dr. Baraba v tiurkskie vremena. Novosibirsk: Nauka, 1988.
- Otchet imperatorskoi arkheologicheskoi komisii za 1905 god. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glavnago Upravleniia Udelov, 1908.
- Otchet Kievskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1946 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkheologii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*, f. IA/K 1946, no. 17.
- Pryimak V.V. Remennyye raspredeliteli epokhi srednevekovia. *Arkheologiya i Davnia istoriya Ukrainy*, 2011, no. 7, pp. 157-165.
- Pryimak V.V. Remennyye raspredeliteli drevnerusskogo i zolotoordynskogo vremeni (novyye nakhodki). *Verkhnedonskii arkheologicheskii sbornik*. Lipetsk: Lipetskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, 2014, iss. 6, pp. 538-548.

- Prykhodniuk O.M. Pastyrskye horodyshe. Kyiv-Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 2005.
- Pyvovarov S.V. Doslidzhennia slovianskoho poselennia VIII-IX st. poblyzu s. Ridkivtsi u 2010 r. *Pytannia starodavnoi ta seredniiovichnoi istorii, arkhеolohii ta etnolohii (zbirnyk naukovykh prats)*, Chernivtsi: Prut, 2011, vol. 2, pp. 22-37.
- Rauch Ch. Von Täbriz über Istanbul nach Berlin. *Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn: LVR, 2013, pp. 100-113.
- Savinov D.G., Pavlov P.G., Pauls D.E. Rannesrednevekoviye vpusknyie pogrebeniia na yuge Khakasii. *Pamiatniki arkheologii v zonakh melioratsii Yuzhnoi Sibiri*, Leningrad: Akademiia nauk SSSR, 1988, pp. 83-103.
- Suprunenko O.B., Pryimak V.V., Myronenko K.M. Starozhytnosti zolotoordynskoho chasu Livoberezhnoho Podniprov'ia. Kyiv-Poltava: «Arkheolohiia», 2004.
- Terskyi S.V. Kochivnyky Pivnichnoho Prychornomoria ta formuvannia sporiadzhennia slovianskoi kinnoty u VI-XI st. (za arkhеolohichnymy danymy). *Arkheolohiia & Fortyfikatsiia Ukrainy*, Kamianets-Podilskyi: PP Buinytskyi A.O., 2015, pp. 64-70.
- Torbat Ts., Batsukh D., Bemann J. A Rock Tomb of the Ancient Turkic Period in the Zhargalant Khaihan Mountains, Khovd Aimag with the Oldest Preserved Horse-Head Fiddle in Mongolia - A Preliminary Report, Ulaanbaatar, 2008. *Current Archaeological Research in Mongolia*, Bonn, 2009, pp. 365-383.
- Törbat C., Batsüch D., Batbajar T. Das Felsgrab aus Žargalant, Manchan sum, Chovd ajmag. *Steppenkrieger. Reiternomaden des 7-14 Jahrhunderts aus der Mongolei*, Bonn: LVR, 2013. pp. 222-265.
- Vasiutin A.S., Onishchenko S.S. Kochevnicheskie komponenty v materialnoi kulture naseleniia verkhneobskoi kultury Kuznetskoi kotloviny (VII-X vv.). *Drevnosti Sibiri i tsentralnoi Azii (sbornik nauchnykh trudov)*, Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskii gosudarstvennyi universitet, 2010, no. 3, pp. 103-115.
- Yastrebov V.N. Liadinskii i Tomnikovskii mogilniki Tambovskoi gubernii. *Materialy po arkheologii Rossii*, Sankt-Peterburg: Tipografiia Skorokhodova I.N., 1893, no. 10.

Д.Д. Никоненко, С.Б. Радченко, А.В. Волков *

ВІТОВТОВА ВЕЖА ЗА ДАНИМИ СУЧАСНИХ ФОТОГРАММЕТРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті висвітлено результати неінвазивних досліджень архітектури Вітовтової вежі. Детально наведено методика фотограмметричних обстежень археологічних пам'яток.

Ключові слова: вежа Вітовта, Нижнє Подніпров'я, Велике князівство Литовське, фотограмметрія, аерофотозйомка, 3D-моделювання.

Пам'ятки археології Нижнього Подніпров'я складають вагомий частку культурного надбання півдня України. І хоча на багатьох з них проводилися археологічні дослідження, частина досі залишається поза увагою фахівців. Однією з таких «білих плям» є кам'яна вежа, що знаходиться в межах с. Веселе Херсонської обл. (рис. 1). Об'єкт представляє собою круглу башту, складену з місцевого вапняку, яка височіє на правому березі Дніпра, біля греблі Каховської ГЕС. Серед краєзнавців та небагатьох дослідників за пам'яткою закріпилась назва — «Вітовтова вежа».

Метою статті є висвітлення результатів неінвазивних досліджень об'єкту, що були здійсненні весною 2017 р. командою фахівців Національного заповідника «Хортиця». Авторами були поставлені наступні завдання:

1. Повністю вивчити архітектуру башти, включаючи всі видимі архітектурні елементи.
2. Дослідити прилеглу до вежі територію.
3. Створити 3-D модель об'єкту, яка буде мати вимірну точність.
4. Створити ортофотоплан прилеглої місцевості.
5. Описати методику фотограмметричних досліджень архітектурних споруд на прикладі обраного об'єкту.

* НИКОНЕНКО Дмитро Дмитрович — старший науковий співробітник, Національний заповідник «Хортиця»

РАДЧЕНКО Симон Богданович — магістрант Київського національного університету будівництва і архітектури

ВОЛКОВ Анатолій Володимирович — старший науковий співробітник, Національний заповідник «Хортиця»

Беручи до уваги, що вказана пам'ятка ніколи не досліджувалась археологічно, практично не відома в науковій літературі, не згадується в історичних джерелах та перебуває під загрозою знищення під час запланованого будівництва другої черги греблі Каховської ГЕС, — актуальність даних досліджень не підлягає сумніву.

Єдиною комплексною розвідкою в історії башти Вітовта у вітчизняній літературі на сьогодні є стаття А.Г. Неділько, в якій дається узагальнення існуючих гіпотез щодо виникнення названої споруди (Неділько 2016). Ретельне вивчення історичного контексту будівництва башти не входить до поставлених нами в даній статті завдань, тому не будемо детально на цьому зупинятись. Тим не менш зазначимо основні положення, на яких базуються припущення дослідників, щодо історії пам'ятки.

На сьогоднішній день прийнято вважати, що башта у с. Веселе датується кінцем XIV ст. — початком XV ст. і пов'язана з Великим князівством Литовським. Традиційно, її будівництво відносять до діяльності Великого князя Вітовта, направленої на укріплення південно-східних кордонів держави та облаштування митної системи (Неділько 2016, с. 98—99).

Відомо, що у XIX ст. башта точно існувала і використовувалась князем Петром Миколайовичем Трубецьким для забезпечення водою свого господарства. Для цього у 1880-ті рр. вона була переобладнана, а для збільшення тиску води надбудований ще один ярус, стіни якого збереглися до сьогодні. Башта отримала гостроверхий дах з червоної черепиці. В такому вигляді її можна побачити на картинах художника Альбіна Гавдзінського, що зберігаються у новокаховській картинній галереї. Дах вежі проіснував до будівництва Каховської ГЕС у середині XX ст. У матеріалах фонду Українського відділення Всесоюзного ордена Леніна проектно-розвідувального та науково-дослідного інституту «Укргідропроєкт» ім. С.Я. Жука Міністерства енергетики та електрифікації СРСР, що зберігається в ЦДНТА України містяться фото із зображенням Вітовтової вежі перед початком будівництва Каховської греблі.

На жаль, свідчень про існування об'єкту до XIX ст., які можна було б точно співвіднести з Вітовтовою вежею поки не виявлено. Гіпотези про її приналежність до архітектури Велико-го князівства Литовського виходять з того, що вежа пов'язана з комплексом Таванської пере-прави, на нині затопленому о. Тавань між су-часними Бериславом і Каховкою.

За свідченнями посла Великого Князівства Литовського Михалона Литвина, на переправі існувала митниця, з якою й ототожнюють Вітов-тову вежу: «...не каким иным более надежным, бо-лее прямым и более проторенным путем, но имен-но этим, древним и весьма наезженным, ведущим от порта Понта Эвксинского, то есть от города Каффы, через ворота Таврики и Тованский пере-воз на Борисфене, а отсюда степью в Киев. Ведь имеют обыкновение ходить туда чужеземные купцы, большей частью тысячьо числом, собрав-шись в группы, называемые караванами, со мно-гими нагруженными повозками и навьюченными верблюдами. Они издревле платили за знак на та-можне предкам Священного Величества Ваше-го, при переправе через Борисфен у Товани. Там и ныне существует сводчатое помещение из цель-ного камня, которое и нами, и жителями Таври-ки, и греками называется Витординской баней. И говорят, что здесь останавливался сборщик нало-гов, великого князя Литвы, собирающий пошли-ну.» (Михалон Литвин 1994, с. 100).

На сьогоднішній день башта Вітовта знахо-диться в межах с. Веселе, на пустирі в 60 м від до-роги, що веде від автошляху міжнародного зна-чення М14, до виноробного господарства князя П.М. Трубецького, у приватній власності якого вона перебуває. Відстань до урізу води стано-вить 120 м, до початку дамби Каховської ГЕС — 200 м. Через ерозійні процеси ґрунту частина нижнього ярусу башти із західного боку знахо-диться під землею, тоді як зі сходу рівень сучас-ної денної поверхні збігається із рівнем входу.

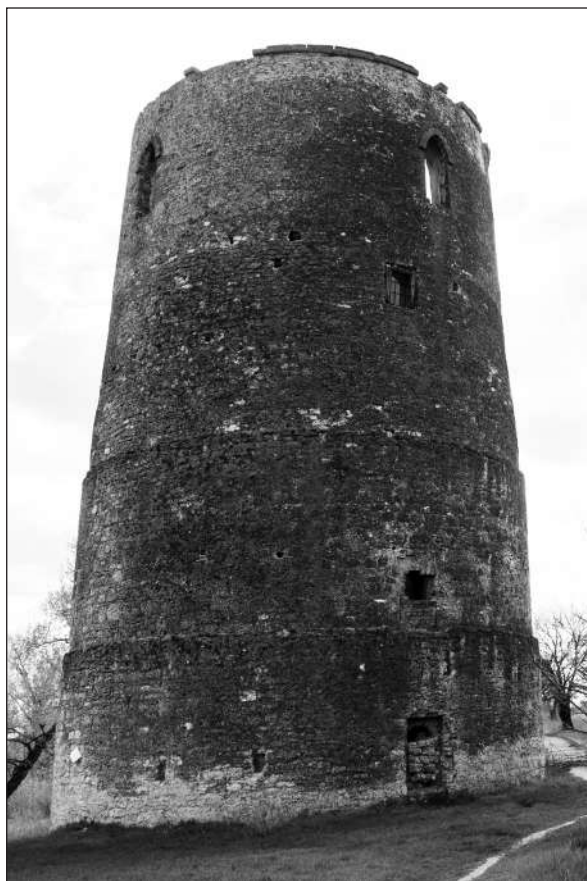

Рис. 1. Вид башти з північного боку

Для отримання найповнішої інформації про інженерні та архітектурні особливості вежі Вітовта було обрано метод створення вимірно точної 3D-моделі та її подальшого досліджен-ня. Процедура отримання вихідних даних для створення 3D полягала у аерофотозніманні вежі та ділянки Землі поруч з нею та подаль-ший фотограмметричний обробці цих знім-ків. На етапі польових робіт на досліджуваних об'єктах було розміщено марки для задання двох умовних систем координат (СК). Перша система — тривимірна прямолінійна ортого-

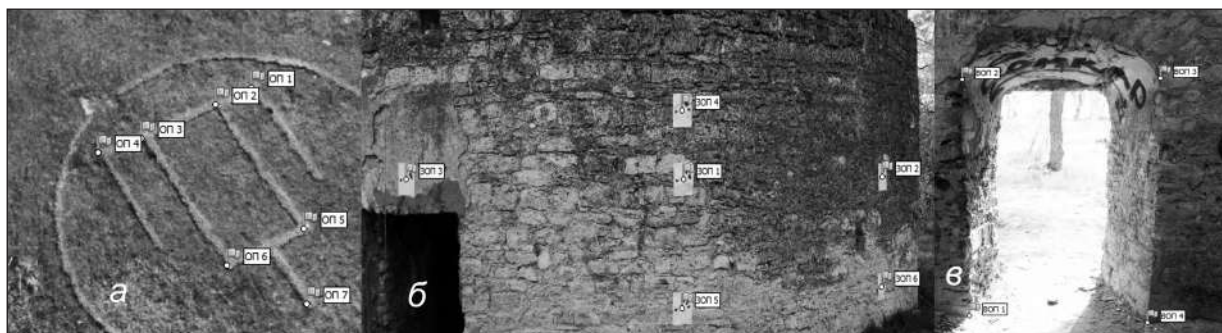

Рис. 2. Розміщення опорних точок умовних систем координат: а — для першої умовної СК; б — для вимірюван-ня конструктивних елементів на зовнішній стіні вежі; в — для вимірювання конструктивних елементів на внут-рішній стіні вежі

нальна система координат була задана за допомогою семи опорних точок з вимірними умовними плановими координатами та перевищеннями. Точки було розміщено на земній поверхні на відстані 8 м від вежі, вони слугували для планової прив'язки та масштабування 3D-моделі (рис. 2а). Каталог координат точок першої СК наведено у табл. 1. Координати точок виміряно лінійними промірами рулеткою та оптичним нівеліром з точністю нівелювання III класу (1). Друга СК — двовимірною криволінійною ортогональною системою координат, вісь абсцис якої зростає проти годинникової стрілки паралельно фундаменту вежі по поверхні стіни її першого ярусу, а вісь ординат спрямована перпендикулярно до неї по поверхні вежі в напрямку до її верху. Опорними точками другої СК є фотограмметричні маркери, зафіксовані на поверхні вежі та характерні точки споруди, координати яких виміряно в польових умовах (рис. 2б). Каталог координат фотограмметричних маркерів — опорних точок другої СК наведено в табл. 3. Після створення СК було виконано аерофотознімання та наземне знімання вежі та прилеглих до неї територій, у результаті якого отримано 664 знімки, використаних при обробці даних в лабораторних умовах.

Аерофотозйомка виконувалась за допомогою квадрокоптеру DJI Phantom 3 Standart.

Таблиця 1. Каталог координат опорних точок першої СК

№ точки	X, м	Y, м	Z, см	Кількість проєкцій	Похибка розміщення, см
ОП 1	0	0	0	22	6
ОП 2	1,17	0,07	-6	21	4
ОП 3	3,46	0,05	-2	16	4
ОП 4	4,74	0	-19	14	4
ОП 5	1,22	4,43	8	20	7
ОП 6	3,23	4,47	-12	20	6
ОП 7	2,23	6,45	4	19	5

Даний БПЛА обладнаний камерою із діагоналлю матриці 1/2,3", роздільною здатністю 12,4 Мпікс, об'єктивом з діафрагмою f/2,8 та здатною знімати у форматі RAW. Камера закріплена на роботизованому підвісі, який обладнаний амортизаторами для запобігання вібраціям. Підвіс рухомий і може змінювати положення камери у вертикальній площині в межах 90°. Час польоту даного БПЛА складає близько 25 хв. Для отримання необхідної кількості знімків було витрачено близько 1,5 години польотного часу. Через розтягнутість процесу зйомок у часі, поступово відбувалась зміна природного освітлення. Різні умови освітлення на знімках склали певні труднощі в процесі подальшої обробки фотоматеріалу і привели до необхідності попередньої корекції та ручного підбору балансу яскравості і контрасту програмними методами.

Необхідний для створення 3-D моделі набір знімків має складатися як з вертикальних, так і зі зроблених під кутом кадрів. Для отримання кращих результатів знімки повинні мати велику площу перекриття один одного, особливо в місцях складних деталей та переходів поверхні об'єкту з однієї площини в іншу. Кожний отриманий знімок має тривимірні координати, завдяки вбудованому у квадрокоптер GPS-пристрою та альтиметру, що збільшує точність позиціонування моделі.

Основну перепону при виконанні аерофотознімання складає значна кількість металевих конструкцій, розміщених у вежі, та неможливість навігації квадрокоптера всередині об'єкта, через що якість моделювання інтер'єру істотно нижча, ніж якість інших фрагментів моделі. Розміщення опорних точок, всі підготовчі та виконавчі фотограмметричні роботи проведено з урахуванням інструктивних вимог до аерофотограмметричного та наземного знімання (Назаров 2006, с. 30—32, 304—316).

За знімками, отриманими у форматі RAW, програмним забезпеченням Agisoft Photoscan

Таблиця 2. Результати вимірювань вежі Вітовта засобами 3Ds Max

№ ярусу	Зовнішній діаметр, м	Товщина стін, см	Довжина зовнішнього круга стіни, м	Відношення до довжини круга першого ярусу	Висота, м
1	12	140—154	37,76	1	4,3
2	11,6	130—144	36,13	0,965058	4,4
3	11,35	85—120	35,81	0,948419	4,9
4	10,5	61—85	32,04	0,873544	5,5
Загальна висота вежі: а) за центральною віссю входу б) мінімальна висота в) максимальна висота					19,1 18,3 19,4

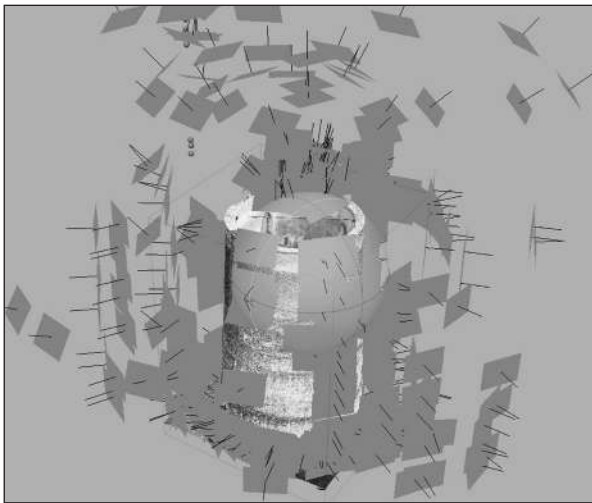

Рис. 3. Визначення положення знімків у просторі та їх взаємного орієнтування

Про 1.1.6. було визначено дисторсію та параметри камери. Дисторсія корегувалась автоматично у програмному контейнері Camera RAW.

Створення тривимірної моделі у Photoscan Pro передбачає первинну обробку результатів аерофотознімання, визначення зайвих та рухомих об'єктів на знімках та виключення їх з процедури обробки даних. Це необхідно для точнішого взаємного орієнтування знімків, особливо в умовах декількаденного аерофотознімання. Після обробки знімків відбувається внутрішнє орієнтування знімків — визначення положення площини знімка відносно центру фотопроекції та взаємне орієнтування — визначення розміщення центрів проекції знімків відносно один одного (Лобанов, Буров 1987, с. 152—154). На цьому етапі кількість активних знімків зменшено до 554 через немож-

Таблиця 3. Каталог координат опорних точок, використаних при прив'язці растрових розгорток вежі Вітовта

№ пункта	X, см	Y, см
Розгортка зовнішньої стіни вежі		
ЗОП 1	0	0
ЗОП 2	306	0
ЗОП 3	-301	0
ЗОП 4	0	62
ЗОП 5	0	-116
ЗОП 6	305	-121
Розгортка внутрішньої стіни вежі		
ВОП 1	0	0
ВОП 2	0	194
ВОП 3	163	194
ВОП 4	163	0

Рис. 4. Тривимірна модель вежі з текстурою

ливисті вирівняти всі фото (рис. 3). Під час взаємного орієнтування формується розріджена хмара точок (182495 точок).

За першою умовною системою координат було виконано зовнішнє орієнтування моделі. За заданими координатами та вказаним місцеположенням опорних точок на фотознімках автоматично обчислено координати всіх точок тривимірної моделі та хмари точок, визначено їх взаємне положення і також похибку визначення умовних координат. Кількість проекцій опорних точок на фотознімках та похибки їх розміщення наведено в табл. 1. Після виконання зовнішнього орієнтування, кожна з визначених точок моделі набула унікального набору координат відповідно до умов запроектованої системи. Створення умовної системи координат є необхідним для забезпечення достатньої вимірної точності планових координат точок та коректнішого визначення взаємного положення знімків, адже точність визначення координат за допомогою GPS квадрокоптера недостатня для ведення вимірювань конструктивних елементів вежі.

Після виконання зовнішнього орієнтування було створено та експортовано такі дані для дослідження:

1) хмара точок вежі Вітовта (17 371 872 точки), прив'язана до першої умовної системи координат. Хмару точок експортовано у форматах XYZ та PLX;

2) створена на основі хмари точок текстурована тривимірна модель (рис. 4) вежі Вітов-

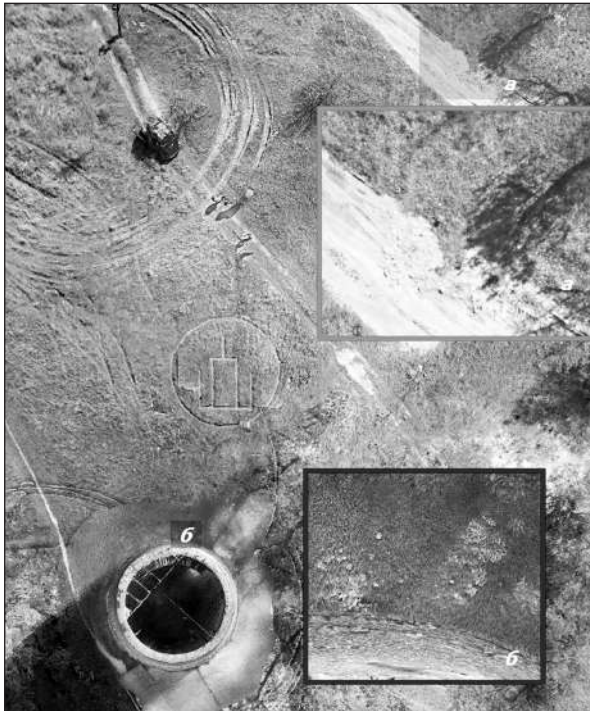

Рис. 5. Фрагмент ортофотоплану вежі Вітовта та прилеглої території

та (3 474 300 граней), збережена у форматах OBJ та 3DS. Текстуру моделі збережено у форматі JPG;

3) ортофотоплан (растрове зображення, отримане шляхом перетворення проєктивних відображень точок з центральної проєкції в планову ортогональну (Фотограмметрія... 2014, с. 15) досліджуваної ділянки, збережений у форматі GeoTiff з даними про прив'язку до умовної системи координат.

Візуальне дослідження ортофотоплану дозволило визначити розміщення імовірних фрагментів стіни зруйнованої споруди (а) та фундаментної кладки (б) поруч з вежею Вітовта (рис. 5).

За допомогою 3D-моделі засобами програмного забезпечення 3Ds Max було визначено зовнішні та внутрішні діаметри споруди, товщину стін та висоту вежі (рис. 6). Похибка вимірювань відстаней не перевищує 5,0 см.

Кожен ярус вежі було імпортовано до 3D Max як окрему модель та досліджено незалежно від інших. Параметри діаметрів та товщини визначено на основі серій з двадцяти промірів.

Аналіз отриманих результатів вимірювань у 3Ds Max дозволяє зробити такі висновки:

1) Висота вежі (за центральною віссю входу) становить 19,1 м. Через те, що станом на сьогодні вежу розміщено на схилі, нормаль від її верху коливається від 18,27 м до 19,40 м. У контексті такого значного перепаду висот інтерес становлять бетонні плити на схилі поруч з вежею, покликані стримувати потоки води та укріплювати схил. Наявність цих плит актуалізує питання інженерної та гідротехнічної безпеки пам'ятки.

2) Товщина стін вежі змінюється не лише від першого ярусу до четвертого, а й коливається в межах ярусу (рис. 7). Для перших двох ярусів дисперсія значень товщини становить 15 см, а для третього — 35 см. При цьому для нижніх ярусів товщина стін у межах ярусу не залежить від висоти, а на третьому значно зменшується, що свідчить на користь ідеї про пізнішу надбудову четвертого ярусу над третім. Товщина стін

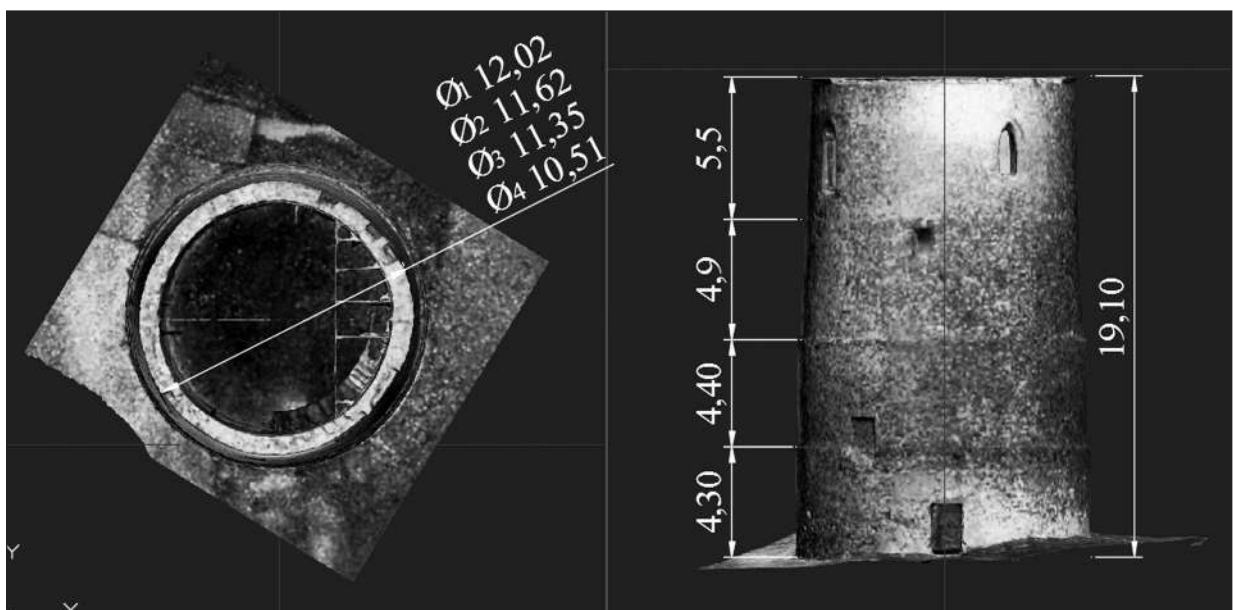

Рис. 6. Загальна висота вежі, діаметри та висоти окремих ярусів

четвертого ярусу становить 60—85 см. Товщина перших трьох ярусів явно вказує, що башта мала пряме відношення до фортифікаційних споруд.

3) Зміна товщини стін є причиною відмінностей у діаметрах різних ярусів споруди. Зовнішній діаметр вежі зменшується зі збільшенням висоти (від 12 м до 10,5 м), а внутрішній зростає (від 8,9 м до 9,3 м). Це призводить до візуального нахилу споруди на верхніх ярусах.

4) Зовнішній діаметр верхнього ярусу вежі складає 10,5—10,8 м з урахуванням коника будівлі, плити якого виступають за межі стін ярусу на 15—20 см. При вимірюваннях конструктивних елементів споруди враховувались значення діаметра верхнього ярусу без коника будівлі. Це значення складає 10,2—10,3 м.

Результати вимірювань тривимірної моделі представлено в табл. 2.

За допомогою програмного забезпечення CloudCompare 2.8.1. було виконано перепроєктування хмари точок вежі на циліндр діаметром 12,02 з центром в точці (х, у) –2,43; –17,96. Центральна вісь циліндра збігається з віссю аплікату. Після цього циліндр розгорнуто на площину, а отриману пласку хмару точок растровано. Застосований механізм розгортки циліндричної моделі детально описаний у роботі Е.А. Мітюшова та Л.Л. Мітюшової (Развертки...[Електронний ресурс]). Таким чином, отримано растрові розгортки зовнішньої та внутрішньої поверхні стіни вежі. Для вимірювання параметрів архітектурних елементів будівлі растрові розгортки було прив'язано до умовних сис-

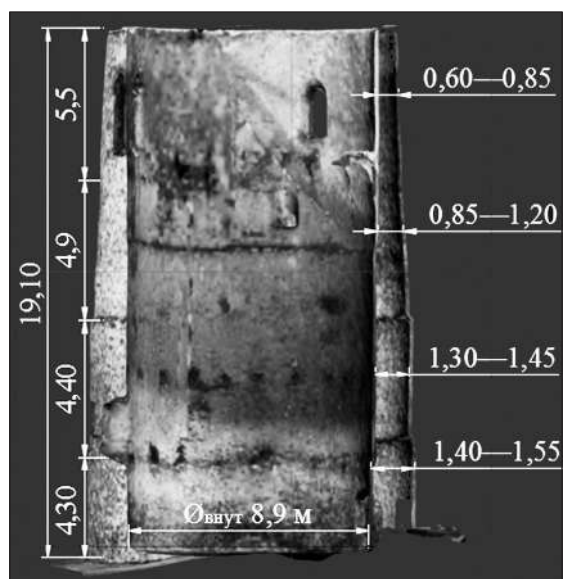

Рис. 7. Поперечний розріз вежі та виміряні значення товщини стін

тем координат у ГІС Quantum версії 2.14.3. За прив'язаними растрами виконано лінійні проміри. Опорними точками для прив'язки растра зовнішньої розгортки циліндра є фотограмметричні маркери, розміщені на першому ярусі вежі. Опорними точками прив'язки внутрішньої розгортки стали заздалегідь виміряні характерні точки внутрішньої арки входу вежі (табл. 3). Похибка прив'язки і вимірювань на обох растрах не перевищує 5,0 см, а дисперсія виміряних значень параметрів однакових конструктивних елементів — 10 см. Прив'язку виконано за лінійним типом перетворення.

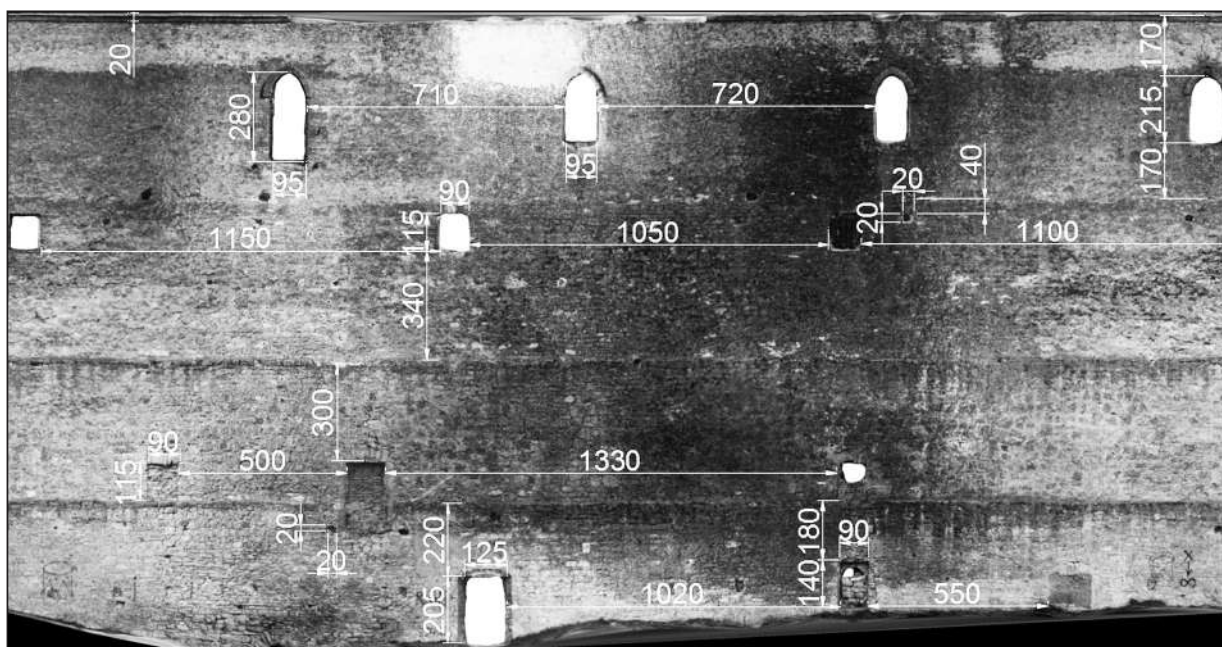

Рис. 8. Зовнішня розгортка вежі Вітовта з виміряними конструктивними елементами

На прив'язаних растрах у середовищі QGIS було виконано вимірювання конструктивних елементів вежі (рис. 8). При вимірюванні значень довжини у напрямках, непаралельних осі ординат, необхідно враховувати коефіцієнт зміни довжини круга залежно від ярусу вежі. Цей коефіцієнт дорівнює відношенню довжини круга вимірюваного ярусу до довжини круга нижнього ярусу вежі і поданий у таблиці 2. Для внутрішньої розгортки похибки вимірювань через дисперсію діаметрів не перевищують дисперсію параметрів конструктивних елементів, тож коефіцієнт вважаємо рівним одиниці.

На першому ярусі розташовано три архітектурні елементи та балкові отвори. Балки прямокутні, їх параметри — 20×20 см. П'ять балкових отворів розташовано в ряд на відстані 70 см від верху першого ярусу. Ще декілька отворів з схожими параметрами розташовано на різній відстані від основи вежі. Такі балки могли слугувати опорами для сходів на другий ярус, на якому знаходиться окремий вхід.

Параметри вхідного отвору до вежі зовні — 205×125 см. Відстань до верху ярусу — 220 см. Навпроти входу розміщено замурований отвір із подібними параметрами — 108×125 см зовні, відстань до верху ярусу — 210 см. Імовірно, приміщення вежі має два входи на першому ярусі з однаковими параметрами, при цьому один з входів замуровано і частково засипано наносним ґрунтом. Характеристики цих входів зсередини вежі також однакові — отвори арочні, висота прямої частини — 205 см, висота арки — 240 см, ширина входу — 150 см.

На першому ярусі також розташовано замуроване прямокутне вікно 140×90 см, висота до верху ярусу — 180 см. Параметри цього вікна зсередини збігаються з внутрішніми параметрами вікон другого ярусу.

Крім цього, тут розташовано три додаткових конструктивних елементи, висота яких над поверхнею землі не перевищує 40 см. Визначити їх призначення неможливо без виконання земляних робіт, імовірно, вони були стічними отворами вежі. Крім того не виключено, що башта мала підвальне приміщення.

Відстані між входами і вікном неоднакові. Замурований вхід знаходиться приблизно навпроти дійсного входу до вежі.

Зовні і зсередини всі віконні та дверні отвори вежі на трьох нижніх ярусах обрамлені арочно. Зовні обрамлення складається з блоків, розташованих вздовж верхньої частини вікна. Кількість блоків нерегулярна, залежить від їхнього розміру і змінюється від 8 до 13. Зсередини чвертями обрамлено арочні отвори з боків та зверху. Арочним обрамленням характеризуються не лише вікна та входи, а й «стічні» отвори.

Всередині вежі на висоті зовнішніх балкових отворів першого ярусу розташовано ряд внутрішніх (рис. 9). Вони сильно зруйновані, проте мінімальні параметри отвору збігаються з балковими отворами зовні — 20×20 см. На другому ярусі на висоті 140 см від його початку також розташовано ряд отворів з такими самими параметрами, рівень якого приблизно збігається з основою металевих сходів на четвертий ярус, надбудований у XIX ст.

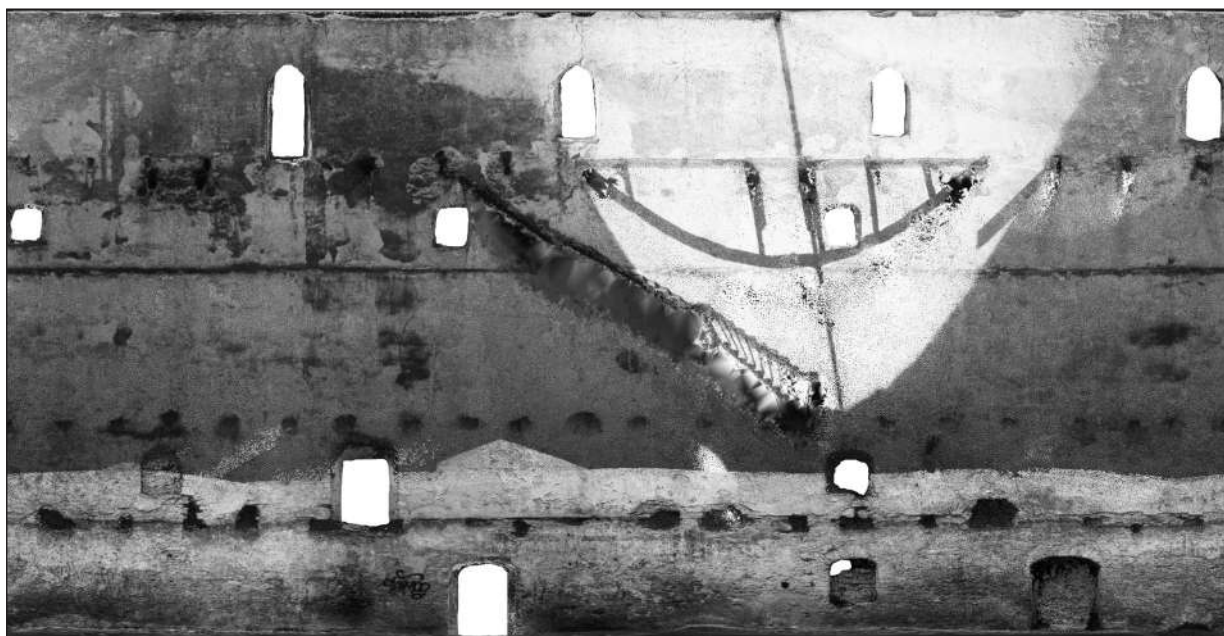

Рис. 9. Внутрішня розгортка вежі Вітовта

Рис. 10. Середньовічні круглі вежі:
а — Кам'янецька вежа (Білорусь);
б — донжон у м. Ліллябонн (Франція)

Параметри вхідного отвору на другому ярусі аналогічні параметрам входів першого ярусу. Цей отвір впущено на рівень ряду балкових отворів, тобто його висота над першим ярусом складає 115 см, а загальна висота — 205 см. Наявність вхідного отвору на другому ярусі підтверджує припущення про існування в минулому сходів зовні вежі для безпосереднього входу на другий ярус.

Крім вхідного отвору, тут розташовано два замурованих вікна з параметрами 115×90 см (за шириною вони збігаються з вікном першого ярусу). Вікна неточно зорієнтовані на північ та південний-захід. Параметри арочних отворів вікон зсередини вежі такі: висота отвору — 115 см, висота арки — 150 см, ширина отвору — 90 см. Всі архітектурні елементи другого ярусу знаходяться на відстані 3,0 м від його верхнього краю.

На третьому ярусі вежі розташовано три вікна з параметрами 115×90 см, подібних за розміром до вікон другого ярусу. Ці отвори розміщено на однаковій висоті — 3,35—3,40 м від початку ярусу та приблизно на однаковій відстані між собою — 10,5—11,5 м. Одне з цих вікон, умовно зорієнтоване на північ, знаходиться в одному вертикальному ряду з вікнами першого та другого ярусу (рис. 9). На рівні верхнього краю цих вікон на різній відстані між собою розташовано п'ять балкових отворів 20×20 см, імовірно, шостий отвір замуровано.

Вздовж верхнього краю третього ярусу розташовано ряд уламків металевих балок, імовірно, синхронних з періодом використання четвертого ярусу вежі.

Четвертий ярус вежі, як відомо, було споруджено пізніше, це підтверджено і його архітектурними елементами. Кладка на цьому ярусі

щільніша, тут значна кількість металевих елементів зовні та зсередини вежі, а параметри вікон відрізняються. Віконних отворів тут чотири вони неточно зорієнтовані за сторонами світу. Їх параметри — 225×90 см, крім південного, його висота — 275 см. Форма цих вікон також відрізняється — їх арки гострокутні, обрамлені одинадцятьма цеглинами зверху та чвертями по боках зовні та зсередини (по шість чвертей з кожного боку, а на південному вікні — по вісім). Відстань від верхньої точки арки до верха ярусу — 160 см. Відстань між вікнами приблизно однакова і складає 6,7—7,3 м.

Вежа завершується коником з висотою 20 см й глибиною 15—20 см від зовнішнього краю стіни. Коник складено з плит, які, втім, збереглися не вздовж всього кола вежі.

При детальному інструментальному дослідженні виявилось, що кількість ярусів будівлі, які простежуються ззовні не співпадає з кількістю поверхів башти. Висота ярусів, облаштування вхідних та віконних отворів, та сліди від внутрішнього перекриття башти вказують на те, що при чотирьох ярусах вона мала п'ять поверхів. Верхній ярус збігається з останнім поверхом і завдяки тому, що був надбудований пізніше цікавить нас в останню чергу. Основний інтерес становлять перші три будівельні яруси. Порівняння розгортки зовнішньої та внутрішньої поверхонь башти вказує, що сліди від балок перекриття для підлоги другого поверху не співпадають із початком другого ярусу ззовні, а знаходяться нижче цього рівня на 80 см. Так само не співпадає верхній край другого ярусу із отворами перекриття підлоги третього поверху. Судячи з внутрішньої поверхні башти, її третій поверх мав практично таку ж

висоту як і перші два разом. Така ситуація здається малоімовірною, особливо беручи до уваги, що в такому випадку висота нижнього краю віконних отворів цього поверху над підлогою становила б 5,5 м. Скоріш варто стверджувати, що тут розташовувались два окремих поверхи, з приблизно однаковою висотою. Таким чином припускаємо, що третій поверх Вітовтової вежі був без вікон, над ним розташовувався останній до пізнішої перебудови четвертий. На жаль, верхня частина башти на цьому рівні вкрита товстим шаром пізньої штукатурки, який приховує сліди отворів від балочного перекриття між третім і четвертим поверхами.

Характеризуючи положення віконних отворів вежі варто зазначити, що північний напрям був пріоритетним при їх обладнанні. Саме в напрямку на північ кожний поверх, окрім глухого третього, мав віконний отвір. Усі три отвори розташовані чітко один над одним. Тобто, для функціонування споруди на момент її будівництва, стеження за північним напрямком було пріоритетним завданням. Переправа через Дніпро в районі о. Тавань розміщувалась саме на північ від вежі, що в свою чергу свідчить на користь версії про її давнє походження.

Описані архітектурні параметри вежі дозволяють припустити її середньовічне походження та дають змогу досліджувати її в контексті тогочасних архітектурних здобутків. Серед подібних пам'яток, що безпосередньо належать до архітектурних традицій доби Великого князя Вітовта, найближчою аналогією башти біля с. Веселе можна вважати Кам'янецьку вежу на території сучасної Білорусі (рис. 10а). Схожу конструкцію має башта у французькому місті Лілльбонн (рис. 10б). Проте очевидно, що формування архітектурних або археологічних висновків щодо

часу спорудження вежі Вітовта неможливе без виконання додаткових археологічних досліджень. Додаткових робіт потребує і геодезично-фотограмметричне вивчення об'єкта — польові роботи ускладнились неможливістю навігації квадрокоптера всередині вежі та значною кількістю металевих елементів. Утім, навіть первинне фотограмметричне дослідження об'єкта може слугувати джерелом додаткових даних про нього та засобом виконання вимірювань параметрів недоступних і віддалених елементів, визначення тих ділянок, які потребують додаткового дослідження та вимагають особливої уваги. Сформована методика дослідження історичного об'єкта в лабораторних умовах виправдовує себе не лише незалежністю від особливостей польових робіт, а й можливістю отримання додаткової інформації про об'єкт і досягнення значної вимірної точності з використанням спеціалізованого програмного забезпечення.

Інструкція з топографічного знімання у масштабах 1:5000, 1:2000, 1:1000 та 1:500 (ГКНТА-2.04-02-98).

Лобанов А.Н., Буров М.И. Фотограмметрия: Учебник для вузов. — М.: Недра, 1987.

Митюшов Е.А., Митюшова Л.Л. Развёртки линейчатых поверхностей: [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://vuz.exponenta.ru/PDF/FOTO/kaz/Articles/Mit_Mit.pdf. — Назва з екрану. — Дата звернення 09.05.2017 р.

Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М.: Московский государственный университет, 1994.

Назаров А.С. Фотограмметрия: учеб. пособие для студентов вузов / А.С. Назаров. — Минск: ТетраСистемс, 2006.

Неділько А.Г. Витовтова митниця — пам'ятка початку XV століття: проблеми локалізації та сучасного стану // 36. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. «Минуле і сучасність: Херсонщина, Таврія, Каховка» (16—17 вересня 2016 р.) — Каховка; Херсон: Гілея, 2016. — С. 98—101.

Фотограмметрия та дистанційне зондування: Методичні вказівки. — К.: Київський національний університет будівництва і архітектури, 2014.

Надійшла 31.10.2017

Д.Д. Ныконенко¹, С.Б. Радченко², А.В. Волков³

¹ *Старший научный сотрудник, Национальный заповедник «Хортица»*

² *Магистрант Киевского национального университета строительства и архитектуры*

³ *Старший научный сотрудник, Национальный заповедник «Хортица»*

БАШНЯ ВИТОВТА ПО ДАННЫМ СОВРЕМЕННЫХ ФОТОГРАММЕТРИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье приведены результаты неинвазивных исследований каменной башни, находящейся в пределах с. Веселое Бериславского р-на Херсонской обл., близ плотины Каховской ГЭС и традиционно связываемой с деятельностью Великого князя Литовского Витовта. Данный памятник никогда не исследовался археологически, практически не известен в научной литературе и не упоминается в исторических источниках. Доподлинно известно лишь об использовании башни в XIX в. князем П.Н. Трубецким в качестве водонапорной, для находящегося поблизости винодельного хозяйства.

Актуальность проведенных исследований обусловлена подготовкой к строительству второй очереди Каховской ГЭС, и как следствие — возникшей угрозой уничтожения объекта. Для получения полной информации про инженерные и архитектурные особенности башни Витовта выбран метод создания измерительно точной 3D-модели и ее дальнейшего исследования. Фактически была создана цифровая копия строения. Процедура получения исходных цифровых данных состояла из аэрофотосъемки объекта и прилегающего участка Земли, с последующей фотограмметрической обработкой снимков.

В результате проведенных работ установлены внешние и внутренние диаметры строения, высота и толщина стен на всех уровнях. Определены размеры всех архитектурных элементов — оконных и дверных проемов, отверстий от крепления деревянных балок. Погрешность измерений расстояний не превышает 5,0 см. Благодаря детальному инструментальному обследованию башни Витовта установлено, что количество строительных ярусов объекта, которые фиксируются с наружной стороны не совпадает с количеством этажей. Высота ярусов, обустройство и взаимное расположение входных и оконных отверстий, следы от балок внутренних перекрытий указывают на то, что при четырех ярусах башня имела пять этажей. Верхний ярус совпадает с последним этажом, так как был надстроен позже в XIX в. Расположение оконных проемов свидетельствует о наличии на момент строительства приоритетного для наблюдения направления на север. Именно на север от башни предполагается существование давней Таванской переправы.

Установленные архитектурные параметры и особенности башни Витовта позволяют предположить ее средневековое происхождение. Однако, очевидно, что выводы о времени ее возникновения и характере использования на протяжении существования невозможны без проведения археологических исследований.

К л ю ч е в ы е с л о в а: башня Витовта, Нижнее Поднепровье, Великое княжество Литовское, фотограмметрия, аэрофотосъемка, 3D-моделирование.

Dmytro D. Nykonenko¹, Symon B. Radchenko², Anatolii V. Volkov³

¹ Senior research fellow of the National Preserve «Khortytsia»

² MA student of the Kyiv National University of Building and Architecture

³ Senior research fellow of the National Preserve «Khortytsia»

VYTAUTAS TOWER ACCORDING TO MODERN PHOTOGRAMMETRIC STUDIES

The article presents the results of non-invasive studies of a stone tower located within the village Vesele of Beryslav Region in Kherson Oblast, near the dam of Kakhovka hydroelectric power plant (HPP) and traditionally associated with the activities of Vytautas the Great of Lithuania. This monument has never been explored archaeologically, it is in fact unknown in the scientific literature and is not mentioned in historical sources. It is known for certain only about the usage of the tower as a water-supplying one, for a nearby winery in the 19th century by Prince P.N Troubetzkoi.

The importance of the research is conditioned by the preparation for the construction of the second stage of the Kakhovka HPP, and as a result, the emerging threat of destruction of the object. The method for creating a measurably accurate 3D model and for its further investigation was chosen. In fact, a digital copy of the object was created to obtain a full information about the engineering and architectural features of the Vytautas Tower. The procedure for obtaining the initial digital data consisted of aerial photography of the object and the adjacent portion of the Earth, followed by photogrammetric processing of the images.

As a result of the works performed, the external and internal diameters of the structure, the height and thickness of the walls at all levels are established. The sizes of all architectural elements are defined: windows and doors apertures and apertures from fastening of wooden beams. Measurement errors do not exceed 5,0 cm. Thanks to a detailed instrumental survey of the Vytautas Tower it is established that the number of building layers of the object that are fixed from the outside does not coincide with the number of floors. The height of the tiers, the arrangement and relative position of the entrance and windows openings, the traces from the beams of the inner slabs indicate that, at four tiers, the tower had five floors. The upper tier coincides with the last floor, since it was built later in the 19th century. The location of the window openings indicates that at the time of construction, there was a priority of observation direction to the north. It is to the north from the tower where the existence of the old Tavan crossing is presumed.

The established architectural parameters and features of the Vytautas Tower allow the authors to assume its mediaeval origin. However, it is obvious that conclusions about the time of its occurrence and the nature of its usage during its existence are impossible without performing archaeological research.

К е y w o r d s: Vytautas Tower, the Dnipro River lower region, Grand Duchy of Lithuania, photogrammetry, aerial photography, 3D modelling.

References

- Fotohrammetriia ta dystantsiine zonduvannia: Metodychni vkazivky. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi universytet budivnytstva i arkhitektury, 2014.
- Instruktsiia z topografichnoho znimannia u masshtabakh 1:5000, 1:2000, 1:1000 ta 1:500 (HKNTA-2.04-02-98)
- Lobanov A.N., Burov M.I. Fotogrammetriia: Uchebnik dlia vuzov. Moskva: Nedra, 1987.
- Mikhalon Litvin. O nravakh tatar, litovtsev i moskvitian. Moskva: Moskovskii gosudarstvennyi universitet, 1994.
- Mitiushov E.A., Mitiushova L.L. Razvertki lineichatykh poverkhnosti: [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://vuz.exponenta.ru/PDF/FOTO/kaz/Articles/Mit_Mit.pdf. Nazva z ekranu. Data zvernennia 09.05.2017 r.
- Nazarov A.S. Fotogrammetriia: ucheb. posobie dlia studentov vuzov. Minsk: TetraSystems, 2006.
- Nedilko A.H. Vytovtova mytnytisia - pamiatka pochatku XV stolittia: problemy lokalizatsii ta suchasnoho stanu. *Zb. mat-liv Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Mynule i suchasnist: Khersonshchyna, Tavriia, Kakhovka» (16-17 veresnia 2016 r.)*. Kakhovka; Kherson: Hileia, 2016, pp. 98-101.

І.Г. Тарасенко *

ДО ІСТОРІЇ РЯТІВНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КАМ'ЯНІЙ МОГИЛІ У 1950-х рр.

«Археологи нужны как носители призмы времени»
О.П. Довженко

Статтю присвячено рятівним археологічним дослідженням на Кам'яній Могилі у 1950-х рр., здійснених Мелітопольсько-Терпіннівською експедицією під керівництвом М.Я. Рудинського. Роботи були зумовлені будівництвом Молочанського водосховища.

Ключові слова: Кам'яна Могила, М.Я. Рудинський, О.П. Довженко, дослідження на новобудовах, 1950-ті рр., Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція ІА АН УРСР, архівні матеріали.

Кам'яна Могила — унікальна пам'ятка природи приазовських степів та первісної історії — розміщується на 18 км північніше Мелітополя, біля с. Терпіння Запорізької обл. Пам'ятка відома з кінця XVIII ст.; про неї повідомляв акад. П.І. Кеппен, обстежував М.І. Веселовський; основними її дослідниками вважають О.М. Бадера, В.М. Даниленка, М.Я. Рудинського, В.М. Гладиліна та Б.Д. Михайлова. На сьогодні Кам'яній Могилі присвячений значний науковий матеріал. Історія вивчення Кам'яної Могили починається від кінця XIX ст. і до сьогодні. Нариси, присвячені цій темі, подані у монографіях М.Я. Рудинського (1961), В.М. Даниленка (1986), Б.Д. Михайлова (1992; 1999). Найповніше ця тема висвітлена останнім автором. Проте спеціального дослідження, яке б стосувалося історії вивчення пам'ятки поки що не існує.

* * *

У 1950 р. Уряд СРСР оголосив про масштабне будівництво гідропоруд на півдні сучасної України. Найбільші роботи мали розгорнутись на спорудженні Каховського водосховища та

Південноукраїнського каналу, які б забезпечували водою південні області республіки та північні райони Кримського півострова. Ці роботи передбачали також будівництво двох водосховищ на рр. Молочна та Конка. Розвідки, що провів Інститут археології на весні 1951 р., показали, що територія, яка планується під затоплення, насичена археологічними пам'ятками різного часу. Згідно з попереднім планом будівництва, Кам'яна Могила потрапляла в тіло Молочанської греблі та підлягали зносу¹. У разі втілення цього проекту дзеркало майбутнього моря мало б лежати на 20 м вище вершини пам'ятки. Роботи з очищення чаші водосховища, тобто фактичного знищення Кам'яної Могили, збирались розпочати в 1954 р. (Рудинський 1951), а тому рятівні археологічні роботи треба було провести негайно і у стислі терміни.

Задля здійснення цієї роботи у 1951 р. було створено Мелітопольсько-Терпіннівську експедицію, яку очолив д.і.н. М.Я. Рудинський (рис. 1). Експедиція працювала протягом п'яти польових сезонів (1951, 1952, 1954, 1956, 1957 рр.). Саме ці роки є хронологічними рамками статті, що має на меті висвітлити один із етапів вивчення Кам'яної Могили. Подане дослід-

¹ Разом з Кам'яною Могилою планували затопити й м. Молочанськ та інші населені пункти. Український режисер О.П. Довженко згадує про цей факт у своєму щоденнику: «Поїхати неодмінно в Молочанськ. Написати оповідання про це місто, про людей цього міста. Місто йде під воду навіки. ... На початку мало хто в це вірив. ... Важко уявити собі, що все, куди бачить око, опиниться під водою на дні водосховища. Аж ось сталася ухвала. Робота... Наближався кінець місту. Що з нього вивозять? Що беруть з собою в комунізм? Що лишається під водою. Що не потрібне для комунізму? Які будови, вузькі вулички, рундучки, — все старе, одноосібне. Могили старих людей і могили героїв. Людські почуття. ... Хто плакав, хто співав. З приводу чого сперечалися? І коли наповнилося море, і позначилися його нові береги — ніби й не було на світі Молочанська ніколи...» (Довженко 2013, с. 465).

* ТАРАСЕНКО Ірина Григорівна — молодший науковий співробітник редакційно-видавничого відділу Інституту археології НАН України, iryna_tarasenko@ukr.net

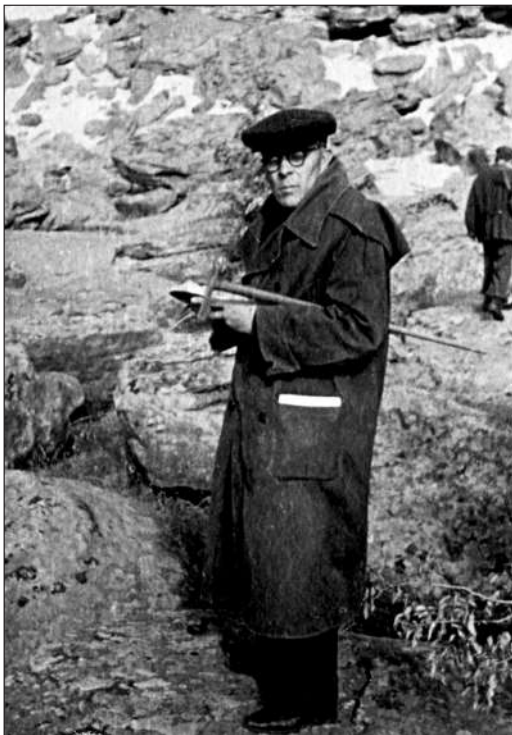

Рис. 1. М.Я. Рудинський на Кам'яній Могилі, 1951 р.
Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

дження базується на нових архівних матеріалах, виявлених автором у Науковому архіві Інституту археології НАН України (листи, адміністративна та експедиційна документація, фото тощо).

Огляд дослідницьких робіт 1951—1957 рр.

На хвилі загального піднесення на південно-українських новобудовах у 1951 р. почала свою роботу Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція (рис. 2). Робота тривала протягом серпня—жовтня. До основних завдань експедиції входило не лише детальне вивчення Кам'яної Могили, але і дослідження її околиць, у першу чергу, правого берега р. Молочної між сс. Терпіння і Тамбовка. На пам'ятці визначались такі основні етапи робіт: виявлення петрогліфів, фотографування, зарисовка і зняття естампів. Через особливості пам'ятки не всі етапи вдавалось виконати на належному рівні. У 1951 р. робота з вивчення художніх зразків відбувалась попередньо. Головним завданням було виявити місця із зображеннями.

У перший польовий сезон було відкрито та обстежено 37 місцезнаходжень (серед них вже відомі раніше та нові) і зафіксовано близько 400 каменів із зображеннями. Більш-менш повністю експедиція дослідила північний і західний схили пагорба та встановила, що зобра-

Рис. 2. Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція. Нарада П.П. Єфименка, І.Г. Шовкопляса, М.Я. Рудинського, В.М. Даниленка у південній частині плато. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

ження зосереджувались переважно у цій частині; дослідження південної частини схилу виявили тільки одну плиту із петрогліфами. На східному схилі намагались відкрити «східний грот», відомий з 1930-х рр., однак знайти його не вдалося.

Також у 1951 р. було пророблено досить складну і важливу роботу з виготовлення плану пам'ятки: жодного, навіть схематичного, досі не існувало. У результаті було викреслено план самого пагорба і його підніжжя, зафіксовано всі кам'яні брили на пагорбі, схилах, окремі камені біля підніжжя. Також здійснено попередній топографічний план ділянки з неолітичною стоянкою біля Червоної Гори. Здійснити аерофотозйомку не вдалося.

М.Я. Рудинський хотів якимось чином зберегти пам'ятку. Одним із можливих способів зробити це, на його думку, було повне її перенесення на інше місце, але, звичайно, після докладного вивчення. Отже, спочатку вирішили фіксувати плити із зображеннями, а найбільш цікаві висікати для транспортування. Куди саме — дослідник точно не знав. Деякі з плит транспортувались до Києва², у Мелітопольський і Запорізький музеї. Решту законсервували на місці до вирішення питання.

Дослідник писав, що завдання музеєфікації кам'яномогильських плит дуже складне: попередня кількість плит для експозиції — близько 50-ти; навіть після спеціального їх «полегшення», вага обраховуватиметься в тонах. На-

² Плити транспортували до Києва товарним потягом. З листа: «Мелітопольско-Терпіннівська експедиція ІА АН УРСР просит вашого распоряжения подать на заповедную территорию АН УССР «Каменная Могила» контейнер для доставки в Киев археологических материалов (ящики с каменными плитами и алебастровые матрицы)» (Лист до начальника товарної станції Мелітополь від 02.08.1957 р.).

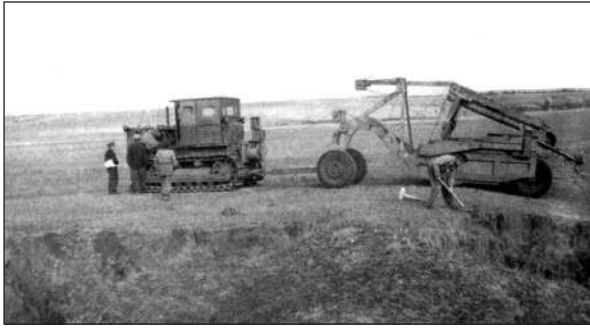

Рис. 3. Робота скрепера на неолітичній стоянці поблизу Червоної Гори. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

вряд чи будь-який музей зможе здійснити їх експозицію, яка за попередніми підрахунками, займе 120—150 погонних метрів експозиційної стіни. Найбільш прийнятний варіант — це створення спеціального павільйону легкого типу, наприклад у соцмістечку с. Терпіння, або у Бердянському лісництві (обидва пункти розташовувались недалеко від пам'ятки) (Рудинський 1951).

У 1952 р. роботи відбулись у меншому обсязі. З листа: *«Мы открыли в 1952 г. ряд интереснейших изображений, подняв несколько плит и поставив их в вертикальное положение. Одна плита — № 17 — имеет исключительное значение. Я думаю, что в ее изображениях мы имеем первые указания на так называемое образное письмо, и в отдельных знаках, действительно, какие-то первые намеки на письма. Если это так, в Каменной Могиле мы получаем памятник совершенно исключительного научного значения»* (Лист в Одесу від 09.11.1954 р.).

У цьому році замість паперових естампів почали виконувати гіпсові³. За сезон було зроблено близько 100 гіпсових дошок, зокрема майже повністю було зафіксовано зображення на стелі гроту мамонта/бика. М.Я. Рудинський, який до всього у роботі підходив ґрунтовно, писав, що планує створити гіпсотеку, у якій будуть зберігатись усі гіпсові зображення із Кам'яної Могили.

Також у цьому році було здійснено дослідження неолітичної стоянки на Червоній Горі, попередні роботи на пам'ятці проводили О.М. Бадер (розвідка у 1930-ті рр.) та В.М. Даниленко (розкопки у 1947 р.). М.Я. Рудинський так само як і згадані дослідники вважав, що результати широких розкопок пам'ятки зможуть пролити світло на складні кам'яномогильські

питання. У 1952 р. за допомогою скрепера на стоянці було знято шар ґрунту 1,5 м, площею 1 000 м²/400 м² з південного боку та 600 м² — з північного (рис. 3). У наступні роки нагоди попрацювати на пам'ятці у М.Я. Рудинського не було, хоча він вважав ці дослідження не менш важливими.

У 1953 р. дослідження на Кам'яній Могили не відбувались. У 1954 р. роботи з виявлення та фіксації кам'яномогильських зображень проводились знову. Провели розвідку у районі т. зв. «східного» гроту. Самого гроту не виявили, але зафіксували та дослідили плити з цієї частини пагорба. Зокрема, М.Я. Рудинський зробив висновок, що група плит у цій північно-східній частині пам'ятки складає єдиний комплекс завдяки однаковій манері нанесення та загальній характеристиці зображень. У південно-східній ділянці було проведено шурфування, яке дало матеріал сарматського часу. Продовживши один із шурфів було виявлено споруду типу напівземлянки, у конструкції якої застосовано природнорозміщене не рушене каміння та культурні залишки.

З перервою в рік дослідження продовжились у 1956 р., вони були профінансовані недостатньо, а тому від значних дослідницьких робіт довелося відмовитись. Зокрема, відмовились від запланованих додаткових розкопок на неолітичній стоянці біля Червоної Гори, оскільки ці роботи потребували попередньої підготовки ділянки із застосуванням техніки для відведення ґрунтових вод (Рудинський 1956, арк. 12). Основним завданням цього року М.Я. Рудинський вважав здійснення топографічної зйомки самої Кам'яної Могили та її околиці, включаючи дві неолітичні стоянки, без цієї роботи, на його думку, подальші дослідження пам'ятки були неможливі.

У 1956 р. довелося відмовитись від фіксування зображень гіпсовими естампами, обмежились їх зарисовкою (Рудинський 1956, арк. 13). Розкопки у цей польовий сезон не проводились; повністю було розчищено т. зв. «камінь приносин»; проведено роботи у групі «кінських плит», «гроті мамонта», першому північному гроті. На неолітичній стоянці Червона Гора закладено шурф, щоб отримати профіль нашарувань культурних решток. Шурф було заглиблено до глибини 3,5 м, проте роботу довелося припинити через проступання ґрунтових вод.

У 1957 р. експедиція працювала протягом липня—серпня. Для фіксації зображень планувалося розгорнути значні, у порівнянні з попе-

³ В експедиції О.М. Бадера 1930-х рр. на Кам'яній Могили теж застосовували гіпс для фіксації зображень.

редніми роками, кріпильні роботи (підведення підвалин, спорудження підпор, стовпування) (рис. 4). Зокрема, значні кріпильні роботи проводились у «гроті мамонта». Для кріплення каменів застосовували міцні дубові колоди, метал і робили кам'яні підпорки, що дозволяло працювати у гроті вільно і безпечно. У результаті вдалося зафіксувати ті зображення, до яких раніше не було доступу.

Було розчищено т. зв. групу «кінських плит» — плити 25—28; плити у північно-східному секторі пагорба — 46, 48, 37; у західній групі плит — плити 22, 19. Також було повністю розчищено плити 15, 16 з «гrotу собаки» (визначення О.М. Бадера), які, на думку М.Я. Рудинського, треба розглядати як одну плиту та одну композицію.

Особливість пам'ятки та умови роботи на ній

Дещо про роботи на Кам'яній Могилі вже було сказано вище, зокрема, щодо особливості пам'ятки М.Я. Рудинський висловлювався у перших своїх публікаціях. Він писав, що Кам'яну Могилу серед більшості подібних місцезнаходжень виділяв принцип нанесення зображень не на зовнішню поверхню каміння, а виключно на стелі гротів-навісів. Ця особливість дуже ускладнювала дослідницьку роботу на пам'ятці (рис. 5).

В умовах Кам'яної Могили виконання першого ж завдання — повного відкриття зворотньої поверхні плит — натрапляло на великі труднощі. Підкопування під плити, вагою кілька десятків тон, без спеціальних кріпильних робіт часто було можливим до певної міри, а далі — постійна небезпека обвалу. Навіть якщо і вдавалось розкрити ширшу площу з рисунками на зворотній поверхні плити, зафіксувати виявлені зображення в естампах, муляжах, фото вдалось не завжди.

Часто фотографування проводили лежачи з дуже незначної відстані, що не могло не позначитись на якості фотографій. М.Я. Рудинський відзначав цілком не достатнє забезпечення експедиції потрібними засобами і приладами. Бракувало «ширококутника», без якого не можливо було здійснити зйомку з найменшим фокусним віддаленням.

«Виявлення петрогліфів на поверхні плити № 27 було певним досягненням у дослідженні групи «кінських плит». До речі сказати, відкриття їх наочно показало, наскільки проведені нами досліді протікали і протікають в ненормальних

Рис. 4. Кріпильні роботи на пам'ятці. Худ. В.І. Пойда (Ф30, № 25)

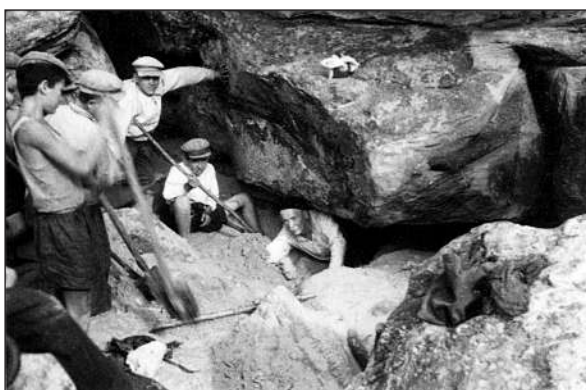

Рис. 5. Ф.М. Морозов оглядає рисунки каменя № 25. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

умовах. Без відповідного кріплення наших підкопів, без належного розкриття ширших площин, ми приречені на одержання лише фрагментів того цілого, частини якого сховані за бортами наших розкопів. Плита № 27, що її рисунки нам пощастило розкрити, являє собою пам'ятку виняткового значення. ... Розчищені петрогліфи подають цілий шерег зображень відмінного у порівнянні до рисунків на плитах № 25 і 26 типу. ... Звертає увагу той факт, що виявлені рисунки скомпоновані в добре окреслену площину у формі витягнутого овалу» (Рудинський 1956а, арк. 5).

Пісок, з якого складений пагорб Кам'яна Могила, реагував на найменше порушення його шарів, надзвичайно швидко висихав і одразу починав обсіпатись під тиском каміння, що так само починало сунутись. Продовження робіт у таких умовах доводилось припиняти.

Складною була справа і з висіченням рисунків із каміння. Порода виявилась такою, що майже не піддавалась розколюванню (рис. 6). Довелося наймати додаткових спеціалістів — каменотесів та виконавців розпилювальних

Рис. 6. Висікання каміння. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

робіт, а також думати про застосування «великої» техніки. Проте в умовах недофінансування масштабні роботи, про які мріяв М.Я. Рудинський, були неможливі.

Фінансування експедиції

Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція почала свою роботу як новобудовна; її фінансування проводилось зі спецкоштів, які перераховували Інституту археології будівельні організації. Навесні 1951 р. М.Я. Рудинський, який очолював тоді Постійну експедицію ІА АН УРСР на новобудовах півдня України, розробив кошторис експедиції та підписав угоду з Укрводбудом, що фінансував дослідницькі роботи на Кам'яній Могилі. Як відомо з кошторису 1951 р., загальна сума витрат, необхідних для проведення робіт на Кам'яній Могилі, становила 100 тис. руб. на 100 днів, при цьому дослідження давніх поселень в околиці пам'ятки не враховувались (Ефименко 1951, арк. 17). Тобто, можна говорити, що ця сума, на думку керівника експедиції, була прийнятною для проведення належних дослідницьких робіт на пам'ятці. На практиці ж все виявилось трохи інакше.

Проблеми з фінансування почались вже у 1952 р. До кінця липня Інститут археології не затверджував кошторис для Мелітопольсько-Терпіннівської експедиції. Сума, яка призначалась для досліджень не влаштувала М.Я. Рудинського: для проведення запланованої ним у цьому році роботи досліднику були необхідні додаткові кошти (Звернення від 22.07.1952 р., арк. 1—2). Він навіть погрожував відмовитись від роботи на Кам'яній Могилі: «Считаю своим долгом доложить, что, во-первых, затягивать дальше организацию работы Мелитопольско-Терпеньевской экспедиции невозможно, и что, во-вторых, неудовлетворение ... моих ходатайств: 1. Об усилении финан-

совой базы экспедиции, 2. обеспечении ее совершенно необходимым высококвалифицированным скульптором-муляжистом — лишает меня возможности нести ответственность за возложенную на меня задачу по сохранению памятников Каменной Могилы и ее окружения» (Звернення від 22.07.1952 р., арк. 1). Про події, які передували цьому зверненню, говорить документ, виявлений в НА ІА НАНУ. Йдеться про протокол засідання Вченої Ради Інституту археології, на якому було затверджено такий план розподілу коштів по експедиціям на 1952 р.:

«... Горностаївська — 50 тис. руб.
Гаврилівсько-Нікопольська — 120 тис. руб.
Каховсько-Бериславська — 120 тис. руб.
Молочанська (Тереножкін) — 55 тис. руб.
Терпеньєвська (Рудинський) — 25 тис. руб.
Інгулецька (Славін) — 30 тис. руб.
Молочанська (Граков) — 60 тис. руб.
Кримська-Степова (Шульц) — 25 тис. руб.
Керченська (Блавацький) — 15 тис. руб.
Кам'янсько-Дніпровська (Граков) — 150 тис. руб.
Всього: 650 тис. руб.» (Протокол № 9, арк. 94).

Своє незадоволення фінансуванням досліджень на Кам'яній Могилі висловив В.М. Даниленко. На це директор Інституту П.П. Єфименко відповів, що недостатнє фінансування робіт на Південноукраїнському каналі і на Кам'яній Могилі викликані тим, що Міністерство бавовництва СРСР з призначених 1 200 тис. руб. перераховало 200 тис. руб. Необхідно писати скаргу міністру. Припускаємо, що така ситуація склалась у зв'язку з досі не затвердженим остаточним план будівельних робіт на ділянці Південноукраїнського каналу, і тому Міністерство не поспішало перераховувати кошти. Не пряме підтвердження цьому виявили у щоденнику О.П. Довженка (запис від 24.08.1951 р.): «*Годинна бесіда з т. Кузнецовом Я.М. Про два варіанти: 1) (прийнятий урядом); 2) Механічний (ідеї) 3) Другий дешевший на п'ять мільярдів. Без Молочанського водосховища*» (Довженко 2013, с. 556).

Наступний запис у щоденнику режисера, датований вереснем 1952 р., був таким: «*Дзвонив до Запоріжжя. Нема ні Бочкіна [директор Укрводбуду] ... ні Сімакова. Відомо вже, що Молочанівського самогону не буде. Адріанов [директор Каховбуду] з цього вдоволений вповні. Який же тепер приймуть варіант? Для чого так надовго «заморозило» Бочкіна копальське господарство? Комуś за це очевидно влетить. Тут адже справа мільярдів. І такої консервації пошуковців, робочих, машин. От конфлікт для драми*» (Довженко 2013, с. 535).

Можливо, через те «заморожування» робіт, розкопки на Кам'яній Могилі у 1953 р. не проводились. З наступного року роботи на пам'ятці велись не за рахунок будівельних організацій (як у 1951—1952 рр.), а за бюджетні кошти, що у свою чергу не могло не вплинути на рівень фінансування. У 1954 р. Інститут затвердив кошторис експедиції на 35 днів 12 тис. руб., хоча до цього говорилося про суму в 40 тис. руб. Додаткові кошти, які просив Інститут, Президія не надала.

З листа за 1954 р.: *«К огромному сожалению, у нас в Институте к вопросу о Каменной Моги-ле говорят не то с «холодком», а с настоящим «холодом», ничем и никак не оправданным. ...Я совершенно не уверен, что буду иметь возможность сделать что-нибудь на Каменной Моги-ле в этом году. Говорят, что нет денег, говорят, что деньги будут отпущены только на некоторые «большие» экспедиции, в числе которых наша Мелитопольско-Терпеньевская, кажется, не будет фигурировать вовсе. ...»* (Лист від 13.03.1954 р. до М.О. Алексеев⁴, Мелітополь).

У 1956 р. кошторис на сезон за розрахунками М.Я. Рудинського складав 13 400 руб. В останній рік (1957) досліджень (директором вже був призначений С.І. Бібіков) на роботу експедиції було надано 20 тис. руб. (Наказ № 79), що дозволило провести на пам'ятці такі необхідні кріпильні роботи.

Зазначимо, що враховуючи особливості пам'ятки та складність роботи на ній, Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція не була належно профінансована. Найбільше коштів було виділено у 1951 р., а починаючи з 1954 р. роботи на пам'ятці проводились за рахунок незначних бюджетних коштів.

Експедиційний склад

Мелітопольсько-Терпіннівська експедиція була створена Інститутом археології, співробітники якого протягом двох перших років склали її основу: М.Я. Рудинський (керівник), М.Л. Макаревич (зам. керівника), Н.П. Амбургер, В.М. Даниленко. Крім того специфіка роботи на пам'ятці вимагала залучення спеціалістів з різних галузей науки і мистецтва. У 1951 р. М.Я. Рудинський запросив в експедицію фахівців з Ленінграда: співробітника Ермітажу Ф.М. Морозова, художника М.Е. Іва-

нова і скульптора Л.В. Калініна. Також серед співробітників 1951—1952 рр. були художниця Я.А. Мацеевська та скульптор К.М. Білоскурський (працював і у 1957 р.) з Києва. Над виконанням плану пам'ятки працювали геодезист І.А. Злобін, проєкційний план накреслив М.Л. Макаревич та М.Е. Іванов. У 1951 р. було зроблено понад 600 фотографій, виконаних М.Л. Макаревичем, які фіксували зовнішній вигляд пам'ятки. Виявлення місцезнаходжень із зображеннями були здійснені значною мірою завдяки зусиллям Н.П. Амбургер.

З 1954 р. і у наступні роки на Кам'яній Могилі працювали співробітники музеїв В.Ф. Пешанов (Запоріжжя) і Н.Й. Волчкова (Мелітополь), які крім польової роботи допомагали М.Я. Рудинському і у питаннях охорони пам'ятки. У 1956 р. фотографічну документацію пам'ятки здійснював співробітник Інституту Б.Б. Копилов, також працювали студенти Київського гідромеліоративного інституту А.І. Мальований (топограф) і Й.В. Потурай (зарисовщик).

Для проведення кріпильних робіт 1957 р. було запрошено Л.П. Забеліна (гірський інженер); фотозйомку цього року проводив В.М. Гладилін (студент Київського державного університету), креслення виконував художник В.І. Пойда (Наказ № 79). У цьому році робота на Кам'яній Могилі йшла дуже організовано і злагоджено. Л.П. Забелін добре справлявся з організацією кріпильних робіт; В.М. Гладилін і В.І. Пойда злагоджено працювали в команді з фіксації зображень. К.М. Білоскурський робив естампи, Н.Й. Волчкова вела нагляд за роботою копачів.

Крім того, у дослідженнях допомагали місцеві жителі, з деякими з них М.Я. Рудинський вів дружню переписку.

Треба сказати, що у роботі М.Я. Рудинський був дуже прискіпливим, що видно з його польових щоденників. За словами його сестри Євгенії Яківни, гаслом брата завжди було: *«Что сделано наскоро — скоро и погибнет»* (Звернення М.Я. Рудинського..., арк. 2). А тому він намагався обирати найкращих креслярів, художників, муляжистів, фотографів для того, щоб фіксація пам'ятки була здійснена професійно. Проте, це не завжди вдавалося. Так, у 1954 р. Інститут, через відсутність фінансування, відмовив досліднику у можливості запросити фахівця з виготовлення гіпсових муляжів К.М. Білоскурського, який добре зарекомендував себе у попередні роки. З листа М.Я. Рудинського за 1957 р.: *«Своими сотрудниками, в*

⁴ Місцевий краєзнавець, знавець Мелітопольщини. Брав участь у дослідженнях, на прохання М.Я. Рудинського вів переписку і перемовини з різними установами та організаціями.

Рис. 7. М.Я. Рудинський зі своїм песиком на розкопках. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

особенности Белоскурским и молодыми художниками очень доволен» (Лист до А.М. Гофмана від 15.07.1957 р.).

Замальовки до експедиційного життя

Існує дуже мало свідчень, які б дозволили відтворити побут експедиції, а це було б надзвичайно цікаво. Спробуємо зробити це хоча б у вигляді окремих замальовок на основі листів, щоденників та фото (рис. 7).

Треба сказати, що експедиційні умови на Кам'яній Могилі було досить складними, особливо для М.Я. Рудинського, якому на той час було 64 роки та який мав проблеми зі здоров'ям. Спочатку центром експедиційного життя був намет, де зберігалось експедиційне майно; там же жили М.Я. Рудинський та М.Л. Макаревич (рис. 8). Не зважаючи на те, що добиратись до Кам'яної Могили з найближчого села було далеко, М.Я. Рудинський все ж таки оселився у місцевих жителів с. Ново-Пилипівка: *«Сьогодні я вирішив перебратись до Ващуків. Не можна так жити. Мені не вдається побути самому й півдня. А там матиму окрему кімнату і стіл, за яким зможу працювати. Втім, і в палатці броню собі місце, хоч хаос, який царював на половині М.Л. (Макаревич) ще збільшився з прибуттям до нас В.М. (Даниленка)»* (Щоденник № 1, арк. 36).

Також гостро стояло питання експедиційного транспорту: *«Добиратись на роботу з села було десь 4 км. Без машини не можна, про що я писав Єфименку. Хоча б на перший місяць [легкова машина], коли доведеться багато їздити»*. (Щоденник № 1, арк. 7). Постійної машини «випросити» у Інституту не вдалося.

М.Я. Рудинський планував провести фільмування дослідницьких робіт на Кам'яній Могилі. З цього приводу він надсилав запит до кіностудії. У перший тиждень експедиції

Рис. 8. Школярі с. Терпіння на екскурсії та намет М.Я. Рудинського (Ф30, № 97)

пам'ятку відвідала знімальна група Київської кіностудії художніх фільмів (асистент режисера І.Н. Левченко та режисер, оператор «Панфіловців» І.П. Шматук), яка провела невелику зйомку (рис. 9) за участі М.Я. Рудинського. Про долю зробленого тоді фільму згадує Є.Я. Рудинська. У одному зі своїх листів вона пише, що після смерті Михайла Яковича надала кінострічку московському телебаченню, звідки вона не повернулась (Звернення М.Я. Рудинського... Ф. 30, № 97, арк. 2).

У 1951 р. Кам'яну Могилу відвідали Олександр Довженко з дружиною Юлією Солнцевою. Запис у щоденнику М.Я. Рудинського від 29.08.51 р. *«До нас приїхав учора Олександр Петрович Довженко з дружиною Юлією Інполітовою... Вони їдуть до Каховки через Асканію Нову. Дуже приємна і культурна людина. Кам'яна Могила справила на нього дуже сильне враження, і він обіцяв приїхати ще раз»* (Щоденник, зошит № 2, арк. 9—10).

Гостювання відомого режисера на Кам'яній Могилі фіксують фото, щоправда вони невеликі.

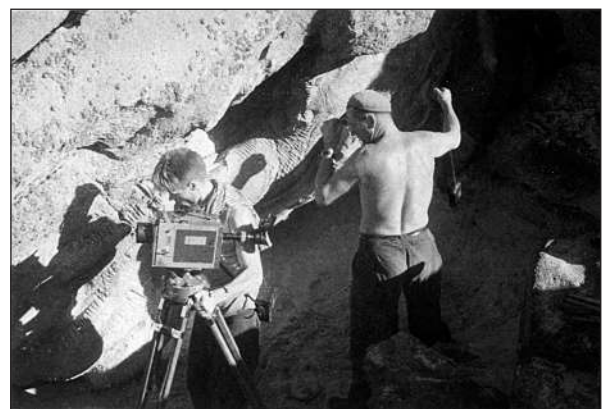

Рис. 9. Кінозйомка деталі каменю № 7. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

Рис. 10. Приїзд кінорежисера О. Довженка з дружиною. Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

ликого розміру та поганої якості (рис. 10; 11). Відомому режисеру та його дружині провели екскурсію (серед представників Інституту були П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, В.М. Даниленко та ін.). Протягом 1951—1956 рр. режисер регулярно приїздив на будівництво міста Нова Каховка і Каховської ГЕС. Тут він працював над своєю «Поемою про море», яку планував екранізувати, але не встиг.

У своєму щоденнику Олександр Довженко записав кілька рядків: *«Обязательно в картине [мається на увазі фільм «Поема про море»] должны быть археологи и раскопки. Вспомнить и расписать подробно эту уникальную Каменную Могилу и ночь разговоров, и как доисторический учитель ловил мне ночью раков таким доисторическим способом. Подробно описать. Сравнить, как мой дед-кудесник ловил рыбу. Археологи нужны как носители призмы времени»* (Довженко 2013, с. 466).

Додамо кілька слів про родину Вашуків із с. Ново-Пилипівка, у яких М.Я. Рудинський жив кілька польових сезонів, листувався, дружив. Такий відступ може додати яскравих фарб до портрету самого дослідника. Отже, Григорій Антонович Вашук працював охоронцем нагородах с. Терпіння поруч з Кам'яною Могилою. Судячи з листів, М.Я. Рудинський вважав його людиною, яка вболіває за «кам'яногомільські справи», тому він просив його відвідувати пам'ятку та повідомляти про всі новини у листах. Також у Вашуків під час роботи експедиції зберігалось експедиційне майно та отримані археологічні матеріали, проводилась попередня його обробка. З листів Михайла Яковича:

«Любі новофиліпівці! ... Як хазяйство і всі тваринки...? ...дуже багато всякої роботи, яка заважає сісти за написання статті і книжки про Кам'яну Могилу, яку мені дуже хочеться написати. ... які прогнози на хліб і на фрукти? Хотілося б хоч одного разу побачити на власні очі фруктове багатство вашого краю!» (Лист до Вашуків від 07.04.1953 р.).

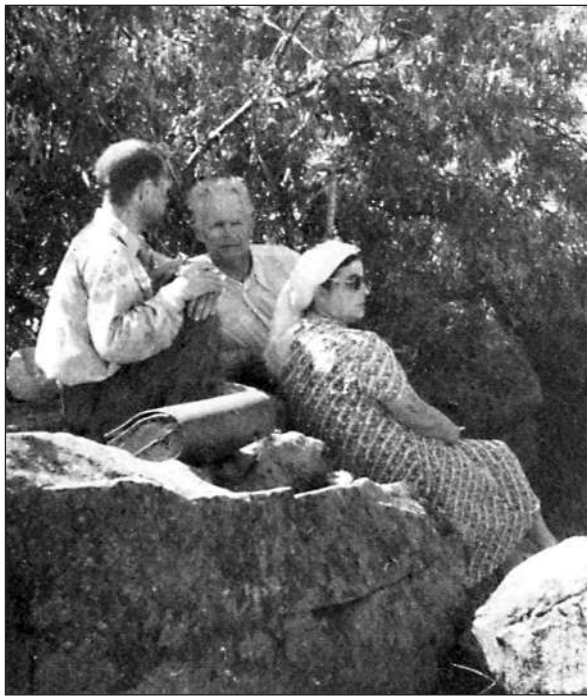

Рис. 11. В.М. Даниленко із О.П. Довженком та Ю. Солнцевою біля каменя «стоп». Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

«... Вчора був у ботаніків, які вивчають рослини в наших степах, говорив з ними про ті рослини, які ми могли з вами, Григорію Антоновичу, посадити навколо Кам'яної Могили. Нам можуть дати і насіння, і саджанці. Виявляється, що на наших степах водиться аж 6 видів різних шипшин, багато красивих квіток, як наприклад, дикий півон (т. зв. воронець), різні тюльпани, різні анемони, і т. д. Все це можна дістати в заповіднику Академії наук. Я послав запитання вашому Лісгоспу. Дістав відповідь, що для запроектованої нами колючої огорожі Лісгосп може видати нам потрібну кількість саджанців акації і гледичії» (Лист до Вашуків, с. Ново-Пилипівка від 20.11.1953 р.).

У 1957 р. штаб експедиції розміщувався вже в с. Терпіння. З листа М.Я. Рудинського: *«Трудности пребывания в Терпении (почта и телефон прекращают жизнь в 5 часов вечера!) обезоруживают. Мы живем в 6-ти км от места работы, приезжаем с работы с запаздыванием из-за машины, которую дает нам МТС, после 6 вечера, электрики вне центра нет, писать трудно...»* (Лист до А.М. Гофмана від 15.07.1957 р.).

Частиною експедиційного життя також ставали численні відвідувачі пам'ятки: місцеві жителі, школярі, студенти, учасники краєзнавчих гуртків і навіть мотопробігів (рис. 12; 13). Часто М.Я. Рудинський сам, іноді просив М.Л. Макаревича чи Н.П. Амбургера, проводив екскурсії. Також ці заходи були частиною пам'яткоохоронної

Рис. 12. Екскурсія школярів із с. Терпіння, 1951 р. (Ф30, № 97)

роботи, започаткованої ним. Як показало подальше життя, вони дали свої результати.

Створення заповідника та заходи охорони пам'ятки

У жовтні 1952 р. питання про знесення пагорба Кам'яна Могила було зняте з порядку денного, як зазначалось у виявленому нами архівному документі (Рудинський 1952а, арк. 1). Про причини цього рішення у документі не йшлося, найімовірніше, до цього підштовхнула значна вартість проекту.

М.Я. Рудинський з цього приводу писав: «Со всей откровенностью нужно признать, что мы допустили огромное упущение, огромную ошибку, не объявив Каменную Могилу и ее окружение территорией заповедной, что исключало бы возможность проектирования створа Молочанской плотины через холм Каменной Могилы, как была исключена возможность ее проведения через так назыв. Бердянское лесничество — замечательный памятник нашей культуры..., насаженный в 1847 году» (Рудинський 1952а, арк. 1).

Отже, Кам'яна Могила та її околиці, зважаючи на нові реалії, вимагали негайного включення до історико-культурного заповідника АН УРСР. У планах дослідника було створення тут унікального музею первісного мистецтва і первісної ідеології та лабораторії-майстерні, де б виготовлялись фотокопії, естампи і муляжі. Заповідник мав стати у майбутньому історико-археологічною базою Академії наук УРСР на приазовському півдні України (Рудинський 1952а, арк. 3).

У 1953 р. Інститут археології надіслав клопотання до Президії АН УРСР про оголошення території навколо Кам'яної Могили заповідною. Президія у свою чергу клопотала перед Урядом. У проєкті про заповідну територію «Кам'яна Могила» М.Я. Рудинський зокрема

Рис. 13. Прийом гостей із Грузії. Лекція і огляд гротів (учасники мотопробігу Грузія—новостройки України). Фото М.Л. Макаревича (Рудинський 1951/6)

зазначав, що земельна ділянка, яка повинна бути відведена під заповідник, не придатна для посівів, колгосп використовує її як пасовисько, а тому це не буде відчутною для нього втратою.

Тільки у 1954 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила рішення про відведення АН УРСР землі під заповідник «Кам'яна Могила». Відводилась ділянка розміром 15 га на землях колгоспу ім. Сталіна Мелітопольського р-ну Запорізької обл. у с. Терпіння. «Підприємствам, установам ..., переліченим у додатку, оплатити колгоспам і радгоспам вартість невикористаних витрат, вкладених у земельні ділянки, що відводяться, і витрати зв'язані з відведенням землі» (Розпорядження Ради Міністрів УРСР № 676-р).

Як зазначав дослідник, пам'ятка завжди притягала до себе відвідувачів різного віку і різного рівня культурності. Численні відвідувачі залишили на поверхні кам'яних плит на вершині Кам'яної Могили і на стелі найбільшого гроту свої «розписи», що в багатьох місцях поцували і знищили давні рисунки. З пам'ятки продовжували брати пісок і бити каміння, що негативно впливало на її стан. Особливо це стосувалося вибирання піску, що мало наслідком сповзання кам'яних плит по схилах горба і в подальшому могло спричинити руйнування гротів Кам'яної Могили.

Тому питання охорони заповідної території мало стати наступним для негайного вирішення. Академія наук підтримала створення заповідника, проте не поспішала виділяти кошти на його охорону. Найперше М.Я. Рудинський просив створити навколо заповідної території оgorожу, рів та взяти на роботу охоронця. Переписка з цього приводу тривала роки, тривали також і випадки псування пам'ятки. У 1953 р., коли роботи на Кам'яній Могілі не проводились, М.Я. Рудинський відвідав пам'ятку разом із ко-

легами із Мелітопольського музею (Ф.Ф. Кулик, Н.Й. Волчкова та М.А. Зосимович) та переконався, що її стан був незадовільним.

З повідомлення: «... ті підкопи, які були закриті нами після дослідження, знову були розкопані відвідувачами ..., які раз-у-раз їх показували» (Рудинський М.Я. Результати..., арк. 2).

«Під час огляду виявлено два глибокі котловани [для вибірки піску]... На західному боці горба ... колгосп утворив тирло для хворої скотини. Гній та солома засмітили просторинь між двома дуже цікавими плитами із зображеннями» (Рудинський М.Я. Результати..., арк. 2).

З листа М.Я. Рудинського до Голови Астраханського кормосовхозу Запорізької обл.: «Местные жители, хорошо знающие Каменную Могилу, многие из которых принимали участие в работах ... экспедиции, относятся к памятнику с надлежащим вниманием и не допускают его разрушения. Совершенно иначе в отношении памятника ведут себя жители более удаленных населенных пунктов, приезжающие сюда за песком. В нескольких местах у подножия холма такие заезжие добытчики песка выбрали большие котлованы, в которые сползают огромные плиты, что угрожает разрушению целого ряда местонахождений с рисунками. Одной из организаций «добывающей» песок с холма Каменная Могила оказался Астраханский кормосовхоз. Мы отослали одну из машин с разъяснением ..., но вскоре через день или два появилась другая машина» (Лист від 29.10.1953).

«... Мною получены сведения о том, что на Каменной Могиле — в связи с продолжением строительства Соцгородка — бьют камень и вывозят его в Соцгородок. Уведомляют, что разбит камень № 73 — один из шлифовальных камней эпохи бронзы» (Лист від 10.07.1953 р.). В іншому листі повідомлялось, що побито кілька каменів, один з них з полісуаром.

З листів М.Я. Рудинського: «Мої співробітники повідомили мене, що на Кам'яній Могилі хтось ... дозволив собі бити камінь і кудись його вивозити у Соцгородок. ... Ви уявляєте міру мого занепокоєння цим обурливим фактом ... не розуміючи величезного наукового значення Кам'яної Могили бити камяномогильський камінь на якісь потреби. Камінь Кам'яної Могили не годиться як будівельний матеріал. Кам'яна Могила перебуває під охороною. Прошу вас вжити всіх заходів, щоб оте неподобство ... більше не мало місця» (Лист до голови Терпінівської сільради від 10.08.1953 р.).

«... мы были уверены, что терпеньевский колхоз ... не будет в числе организаций, наносящих ущерб Каменной Могиле, и, наоборот, будет

помощником в деле охраны памятника. ... В субботу к К.М. подошла машина (самосвал) с тремя рабочими ... которые начали ломать камень ... против того камня, на котором нами сделана охранная надпись... Несмотря на указания, что этого делать нельзя, приехавшие сказали, что одну машину они уже набили ... Как указали колхозники, первой ходкой приезжал сам зам. председателя колхоза» (Лист до голови Терпінівської сільради від 30.11.1953 р.).

Зважаючи на труднощі проведення охоронних робіт Кам'яної Могилі М.Я. Рудинський робив спроби втілити хоч якісь заходи самостійно. Так, він листувався з колегами місцевих музеїв, знаходив однодумців серед місцевих жителів сс. Ново-Пилипівки та Терпіння, проводив просвітницьку діяльність, вкладав у цю справу свої гроші.

Серед просвітницьких заходів — екскурсії, статті у місцеві газети, лекції тощо. З листа: «Не могли бы вы раздобыть просимое количество этого номера [газети «Червоне Запоріжжя»] ... со статьей о Каменной Могиле. Мне хотелось оформить ... плакат-оповещение о памятнике и необходимости его охранять для нескольких местных сельсоветов и сельских библиотек» (Лист до В.Ф. Пешанова від 20.11.1953 р.).

Очень хорошо, что вы разместили в Запорожской Правде вашу заметку об охране археологических памятников. ... Совершенно необходимо говорить об этом нашей широкой публике. Я с тревогой думаю о начале весны на Каменной Могиле. Охраны нет, Академия денег на сторожа пока не дает. Я сказал, что сторожа буду оплачивать сам» (Лист від 13.03.1954 р. до М.О. Алексеев, Мелітополь).

«... Договорились с Николаенко [охоронець на Кам'яній Могилі], что ... буду оплачивать его... Он должен следить за порядком на К.М., не позволять производить выпас скота и разрушать созданные нами, пусть и очень еще примитивные, средства защиты холма К.М. от всяких повреждений пастухами, песковозами и каменьями. ...

Начальство новое (у нас директорствует С.Н. Бибилов...) в том же настроении, мол, запоевник — это роскошь, и не известно нужно ли его создавать. Я не умею убеждать. Поэтому сторож на К.М. — мой сторож» (Лист від 25.04.1955 р. до Н.Й. Волчкової, Мелітопольський музей).

«Все делается со страшными трудностями и бесконечными осложнениями. Хотя заявка от Института в Президиум Академии об охраннике на Каменной Могиле подана давно, наши «осложнители» умудряются мариновать вопрос» (Лист до Олександра Миколайовича від 12.03.1956 р.).

У 1954 р. М.Я. Рудинському нарешті вдалося провести роботи з облаштування колючої живої огорожі та рову навколо заповідної території. З цього приводу дослідник переписувався з А.Й. Дзедровичем, директором Мелітопольського Лісгоспу, який допомагав в облаштуванні живої огорожі; директором Мелітопольської МТС, який надав техніку та робітників для копання охоронного рову.

З листів: «... Я був у одного спеціаліста по лісовій справі, говорив з ним про такі рослини, які не їсть скотина, і він назвав мені т.зв. скумпію, яку не їдять ні кози (ці вороги дерева!), ні вівці, ні велика рогата худоба! От як би нам цієї скумпії достати! Я буду добиватися, щоб нам відпустили потрібну кількість саджанців» (Лист до І.А. Миколаєнка, охоронця, від 26.03.1954 р.).

«Мне кажется, что было бы всего лучше засадить нашу полосу скумпией ... она более всего подходит к обстановке К.М. в древности. Ведь скумпия — реликт растительности третичной эпохи» (Лист М.О. Алексеєву від 21.03.1956 р.).

До кінця 1954 р. (поки дозволяли погодні умови) планувалось вирити рів завглибшки 1,5 м з бруствером (виконавець Мелітопольська МТС) та насадити живу колючу огорожу шириною 7 м (виконавець Мелітопольський лісгосп). З обома організаціями домовлявся М.Я. Рудинський. І хоч Президія АН УРСР виділила на це необхідні кошти, роботи здійснити не вдалося. Виділені гроші залишились не використаними. Наступного року М.Я. Рудинський знову подавав клопотання до дирекції ІА, але цього разу там не поспішали просувати справу у Президії АН до отримання згоди від організацій-виконавців.

У 1955 р. М.Я. Рудинський отримав відрядження на Кам'яну Могилу. З тексту його повідомлення про це, поданого до Інституту археології: «І разом з тим, не зважаючи на всі клопотання, справу з охороною Кам'яної Могили ми не можемо розв'язати протягом трьох років.

В моїх доповідних записках і звідмленнях про заходи до охорони Кам'яної Могили в 1953 і 1954 рр. я не одного вже разу повідомляв про загрозу цілісності пагорба Кам'яна Могила в цілому і окремих знаходжень з наскальними рисунками на його схилах та на прилеглій до них території. Я не міг добитися допомоги у справі ефективної охорони пам'ятки. Тим часом я відзначив цілий ряд руйнацій та пошкоджень (нові «розписи» відвідувачів на плитах вершини КМ, знищення плити № 28, пошкодження плити № 20, осідання стелі в т. зв. гроті «мамонт» у зв'язку з вибіркою піску і т.д.). Те, чого я міг досягти в роботах 1953 і 1954 рр., був неглибокий охоронний рів навколо горба Кам'яна

Могила протяжністю коло 400 м, що перепиняв в'їзд машин і підвод ... і певною мірою захищав від переганання скоту та тирлування.

... Отже, пересвідчившись, що всі мої клопотання про охорону заповідної території і, особливо, горба КМ, не мали конкретних наслідків, в 1955 р. я взяв на себе оплату сторожа до мого приїзду у вересні. ...треба сказати це дало позитивні результати: помітних пошкоджень каміння не виявлено, територія навколо пам'ятки не витоптана скотом (Повідомлення, № 91/2, арк. 6).

У цьому році було таки здійснено обкопування охоронної території за допомогою рову та бруствера, а також підготовка ґрунту для висадки колючих насаджень на весну наступного року. Після висадки рослин їх треба було охороняти та підтримувати (полоти, досаджувати) протягом трьох років. М.Я. Рудинський домовився про допомогу з колгоспом в с. Терпіння.

«Робота екскаватора на глибині 1,5 м, а місцями і трохи більше, і оранка смуги землі вздовж меж заповідної території загальною протяжністю понад кілометр, могли зачепити якісь культурні залишки археологічного характеру, це не могло не хвилювати. Тим більше, що я не міг отримати потрібної допомоги від наших музеїв: Мелітопольський не мав можливості послати когось із своїх співробітників, Запорізький музей міг відрядити свого співробітника В.Ф. Пешанова всього на три дні. Вважаю за справжню удачу, що наша техніка не виявила якогось скупчення культурних решток, що спричинилося до зупинки техніки і потребувало розкопок» (Повідомлення, № 91/2, арк. 9).

У 1956 р., оглядаючи ззовні «грот мамонта», було зафіксовано у північно-західній частині перекриття тріщину. Вона викликала побоювання за цілісність пам'ятки. Причини цього М.Я. Рудинський називає такі: неодноразове розчищення гроту камери протягом останніх років, зондажі, і особливо виїмка піску біля підніжжя пагорба. Виявлення тріщини стало сигналом, що збереження гроту у його теперішньому вигляді має бути першочерговим завданням на наступні роки.

Також у цьому році експедиція проводила роботи в першому північному гроті. М.Я. Рудинський писав з цього приводу таке: «Якихось виразних слідів перебування давніх відвідувачів гроту епохи бронзи-раннього заліза не знати. ... не виявлено ... слідів «християнізації» пам'ятки. ... Але в недавній час вся стеля, а почасти і карнизи, буквально заспіль зарисовані написами молодих відвідувачів Кам'яної Могили, що залишили на них свої «візитні картки» із зазначенням імен і прізвищ» (Рудинський 1956а, арк. 11). Ві-

домо, що перші спроби кінця 1930-х рр. зрозуміти картину, накреслених на стелі гроту зображень, не дала результатів. Таку ж спробу зробив і М.Я. Рудинський, але ця частина пам'ятки була фактично втрачена через нерозважливі «хлоп'ячі вправи в каліграфії». Дослідник зафіксував у гіпсових естампах лише ті фрагменти давніх зображень, які більш-менш збереглися.

Про заходи з охорони заповідної території у 1958 р. дізнаємось з подання А.М. Гофману (заступнику директора ІА по адмінгоспчастині). Зокрема, в ньому говорилося, що в охороні заповідної території існує кілька проблем: відсутні підтримка охоронного рову навколо пам'ятки та догляд за посадкою. М.Я. Рудинський просив виділити на ці роботи певні кошти. Крім того, просив надати кошти на поновлення охоронних таблиць та таблиць, що позначають найбільш визначні об'єкти. Виконання цих заходів, на його думку, сприятиме «і охороні пам'ятки, і організованому показові її» (Подання А.М. Гофману від 17.06.1958 р.).

М.Я. Рудинський започаткував охоронні заходи на Кам'яній Могилі, продовжували його роботу Є.Я. Рудинська, В.М. Гладилін, В.М. Даниленко, Б.Д. Михайлов.

Висновки М.Я. Рудинського стосовно пам'ятки

Результатом досліджень на Кам'яній Могилі стала монографія М.Я. Рудинського (1961), яка була опублікована вже після смерті дослідника зусиллями його сестри Є.Я. Рудинської (1967) та учня В.М. Гладиліна. До цього результати досліджень публікувались у кількох статтях (1952; 1953; 1955; 1957). Загалом висновки М.Я. Рудинського стосувались процесу формування пагорба Кам'яної Могили, хронології та інтерпретації петрогліфів, найближчих аналогій пам'ятки.

Дослідник вважав абсолютно очевидним, що в процесі утворення пагорба найбільше розвивались північні його схили, тому саме у цій частині зосереджено найбільше гротів і печер. Для встановлення етапів руйнування вершини та навісів пагорба даних було недостатньо. Обвал каміння міг відбутися одномоментно, у результаті осідання кам'яного масиву, чи якогось сильного руху пагорба. Імовірно, це відбулося порівняно недавно, коли Кам'яна Могила перестала бути культовим місцем.

М.Я. Рудинський помітив, що давні художники під час створення зображень та компози-

цій використовували природні нерівності каміння. На основі цього дослідник зробив припущення, що рисунки того чи іншого гроту чи навісу могли бути створені групою посвячених осіб (чи однієї особи — «чаклуна»), які являли собою окремий колектив та мали на горі своє святилище.

Оскільки на Кам'яній Могилі дослідник не виявив перекривання давніших зображень пізнішими, то зробив висновок про хронологічну одношаровість виявлених на пам'ятці петрогліфів. Не всі дослідники Кам'яної Могили поділяють цю точку зору. Натомість О.М. Бадер і В.М. Даниленко здійснили хронологічний поділ петрогліфів, взявши за основу різницю у висотах.

М.Я. Рудинський утримувався від датування тих, чи інших зображень на основі техніки їх виконання. Він вважав, що наявні факти свідчать про те, що значна частина зображень Кам'яної Могили належить населенню стоянки Червона Гора, розміщеного за 10 м від Кам'яної Могили. Не доречно, на його думку, датувати т. зв. грот «мамонта» добою палеоліту. Вирішення цього питання залежить від розкопок на вершині Кам'яної Могили, де вціліли два гроти. Більшість зображень, на думку М.Я. Рудинського, у кількісному співвідношенні належить населенню доби бронзи. Вони об'єднані тематикою скотарсько-землеробського устрою, пов'язаного із культом сонця. В.М. Гладилін (1964) вважав, що нижньою датою для зображень Кам'яної Могили може бути доба мезоліту, що на сьогодні являється загальноприйнятою точкою зору.

М.Я. Рудинський писав, що найближчі паралелі Кам'яній Могилі слід шукати у південному — південно-східному напрямку, «куди веде нас спільність шляху історико-культурного розвитку давнього населення Приазов'я, Криму, Кавказу та закаспійських степових просторів». Деякі аналогії знаходив у наскальних зображеннях Скандинавії доби бронзи, в Бретані (мегалітичні споруди). У подальшому цей напрямок отримав розвиток у дослідженнях В.М. Даниленка (1986), В.В. Отрошенка (2012) та ін.

Висновки М.Я. Рудинського щодо утворення пагорба Кам'яної Могили, виділення деяких етапів цього процесу, інтерпретація окремих знахідок та його висновки щодо характеру нанесення зображень, вже зайняли своє місце в археології. З часом підтвердилась і думка дослідника щодо відсутності на пам'ятці палеоліту. На думку д.і.н. В.В. Отрошенка: «Найкраща книжка, присвячена Кам'яній Могилі, була написана М.Я. Рудинським», і щось додати до цих слів досить важко.

М.Я. Рудинський помер у червні 1958 р., йому було 71. Сім останніх років свого життя дослідник присвятив Кам'яній Могилі. Він помер раптово (очевидно, далась в знаки напружена праця останніх років) перед самим від'їздом в останню за його планом експедицію на Кам'яну Могили. Хотів уточнити свої висновки перед здачею до друку монографії та підготовленого корпусу кам'яномогильських петрогліфів.

Висновки

На основі значного архівного матеріалу нами було здійснено огляд діяльності Мелітопольсько-Терпіннівської експедиції на Кам'яній Могилі у 1950-х рр. та розглянуто один із напрямків діяльності її керівника д. і. н. М.Я. Рудинського. Обидва аспекти стосуються історії вивчення Кам'яної Могили, що важливо, адже досі не існує спеціального дослідження, присвяченого цій тематиці.

Створення Мелітопольсько-Терпіннівської експедиції було зумовлене будівництвом Молочанського водосховища, води якого мали б знищити унікальну пам'ятку. Тому роботи, які проводила експедиція, були екстремними та рятувальними. Основні зусилля цих досліджень були спрямовані на відкриття плит із зображеннями та їх фіксацію. За п'ять польових сезонів було відкрито і описано значну кількість зображень на кам'яних плитах, серед яких вже відомі та нові (всього понад 50). Для здійснення цього завдання було виконано складну кріпильну роботу із залученням фахівців і «важкої» техніки. Про важливість фіксації цілісних зображень, а не їх частин, висловлювався М.Я. Рудинський, який вважав, що тільки так можна здійснити в майбутньому більш-менш точну інтерпретацію петрогліфів Кам'яної Могили. Також співробітники експедиції здійснили перший топографічний план пам'ятки. Зафіксували її вигляд у понад 600 фотографіях. Загалом же, дослідні роботи, проведені Мелітопольсько-Терпіннівською експедицією на Кам'яній Могилі у 1950-х рр., можна вважати першими масштабними та ґрунтовними дослідженнями пам'ятки.

Оскільки будівництво водосховища було «заморожене», Кам'яна Могила вціліла і досі залишається об'єктом наукових досліджень. Те, що пам'ятка збереглась у тому вигляді, який застав М.Я. Рудинський у 1950-х рр., стало можливим завдяки активній охоронній діяльності дослідника. Саме М.Я. Рудинський став ініці-

атором створення на Кам'яній Могилі заповідника Академії наук, дуже важко просував це питання, долаючи численні бюрократичні перепони. Крім того він займався популяризацією пам'ятки: писав статті, читав лекції, проводив екскурсії, щоб долучити місцеве населення до культурної та історичної спадщини їхнього краю. Його зусилля не були марними, а його захоплення пам'яткою передавалось іншим. З листа школярів Терпіннівської с/ш до Є.Я. Рудинської: «Наш кружок совсем недавно ходил в поход на Каменную Могили. Целью нашего похода было провести воскресник: очистить территорию от мусора и возобновить надписи на гротах и пещерах. ... надписи и обозначения на плитах, сделанные Михаилом Яковлевичем, уже почти совсем стерлись, а названий гротов нет совсем. Можно ли нам обновить эти надписи? Если да, мы во время весенних каникул обязательно это сделаем» (Листи Є.Я. Рудинській, арк. 3).

Гладилин В.М. До питання про вік наскальних рисунків Кам'яної Могили // Археологія. — К., 1964. — Т. XVI. — С. 82—88.

Даниленко В.М. Кам'яна Могила. — К.: Наукова думка, 1986.
Довженко А.П. Дневниковые записи. 1939—1956. — Харьков: Фолио, 2013.

Михайлов Б.Д. До історії вивчення Кам'яної Могили // Древности степного Причерноморья и Крыма. Сб. науч. трудов. — Запорожье, 1992. — III. — С. 24—32.

Михайлов Б.Д. Петрогліфи Кам'яної Могили: Семантика. Хронологія. Інтерпретація. — Запоріжжя: Дике поле, 1999.

Отрощенко В.В. Роль мотивов изображений Гямыгая в определении древней истории Нахчывана // Naхcivan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. — Naхcivan, 2012. — С. 85—94.

Рудинский М.Я. Каменная Могила // Краткие сообщения Института археологии АН Украины. — К., 1952. — Вып. 1. — С. 21—31.

Рудинский М.Я. Каменная Могила // Краткие сообщения Института археологии АН Украины. — К., 1953. — Вып. 2. — С. 69—71.

Рудинский М.Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могили // Краткие сообщения Института археологии АН Украины. — К., 1956. — Вып. 5. — С. 64—70.

Рудинский М.Я. Петроглифический комплекс Каменной Могили // Краткие сообщения Института археологии АН Украины. — 1957. — Вып. 7. — С. 20—31.

Рудинський М.Я. Кам'яна Могила. — К.: АН УРСР, 1961.

Рудинська Є.Я. Кам'яна Могила. — К.: Мистецтво, 1967.

Архівні матеріали

Ефименко П.П. Комплекс археологических памятников в районе Каменной Могили // НА ІА НАНУ. — 1951. — Ф62, опис 1. — № 153. — арк. 17—21.

Звернення від 22.07.1952 р. М.Я. Рудинського до П.П. Єфименка // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 73/8. — арк. 1—2.

Звернення М.Я. Рудинського до школярів та ін. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 97.

- Кам'яна Могила. Видатна пам'ятка приазовського півдня УРСР // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 95.
- Лист до Ващуків, с. Ново-Філіпівка* від 27.05.1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист від 10.07.1953 р.* // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до голови Терпінівської сільради* від 10.08.1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до В.Ф. Пешанова* від 20.11.1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до Ващуків, с. Ново-Філіпівка* від 20.11.1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до голови Терпінівської сільради* від 30.11.1953 р. // НА ІА НАНУ. Листування в справі охорони Кам'яної Могили, жовтень—грудень 1953 р. — Ф30. — № 95.
- Лист від 09.02.1954 р.* до Федора Михайловича // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист від 13.03.1954 р.* до М.О. Алексеева, Мелітополь // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до І.А. Миколаєнка, охоронця,* від 26.03.1954 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист в Одесу від 09.11.1954 р.* // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист зам. голові ВК Мелітопольської ради депутатів трудящих* від 17.03.1955 р. // НА ІА НАНУ. Листування в справі охорони Кам'яної Могили, жовтень—грудень 1953 р. — Ф30. — № 95. — арк. 20.
- Лист від 25.04.1955 р.* до Н.Й. Волчкової, Мелітопольський музей // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до Олександра Миколайовича* від 12.03.1956 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр.
- Лист до Антона Йосиповича* від 10.07.1957 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр. — № 77/1.
- Лист до А.М. Гофмана* від 15.07.1957 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр. — № 77/1.
- Лист до начальника товарної станції Мелітополь* від 02.08.1957 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — Листування у справах Кам'яної Могили 1953—1957 рр. — № 77/1.
- Листи Є.Я. Рудинській* від школярів // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 97.
- Наказ № 79 ІА АН УРСР* від 21.06.1957 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 77/2.
- Повідомлення Рудинського М.Я.* про наслідки відрядження до Запоріжжя і Мелітополя в справі охоронних заходів на заповідній території «Кам'яна Могила» між 24.09 та 30.10.1955 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 91/2.
- Подання А.М. Гофману* від 17.06.1958 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 77/1.
- Подання Рудинського М.Я.* до директора ІА АН УРСР С.І. Бібікова від 11.01.1956 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 76/2. — арк. 10.
- Протокол № 9.* Протоколи засіданий Ученого Совету за 1952 г. // НА ІА НАНУ. — Адмін. — № 1952/35. — книга № 3.
- Розпорядження Ради Міністрів УРСР №676-р* від 07.07.1954 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 75/2. — арк. 32.
- Рудинський М.Я.* Отчет Мелітопольско-Терпеньеvской экспедиции за 1951 г. // НА ІА НАНУ. — Фонд експедицій. — 1951/6.
- Рудинський М.Я.* До питання про заповідник // НА ІА НАНУ. — 1952а. — Ф30. — № 76/2. — арк. 1—3.
- Рудинський М.Я.* До утворення заповідника Кам'яна Могила (датований 07.07.1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 91.
- Рудинський М.Я.* Результати відрядження в питаннях охорони Кам'яної Могили між 13 і 28 жовтнем 1953 р. // НА ІА НАНУ. — Ф30. — № 91/1.
- Рудинський М.Я.* Щодо роботи Мелітопольсько-Терпінівської експедиції // НА ІА НАНУ. — 1956. — Ф30. — № 76/2. — арк. 12—16.
- Рудинський М.* Мелітопольсько-Терпінівська експедиція ІА АН УРСР. Попередній звіт про роботи, здійснені на Кам'яній Могилі в липні—серпні 1956 р. // НА ІА НАНУ. — 1957а. — Ф30. — № 76. — арк. 32.
- Щоденник Мелітопольсько-Терпінівської експедиції.* М.Я. Рудинський // НА ІА НАНУ. — 1951/6. — зошит № 1, № 2.

Надійшла 19.09.2017

И.Г. Тарасенко

Младший научный сотрудник редакционно-издательского отдела
Института археологии НАН Украины, iryna_tarasenko@ukr.net

К ИСТОРИИ СПАСАТЕЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА КАМЕННОЙ МОГИЛЕ В 1950-х гг.

Каменной Могиле посвящен значительный научный материал. Основными ее исследователями считают О.Н. Бадера, В.Н. Даниленко, М.Я. Рудинского, В.М. Гладилін, Б.Д. Михайлова. История изучения Каменной Могилы начинается с конца XIX в. и продолжается сегодня, однако до сих пор не существует специального исследования на эту тему.

Данная статья посвящена спасательным археологическим исследованиям на Каменной Могиле в 1950-х гг., обусловленным строительством Молочанского водохранилища. Работы осуществлялись Мелітопольско-Терпеньеvской экспедицией ИА АН УССР под руководством д. и. н. М.Я. Рудинского.

Основное усилие этих исследований было направлено на открытие плит с рисунками и их фиксацию. За пять полевых сезонов было открыто и описано значительное количество изображений на каменных плитах, как известных ранее, так и новых (более 50). Для осуществления этой задачи было проделано сложную крепежную ра-

боту, с подключением специалистов и «тяжелой» техники. О важности открытия всего изображения целиком высказывался М.Я. Рудинский, который считал, что только так можно осуществить в будущем более-менее точную интерпретацию рисунка. Также сотрудники экспедиции осуществили первый топографический план памятника. Зафиксировали его вид в более чем 600 фотографиях.

Поскольку строительство водохранилища было «заморожено», Каменную Могилу не уничтожили. У М.Я. Рудинского появилась возможность активно заниматься вопросом охраны памятника. Именно он стал инициатором создания на Каменной Могиле заповедника Академии наук. Кроме того, он писал статьи, читал лекции, проводил экскурсии, чтобы приобщить население к культурному и историческому наследию их края.

По сравнению с предыдущими годами, работы Мелитопольско-Терпеньевской экспедицией в 1950-х гг. можно считать первыми масштабными и основательными исследованиями памятника.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Каменная Могила, М.Я. Рудинский, А.П. Довженко, исследования на новостройках, 1950-е гг., Мелитопольско-Терпеньевская экспедиция ИА АН УССР, архивные материалы.

Iryna H. Tarasenko

Research associate of the Editing and Publishing Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, iryna_tarasenko@ukr.net

HISTORY OF RESCUE STUDIES AT KAMIANA MOHYLA IN 1950s

A great number of research works is devoted to Kamiana Mohyla. Its main researchers are O.M. Bader, V.M. Danylenko, M.Ya. Rudynskyi, V.M. Hladylin, and B.D. Mykhailov. The history of the study of Kamiana Mohyla begins at the end of the 19th century and lasts until today, though, there is no special study on this topic so far.

This article is devoted to the rescue archaeological research at Kamiana Mohyla in the 1950s due to the construction of the Molochansk reservoir. The works were carried out by the Melitopol-Terpinnia Expedition of the Institute of Archaeology, the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR headed by DSc. M.Ya. Rudynskyi.

The main effort of these studies was aimed at the discovery of plates with patterns and at their recording. During five field seasons, a significant number of images on stone slabs, both known before, and new (over 50) were discovered and described. To accomplish this task, a complicated mounting work was done, with enlisting the services of the specialists and «heavy» equipment. The importance of revealing the whole image was suggested by M.Ya. Rudynskyi, who believed that this was the only way to make more or less accurate interpretation of the picture in the future. The expedition researchers also carried out the first topographical plan of the monument. They recorded its appearance in more than 600 photographs.

Since the construction of the reservoir was frozen, Kamiana Mohyla was not destroyed. M.Ya. Rudynskyi was actively involved in the issue of monument's protection. It was he who initiated the creation of the Preserve of the Academy of Sciences at Kamiana Mohyla. In addition, he wrote articles, gave lectures and excursions to introduce the population to the cultural and historical heritage of their land.

Compared with previous years, the work of the Melitopol-Terpinnia Expedition in the 1950s can be considered the first large-scale and thorough research of the monument.

К е y w o r d s: Kamiana Mohyla, M.Ya. Rudynskyi, O.P. Dovzhenko, research at new buildings, the 1950s, the Melitopol-Terpinnia Expedition of the Institute of Archaeology, the Academy of Sciences of the USSR, archival materials.

References

- Danylenko V.M. Kamiana Mohyla. Kyiv: Naukova dumka, 1986.
- Dovzhenko A.P. Dnevnikovyye zapisi. 1939-1956. Kharkiv: Folio, 2013.
- Hladylin V.M. Do pytannia pro vik naskelnykh rysunkiv Kamianoi Mohyly. *Arkheolohiia*. Kyiv, 1964, vol. XVI, pp. 82-88.
- Mykhailov B.D. Do istorii vyvchennia Kamianoi Mohyly. In: *Drevnosti stepnoho Prichernomoria i Kryma*. Zaporizhzhia, 1992, vol. III, pp. 24-32.
- Mykhailov B.D. Petrohlify Kamianoi Mohyly: Semantyka. Khronolohiia. Interpretatsiia. Zaporizhzhia: Dyke pole, 1999.
- Otroshchenko V.V. Rol motivov izobrazhenii Giamigaia v opredelenii drevnei istorii Nakhchyvana. In: *Naxcivan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi*. Naxcivan, 2012, pp. 85-94.
- Rudynskyi M.Ya. Kamennaia Mogila. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN Ukrainy*. Kyiv, 1952, iss. 1, pp. 21-31.
- Rudynskyi M.Ya. Kamennaia Mogila. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN Ukrainy*. Kyiv, 1953, iss. 2, pp. 69-71.
- Rudynskyi M.Ya. K voprosu o naskalnykh izobrazheniiakh Kamennoi Mogily. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN Ukrainy*. Kyiv, 1956, iss. 5, pp. 64-70.
- Rudynskyi M.Ya. Petroglificheskii kompleks Kamennoi Mogily. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN Ukrainy*. Kyiv, 1957, iss. 7, pp. 20-31.
- Rudynskyi M.Ya. Kamiana Mohyla. Kyiv: AN URSR, 1961.
- Rudynska Ye.Ya. Kamiana Mohyla. Kyiv: Mystetstvo, 1967.

О.В. Симоненко *

ДО ЮВІЛЕЮ АНАТОЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ХАЗАНОВА

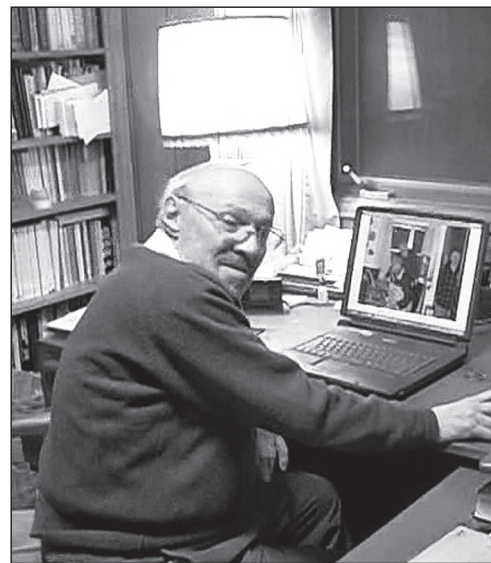

2017 р. виповнюється 80 років відомому вченому, одному з провідних номадознавців світу, антропологу, етнологу і археологу, доктору історичних наук, професору Анатолію Михайловичу Хазанову.

Анатолій Михайлович по праву вважається одним з найкращих фахівців з історії, економіки і соціального устрою кочовиків. Він є почесним професором антропології в Університеті Вісконсін-Медісон (США), членом Британської королівської академії, членом-кореспондентом Міжнародного інституту ЮНЕСКО з вивчення кочових цивілізацій, почесним членом Центрального Євразійського товариства.

А.М. Хазанов — автор, співавтор і редактор 19 книг і більш ніж 250 статей та інших наукових публікацій. Серед його останніх монографій — «Кочовики і навколишній світ» (Nomads and the Outside World), що витримала чотири видання англійською та російською мовами, та «After the USSR. Ethnicity, Nationalism, and Politics in the Commonwealth of Independent States» (University of Wisconsin Press, 1995). Тепер його наукові інтереси включають кочове скотарство, питання етно-національного самоусвідомлення, проблеми посткомуністичних суспільств.

Шкода, але у доступній нам науковій літературі не знайти якісного життєпису А.М. Хазанова. Свого часу його ім'я було під негласною заборонаю, а нині він вважається іноземним вченим, і через це, ймовірно, дуже коротку і не в усьому точну творчу біографію А.М. Хазано-

ва російською мовою я знайшов лише на одному ізраїльському ресурсі (<http://www.eleven.co.il/article/14399>). Проте, час плине, і молоді археологи, антропологи та етологи ризикують втратити ті відомості про своїх учителів і їхніх вчителів, які поки що пам'ятає старше покоління. Особливо це стосується вчених з пострадянських країн, археологія яких свого часу була в сфері інтересів А.М. Хазанова. На щастя, заповнити ці пробіли допоміг сам ювіляр, що дав 2010 р. розлоге інтерв'ю Йошико Геррера в університеті Вісконсін-Медісон, на своїй кафедрі¹.

* СИМОНЕНКО Олександр Володимирович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, професор Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського.

¹ Перша публікація: Interview with Anatoly Mikhailovich Khazanov. Exploring the Edge of Empire. Soviet Era Anthropology in the Caucasus and Central Asia (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia, 25, 2011), 127—147. Анатолій Михайлович розповідав мені, що він довго не погоджувався на це інтерв'ю, поки Йошико Геррера одного дня не спіймала його на кафедрі, і, замкнувши двері на ключ, не заявила, що не відчинить їх, поки професор не відповість на всі питання. Так з'явилося це цікаве інтерв'ю, де ми знайдемо багато невідомих раніше подробиць роботи і життя ювіляра.

А.М. Хазанов — один з учнів відомого радянського археолога Б.М. Гракова, про якого він завжди згадує з великою теплотою. Відомий зараз більше як етнолог і антрополог-номадознавець², А.М. Хазанов починав свою наукову кар'єру як археолог. Ще в студентські роки він провів кілька польових сезонів в експедиціях Інституту археології, а після закінчення МДУ за рекомендацією Б.Н. Гракова його прийняли до Інституту етнографії АН СРСР, де Анатолій Михайлович працював аж до своєї еміграції у 1985 р., в секторі історії первісного суспільства, очолюваному А.І. Першицем. У цей час були написані і опубліковані археологічні монографії А.М. Хазанова³, що відразу висунули його у число провідних фахівців з археології та історії давніх кочовиків.

Після еміграції, з 1985 по 1990 рр. А.М. Хазанов обіймав посаду професора соціальної антропології в Єврейському університеті в Єрусалимі, а, переїхавши до США, став професором факультету антропології університету Вісконсін-Медісон — того самого, де починав свій «американський» шлях М.І. Ростовцев. Зізнаюся: мені було дуже приємно 2008 р. на люб'язне запрошення Анатолія Михайловича виступити з лекцією в цьому університеті, пов'язаному з двома видатними археологами — Ростовцевим і Хазановим.

Археологам-зброєзнавцям і історикам військової справи А.М. Хазанов близький, перш за все, як дослідник озброєння і військової справи сарматських племен Євразії. Цій проблемі були присвячені його кандидатська дис-

ертація, кілька статей і перша монографія «Очерки военного дела сарматов».

Я вже мав задоволення коментувати 2-е видання цієї праці з точки зору змін, що відбулися у вивченні сарматської мілітарії з часів виходу першого видання книги. Не буду повторюватися, скажу лише, що «Очерки» не втратили актуальності і сьогодні, хоча багаторазове збільшення джерела трохи «зістаріло» частину висновків книги. Сам А.М. Хазанов в особистій бесіді здивувався довгому життю своєї першої монографії, з самокритичністю істинного вченого вважаючи її вже історіографічним фактом. Однак це не так, «рукописи не горять», а справжні книги не стають історією.

А.М. Хазанов, як і раніше, тримає у фокусі своєї уваги питання військової справи кочовиків. В останні роки в різних видання вийшли його статті, присвячені цій темі, хоча, за його власним визнанням, зараз його цікавлять більш загальні проблеми: роль кочовиків в світовій історії і сучасне становище традиційних скотарів. Не забуває Анатолій Михайлович і про свою батьківщину — одним з напрямків його наукових інтересів стали культурні і політичні проблеми пострадянських суспільств, зокрема, Росії.

Роки беруть своє, і Анатолій Михайлович нині — на заслуженому відпочинку. Однак він не пориває зв'язків з університетом, читає лекції, їздить на конференції. Останнім часом він підтримує тісні контакти з вченими Казахстану, куди його часто запрошують, як провідного фахівця з історії та етнології кочовиків. Його книги і статті завжди на вимозі у фахівців й надруковані російською, англійською, українською, корейською, китайською мовами.

Професор Хазанов продовжує працювати. Він, як завжди, розумний, дотепний і іронічний, стежить за світом науки, культури і політики. Побажаємо йому міцного здоров'я, творчих успіхів і нових книг!

² В англо-саксонській системі наукових координат визначення «cultural anthropology» та «anthropologist» за змістом ближче українським термінам «етнографія» та «етнограф», ніж власне «антропологія».

³ Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. — М., 1971; Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. — М., 1975.

С.А. Скорий, Д.С. Гречко, Д.В. Каравайко *

МІЖНАРОДНА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ ХХ ст. ПРОФЕСОР ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ ТЕРЕНОЖКІН»

Рис. 1. Учасники Міжнародної археологічної конференції

У 2017 р. виповнюється 110 років від народження видатного вченого, доктора історичних наук, професора, засновника київської школи археології раннього залізного віку Олексія Івановича Тереножкіна. Цій важливій події були присвячені Міжнародна археологічна конференція (м. Чигирин, 21—24 травня 2017 р.) і видання чергової збірки наукових праць «Старожитності раннього залізного віку» в серії «Археологія і давня історія України», що містить публікацію більшості доповідей, які були заявлені на конференцію.

Наукові інтереси професора О.І. Тереножкіна були доволі широкі, різноманітні та охоплювали великий хронологічний діапазон — від доби бронзи до слов'янських часів. Не менш

значний і географічний обрій його дослідницьких пошуків: Росія, Середня Азія, Україна. При цьому, не буде перебільшенням сказати, що його археологічні розробки у вивченні стародавньої історії Середньої Азії (зокрема пам'яток Хорезму та Самарканду), передскіфських та скіфських старожитностей Східної Європи і зараз є актуальними орієнтирами для багатьох науковців. Безумовно, концепції проф. О.І. Тереножкіна щодо передскіфського та скіфського часів мали певний вплив і на колег, які займаються дослідженням історії населення доби раннього заліза в Середній Європі.

У конференції взяли участь близько 40 фахівців з семи країн: України, Росії, Білорусі, Молдови, Казахстану, Німеччини та Польщі.

Найбільша делегація — кияни, співробітники Інституту археології НАН України, перш за все — науковці відділу археології раннього залізного віку, де протягом значного періоду працював Олексій Іванович, до того ж, довгий час — керував цим підрозділом (понад 30 років). Київські вчені, фахівці в галузі археології раннього залізного віку, представляли також Музей історичних коштовностей України, Національний університет культури і мистецтв, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут філософії НАН України. Серед інших учасників — археологи з Харкова (Харківський

* СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, iddanfirs@ukr.net

ГРЕЧКО Денис Сергійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, ukrspadshina@ukr.net

КАРАВАЙКО Дмитро Володимирович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, dmytro.karavaiko@gmail.com

© С.А. СКОРИЙ, Д.С. ГРЕЧКО,
Д.В. КАРАВАЙКО, 2017

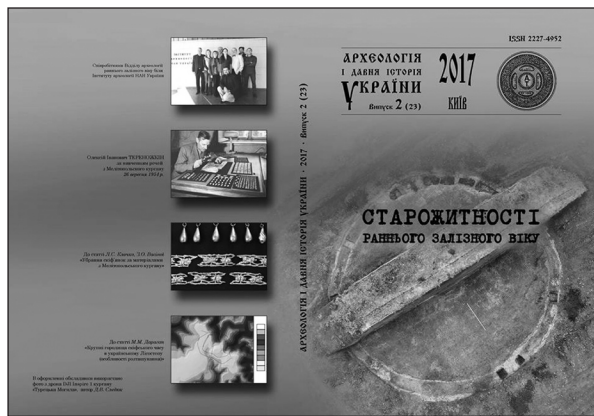

Рис. 2. Збірка, що присвячена О.І. Тереножкіну

національний університет ім. В.Н. Каразіна). Делегація з інших країн також була численною. Відвідали славетну Чигиринщину та прийняли участь в роботі конференції іноземні колеги: Я. Хохоровські (Польща), А.З. Бейсенов (Казахстан), О.Г. Левицький (Молдова), М.І. Лощенков (Білорусь), Г. Харке (Німеччина), І. Аржанцева, К.В. Чугунов, А.Р. Канторович, В.Р. Ерліх (Росія). Участь фахівців із багатьох наукових центрів у Міжнародній конференції і збірці, що присвячена Олексію Івановичу Тереножкіну, на наш погляд, є важливим внеском не тільки у справу дослідження різноманітних проблем євразійської археології, а й до скарбниці пам'яті про видатного науковця.

Почесним гостем конференції був Андрій Олексійович Іллінський, син Олексія Івановича та Варвари Андріївни Іллінської. До відкриття наукового форуму були підготовлені виставка книжок (наукових та науково-

популярних), що написані О.І. Тереножкіним та про нього, фотовиставка, на якій були відображені різні сторінки життя дослідника. Стіну фойє конференц-залу прикрашало велике фото знаного археолога.

Треба особливо підкреслити, що термін роботи конференції був вельми незначним — всього два дні. У зв'язку з цим, оргкомітет (його очолили Генеральний директор НКІЗ «Чигирин» к. і. н. В.І. Полтавець та завідувач відділу археології раннього залізного віку ІА НАНУ проф. Скорий С.А.) дуже ретельно підготували програму конференції та відпрацювали її регламент таким чином, щоб наукова частина гармонійно поєднувалася з культурною програмою, яка передбачала низку цікавих заходів. Учасники протягом двох днів ознайомилися з чудовими музеями Історико-культурного заповідника «Чигирин» — музеєм Середньої Наддніпрянщини та музеєм Богдана Хмельницького, відвідали с. Суботів, оглянули там залишки родового маєтку гетьмана Богдана Хмельницького та Іллінську церкву, де була похована ця видатна людина, побували на території славнозвісного Холодного Яру та на Мотронинському городищі скіфського часу.

Безумовно, треба відмітити душевну щедрість та гостинність господарів — співробітників Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», котрі створили дуже приємну атмосферу для плідної роботи фахівців та їх культурного відпочинку. А тому, безперечно, перебування на землі Чигиринщини надовго запам'ятається всім учасникам цієї ювілейної археологічної конференції.

ПАМ'ЯТІ ЮРІЯ СПИРИДОНОВИЧА ГРЕБЕННИКОВА

1 жовтня 2017 р. на 71-му році пішов із життя відомий український вчений-археолог та історик-скіфолог, кандидат історичних наук, професор Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, дослідник археологічних пам'яток Степового Побужжя, світла та життєлюбна людина Юрій Спиридонович Гребенников.

Майбутній вчений народився 29 квітня 1947 р. в місті Миколаєві у родині знаних корабельників. Після закінчення середньої школи № 5 із золотою медаллю працював на різних підприємствах м. Миколаїв, бажаючи продовжити життєвий шлях діда та батька й стати творцем кораблів. Однак, ще у дитинстві, проживаючи поруч місця розташування поселення Дикий Сад, Юрій Спиридонович, як він сам згадував, збирав керамічні уламки та почав цікавитись історією. Ця зацікавленість згодом перетворилася на хобі. Молоді роки майбутнього історика прийшлися на період бурхливого розвитку археології степових кочовиків, зокрема скіфських племен. Починаючи з 1961 р. на Півдні України розпочалися масштабні розкопки курганів, зумовлені необхідністю охоронних робіт у зоні будівництва зрошувальних систем. Археологічні експедиції тих років стали першим кроком у науці для цілої плеяди відомих науковців, до якої увійшов і Ю.С. Гребенников, коли у 1963 р., він вперше прийняв участь у польових дослідженнях експедиції Інституту археології АН УРСР. Однак, крім історії, Юрій, як талановита молода людина, проявляв живий інтерес до інших наук, зокрема хімії. Закінчивши школу, він певний час розглядав можливість вступу до хімічного факультету МГУ. Любов до хімії він зберіг упродовж усього життя. Так, на початку 1990-х рр. у співавторстві з рідним братом, Борисом, він розробив композиційну хімічну суміш для консервації давніх споруд з каменю. Винахід братів Гребенникових не раз використовували у дослідних роботах, зокрема в Ольвії, і отримав наукове визнання у вигляді патенту (SU 1836308 A3 от 03.06.1991).

З роками захопленість історією та археологією внесла корективи у життєві плани. Так, у віці 23 років Ю.С. Гребенников зробив важливий вибір, поступивши на історичний факультет Донецького державного університету. Роки навчання (1970—1976 рр.) розширили професійний діапазон дослідника, познайомивши його з пам'ятками Південно-Східної України, сприяли формуванню багатогранного фахівця, знайомого з широким колом наукових проблем та остаточно пов'язали його життя з археологією.

Ще будучи студентом, у 1972 р. Ю.С. Гребенников стає співробітником Інгульської археологічної експедиції, яка згодом отримала назву Миколаївської. Отриманий значний практичний досвід проведення польових досліджень дозволив йому у 1978 р. зайняти посаду заступника керівника Миколаївської археологічної експедиції. Упродовж 10 років під керівництвом О.Г. Шапошнікової Ю.С. Гребенников досліджував стародавні пам'ятки Поінгулля (кургани, поселення тощо). Найбільш знаковими стали розкопки курганів біля сс. Калинівка, Нововасилівка, Матросівка, Христофорівка, Булгакове.

Результати наукових досліджень цього періоду стали важливою віхою у професійному

житті Юрія Спиридоновича та знайшли логічне відображення у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за темою «Пам'ятки Степового Побужжя у IX—III ст. до н. е.». Науковим керівником дисертації виступила загальновизнаний фахівець археології раннього залізного віку доктор історичних наук А.І. Мілюкова. Захист дисертації відбувся у 1990 р. в Інституті археології Академії Наук Української ССР у м. Києві.

Захист дисертації був важливим моментом у професійному житті, який підводив риску під суто академічними студіями Юрія Спиридоновича. За плечами залишилось кочове життя польового археолога, яке виховало справжнього знавця-практика старожитностей Степового Побужжя. Відтепер значну роль у його житті починає відігравати й педагогічна діяльність. З 1990 р. Ю.С. Гребенников перейшов на роботу до Миколаївського державного педагогічного інституту на кафедру історії СРСР, де починає викладати.

Після розпаду СРСР та початку реформування вищої освіти незалежної України, інститут стає університетом (зараз — Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського), а Ю.С. Гребенников працює на кафедрі всесвітньої історії історичного факультету на посаді доцента. Багатьом випускникам-історикам, чиї студентські роки прийшлися на цей час, запам'ятались його професійні, яскраві та нестандартні лекції з курсу історії стародавнього світу. А його афористична фраза «Слава Богу, ми — історики!» до сьогодні цитується, та стала легендарною. Наслідком визнаної плідної педагогічної праці у 2000 р. стає обрання Ю.С. Гребенникова завідувачем кафедри всесвітньої історії, а з 2006 р. призначення на посаду професора кафедри.

З початку 1990-х рр. Юрій Спиридонович повертається до археологічної пам'ятки свого дитинства, що на довгі роки стає основним об'єктом його наукової діяльності. З 1991 р. він починає розкопки на території поселення фінального бронзового віку Дикий Сад. Саме його дослідження дозволили змінити сталі уявлення про цю пам'ятку. Нові артефакти змінили культурну приналежність поселення, відкриті нові приміщення дозволили переглянути структуру та характер забудови Дикого Саду. Масштабність досліджень відкрила можливість для збереження пам'ятки та не дозволила забудувати його територію сучасними спорудами.

Саме археологічні дослідження на території поселення Дикий Сад стали кузницею та практичним майданчиком для виховання нового покоління миколаївських археологів, які сьогодні проводять власні наукові дослідження.

На початку 1990-х рр. за активної участі Юрія Спиридоновича проведені дослідження унікального кургану епохи бронзи біля с. Весняне, де розкопано поховання знатного сармата.

У 2002 та 2006 рр. за вагомий внесок у розвиток археології Миколаївщини Юрію Спиридоновичу Гребенникову присуджено обласну премію імені М.М. Аркаса у номінації історичні та археологічні дослідження.

Юрій Спиридонович — автор понад 70 наукових та науково-методичних праць, винаходів в галузі нових технологій реставрації та консервації стародавніх споруд з каміння та інших матеріалів. Значну частину його наукових публікацій присвячено дослідженню особливостей поховальних споруд та матеріальній культурі скіфів Степового Побужжя.

У 2008 р. вийшла друком монографія Ю.С. Гребенникова «Киммерийцы и скифы Степного Побужжя (IX—III вв. до н. э.)». У цій праці він розглянув археологічні пам'ятки IX—III ст. до н. е., розташовані у степовій смузі басейна Південного Бугу та Інгульця, у районах, що оточували Ольвійський поліс, від часів його виникнення до кризи III ст. до н. е. Йому вдалось надати досконалий аналіз понад 300 підкурганних поховань регіону, охарактеризувати особливості поховального обряду, матеріальної культури киммерійців та скіфів, виділити специфічні особливості діяльності населення Степового Побужжя, запропонувати реконструкцію суспільної структури населення регіону, яке складало специфічну периферію Скіфського царства. Ця праця узагальнила багаторічні наукові дослідження Юрія Спиридоновича та стала відправною точкою для подальшого аналізу стародавньої історії краю.

Улітку 2015 р. Юрій Спиридонович, незважаючи на свій вік, досліджував скіфський курган біля с. Сергіївка в Херсонській обл. Ці розкопки стали останніми в його житті.

До своїх останніх днів Юрій Спиридонович Гребенников залишався сповненим жаги до нових звершень, мудрим наставником, люблячим чоловіком, ніжним батьком та дідом своїх прекрасних онуків-близнюків.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2017 р.

Від редколегії

До 85-річчя Сергія Дмитровича Крижицького	4	3—4
До 90-річчя Володимира Даниловича Барана	3	3—4
Привітання Г.Ю. Івакіна з присвоєнням ордена «За заслуги» III ступеня	1	1

Статті

ВЕРТІЄНКО Г.В. Жертовники з черепами в уроч. Царина Більського городища (до суті ритуалу) ..	3	5—17
ГОТУН І.А., СЕРГЄЄВА М.С., ГУНЬ М.О. Маловідома сторона давньоруського селянського побу- ту (щодо дерев'яних виробів із Софіївської Борщагівки) ..	1	34—44
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Овруцький варіант епіграфету Східної Європи.	1	3—16
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. «Неолітична революція» в археології України початку ХХІ ст.	4	5—25
КЛОЧКО Л.С. Особливості костюмів скіф'янок на землях Посулля	3	37—54
КОТЕНКО В.В. Про один із векторів херсонеської торгівлі	1	17—24
МИРОНЕНКО Л.В. Керамічний посуд Батурина ХVII — початку ХVIII ст.: типологія та хронологія	1	58—73
МОЦЯ О.П. Археологія козацької доби в Україні	3	55—65
МОЦЯ О.П. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історично-археологічний контекст	2	24—37
МОЦЯ О.П. Литовсько-польська доба в археології України	1	45—57
НЕМЦЕВС.О. Торгівля товарами в керамічній тарі в IV ст. до н. е. (процедура порівняння статистичних показників імпорту)	3	24—36
НИКОНЕНКО Д.Д. Сіроглиняна кераміка Нижнього Подніпров'я I ст. до н. е. — II ст. н. е.	1	24—33
РАССАМАКІН Ю.Я. Могильники Ігрені (Огрін) 8 та Олександрія доби енеоліту: проблеми датування та культурної приналежності	4	26—48
СЕКЕРСЬКА О.П. Аналіз археозоологічного комплексу трипільського поселення Небелівка ..	3	18—23
СКОРИЙ С.А., САЄНКО В.М. Професор Олексій Іванович Тереножкін (до 110-річчя від дня народження)	4	49—60
СКРЖИНСЬКА М.В. До взаємин скіфів із греками в Північному Причорномор'ї	2	13—23
СПИЦИНА Л.А. Рогачицька та репінська культури в колі культур пізнього енеоліту—ранньої бронзи Східної Європи	2	3—12

Публікації археологічного матеріалу

ВОЙЦЕЩУК Н.В., ПАВЛІВ Д.Ю., ОСАУЛЬЧУК О.М., ЧОПЕК С., ТРИБАЛА-ЗАВІСЛЯК К. Дослідження пам'яток в басейні р. Вишня 2014—2015 рр.	4	87—104
ГОЛУБЄВ А.М. Два нових салтово-маяцьких кремаційних могильники навколо с. Суха Гомільша на Харківщині	1	74—79
ГОЛУБЄВ А.М. Салтово-маяцький кремаційний могильник «Государів Яр» у Середньому Подонців'ї	2	57—64
ГОЛУБЄВ А.М. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Нижній Бишкін на Сівер- ському Дінці	4	105—110
КРАВЧЕНКО Р.А. Археологічні комплекси Х — початку ХІ ст. з городища Замкова гора у Нов- город-Сіверському (за матеріалами досліджень 2014—2015 рр.)	1	80—87
КРИЖИЦЬКИЙ С.Д., КАРЯКА О.В. До історії створення загального плану архітектурно-будів- ельних залишків Ольвії	3	66—80
НЕЧИТАЙЛО П.О., ГОРБАНЕНКО С.А. Мідний посуд та рис із Кам'янця-Подільського	2	65—75
ОСИПЕНКО М.С. Садачні трійники-розподільники золотоординського часу	4	111—119
РАССАМАКІН Ю.Я., ЧЕРНИХ Є.О. Поховання доби раннього енеоліту на Луганщині	2	38—53

НИКОНЕНКО Д.Д., РАДЧЕНКО С.Б., ВОЛКОВ А.В. Вітовтова вежа за даними сучасних фотографічних досліджень	4	120—129
САВЕЛЬЄВА К.С. Ліпні антропоморфні статуетки з античних пам'яток Нижнього Подністров'я	3	81—89
СКОРОХОД В.М., ЖИГОЛА В.С. Давньоруська забудова Виповзівського городища	1	88—98
ХОМЧИК М.А., КАГАНЮК В.А. Кам'яні ядра для металевих машин з Ольвії	2	54—56

До історії стародавнього виробництва

БІБІКОВ Д.В., ІВАКІН В.Г., ОЛЕНИЧ А.М. Печі для випалювання вапна посаду давньоруського Вишгорода	1	110—119
ГОРБАНЕНКО С.А., КОВАЛЬЧУК О.М. Риболовецький промисел ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я (за матеріалами городища Монастирок)	1	99—109
ЗАВЬЯЛОВ В.І., ТЕРЕХОВА Н.М. Ще раз про залізообробне виробництво на Кам'янському городищі	3	120—127
КОЛОДА В.В., ПАНКОВСЬКИЙ В.Б., РАЗУМОВ С.М., КОРОХІНА А.В. Вироби з кістки та гірських порід енеоліту та бронзової доби на поселенні Фашівка	2	76—89
ПУГОЛОВОК Ю.О. Ковальська майстерня XIII—XIV ст. в Поворсклі.	3	128—136

Методика археологічних досліджень

МАТЕРА М., БОГАЦКИЙ М., МАЛКОВСКИЙ В. Неинвазивные и археологические исследования позднескифского/постскифского Консуловского городища	2	125—139
--	---	---------

Київські старожитності

ЖИГОЛА В.С. Проблема відновлення давньоруських укріплень Старокиївської гори в середині XVII ст.	3	90—104
--	---	--------

Археологія за кордоном

ГАСАНОВ З.Г. Удила и псаии раннего железного века, найденные в Азербайджане	3	105—119
---	---	---------

Історія науки

КАРАВАЙКО Д.В. До витоків вивчення юхнівської культури.	2	110—117
КИСЛИЙ О.Є. Валентина Дмитрівна Рибалова: вдячність та пам'ять залишаються (8.03.1911—11.12.1996)	1	134—141
КУЧЕРА М.П. Городища уличів у Середньому Побужжі	4	61—73
МОЦЯ О.П. Давньоруське оборонне будівництво у працях М.П. Кучери	4	74—78
ОТРОЩЕНКО В.В. Феномен російської археології (до 90-річчя Лева Самойловича Клейна)	2	118—124
ТАРАСЕНКО І.Г. Олена Федорівна Лагодівська — дослідниця доби енеоліту—бронзи	1	120—133
ТОМАШЕВСЬКИЙ А.П., БОРИСОВ А.В. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука	4	79—86
ЦВЕК О.В., СКАКУН Н.М., ТЕРЬОХІНА В.В. Вивчення пам'яток трипільської спільності Верхнього Подністров'я	2	90—109

Публікації архівних матеріалів

ТАРАСЕНКО І.Г. До історії рятівних досліджень на Кам'яній Могили у 1950-х рр.	4	130—144
---	---	---------

Рецензії

ВОЗНИЙ І.П. Рец.: Гупало Віра. Звенигород і Звенигородська земля у XI—XIII століттях (соціо-історична реконструкція).	2	140—144
---	---	---------

Хроніка

До 60-річчя Олександра Борисовича Супруненка	2	148—149
До 70-річчя Смирнова Ігоря Олександровича	2	146—147
До 80-річчя Олега Васильовича Сухобокова	3	141—142
До ювілею Гліба Юрійовича Івакіна	1	143—144
До ювілею Лариси Іванівни Виногородської	1	142
До ювілею Наталії Михайлівни Секерської	2	145
Євгену Леонардовичу Гороховському — 65!	3	137
Круглий стіл «Античність: люди і речі»	3	138—139
Пам'яті Владислава Григоровича Петренка	3	140
Пам'яті О.В. Сухобокова	3	143—144
Пам'яті Юлії Іванівни Козуб	1	147—148
Пам'яті Юрія Спиридоновича Гребенникова	4	149—150
Читання пам'яті Ірини Володимирівни Яценко	1	145—146
СИМОНЕНКО О.В. До ювілею Анатолія Михайловича Хазанова	4	145—146
СКОРИЙ С.А., ГРЕЧКО Д.С., КАРАВАЙКО Д.В. Міжнародна археологічна конференція «Видатний археолог ХХ ст. професор Олексій Іванович Тереножкін».	4	147—148
ЯНЕНКО А.С., КАРЯКА О.В., ЧУЄВА К.Є. Науково-методичний семінар з історії археології та мистецтвознавства	2	150—152